

ગયા દર પદર વરસની અદર ધણા દેશરોવકોને કારાવાસનો અનુભવ મળ્યો છે કેટલાકોએ પોતાનો અનુભવ દુનીયા આગળ મુક્યો છે સ્વરાજ્યની લડત પૂરી થતા આ બધા અનુભવો અને વિચારોનો એક સ્વતંત્ર સાહિત્યવિભાગ થવાનો તેમણે શ્રી ૦ રાજગોપાલાચાર્યની નિત્યનોધ પોતાની વિરોધતાથી જુદી જ પડવાની

ગાંધીજીએ પોતાના જીવન-અનુભવ દુનીયાને આપ્યા છે, પણ તેમાં મોટા ભાગે સત્યાગ્રહના આચાર્ય બોલે છે રાજગોપાલાચાર્યની નોંધમાં સાધક સત્યાગ્રહી પોતાનો જીવસો તેમજ પોતાની શકાઓ અને વિફોરો રજૂ કરે છે તથા મહિના એક જ જીવમાં એક ઓરડામાં ગાંધીજી રહ્યા છતાં ઉત્સાહી પ્રસારના વૃત્તાત નેટવી જ વિવિધતા આ રાજનીશીમાં છે હૃદયનુ મન આમાં એટલું બધું પ્રમાણિકતાથી આપેલું છે કે આ ચોપડી સાહિત્યમેત્રમાં કાયમનું સ્થાન લેશે આમાં દૃઢિમતા કે આડંબર લેરા માત્ર નથી આમાં ધાર્મિક વૃત્તિ છે, પણ ધર્મોપદેશ નથી, ગભીરતા છે, પણ દુર્મુખતા નથી, સંસ્કારિતા છે, પણ તેને લીધે આવતી પ્રતિષ્ઠાની આશડછેદ નથી પોતાની શ્રદ્ધા તેમજ પોતાની અશક્તિ એમાં નિખાવસપણે તેમણે ઠાકી રાખી છે આત્મશુદ્ધિની સુગંધ જોનામાં પેદા થઈ છે એવો માણસ પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં પણ બલમનસાધની પરિમળ કેવી રીતે ફેલાવી શકે છે એ જોઈ આપણને તેમને વિષે સાત્ત્વિક અદેખાઈકપણે છે

શ્રી ૦ રાજગોપાલાચાર્યની લેખનશૈલીમાં હીરાની ચમક નથી, ખજૂરની અણી નથી, પણ મોલીનું લાવણ્ય અને સ્ફટિકની પારદર્શકતા છે તેથી તેમની આ ચોપડીના સહવાસમાં મન હસેજીત નથી થઈ, પણ પ્રસન્ન અને પવિત્ર થાય છે નિરાશલી સત્યનો આ મહિમા છે

દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

પરિચય

અભણી વસ્તુને પરિચયની જરૂર હોય શુભસાતના વાચકને તો નથી શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય અભણ્યા કે નથી તેમની રાજનિશી અભણી સાચી રીતે કે ખોટી રીતે શ્રી રાજગોપાલાચાર્યનું નામ આજકાલ એટલું બધું જગતની બત્રીશીએ ચઢ્યું છે કે તેમને વિષે આજે તો ચૂપ રહેવું અને જમાનાની વાળણીમાથી ચળાઈ નવરોધ શુ નીચળે છે તેની રાહ જોવી વધારે યોગ્ય ગણાય વળી આ ત્રણ મહિનાની રાજનિશીમા એ નિર્મળ, નિષ્કલંક સાધુ કંઈયંતુ એટલું તો નિર્મળ પ્રતિબિંબ પડેલું છે કે તેને વિષે કંઈ પણ કહેવું એ તો તે શાન્ત જળને અશાન્ત કરી પ્રતિબિંબને વિખેરી નાખવા બરાબર છે પણ ભાવાન્તરમારનો હું એટલો બધો ઓશીપાળો છું કે તેમની આસાને હું લથાપી સકતો નથી વાચકને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ પ્રવૃત્તિમા કાઈ દોષ હોય તો તેનો જીમ્મો તે ભાવાન્તરકારને માથે નાંખે અને પરિચયમા લખેતું ભૂરી જઈ પ્રગટ આત્મકથા તરફ જ વળે

ચકવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય સાથે મારો સબંધ ગાઢ કહેવાય અને નથે કહેવાય એઓ મારા કરતા પદર વરસ મોટા છે, એમ શ્રી સત્યામહ પદેલાની જકેર છદ્મીમા એમની સાથે રહેવાનો

મને પ્રસંગ નથી આવ્યો, કે દૂર સેલમમાં ચાલતી તે પ્રવૃત્તિ વિશે જાણવાનો પ્રસંગ પણ નથી આવ્યો. એટલે તેમના જીવનના તે ભાગ વિશે મારાથી કશું કહેવાય એમ નથી, અને કહીશ તેટલું મિત્રો પાસેથી સાંભળેલું જ હશે. સને ૧૯૧૯ ના માર્ચમાં હું તેમને પહેલાં મળ્યો, ત્યારથી જ હું તેમનો પૂજારી બન્યો; ત્યારથી જ તેમને વિશેષ જાણવાની મેં ઇચ્છા રાખી છે, અને તેમણે લખેલી આત્મકથા ન વાંચી હોત તો તેમને મેં ઠીક ઠીક જણાવ્યા છે એમ પણ હું નહિ કહી શકત.

પૂ. ગાંધીજી પણ શ્રી રાજગોપાલાચાર્યને ઉપરની ટારીખ સુધી જાણતા ન હતા. રોલેટ કાયદા સામે સત્યાગ્રહ જાહેર કરી મદ્રાસમાં તેના પ્રચારાર્થે ગાંધીજી નીકળ્યા ત્યારે ટૂંકમાં ટપાલના ઘોડા તપાસતાં મારી નજરે 'રોલેટ એક્ટ પ્રત્યોત્તરી' નામની ટાઇપ કૃતિના કાગળોની એક થોડકી આવી. પ્રત્યોત્તરી ગાંધીજી આગળ મેં મુકી, અને મદ્રાસ પહોંચતાં પહેલાં તેઓ તે વાંચી ગયા. 'સુંદર છે; પણ મદ્રાસીઓ તો અતિશય ઝીણી બુદ્ધિવાળા વકીલો છે, એટલે હું એમાં નવાજ નથી જોતો' કહી ગાંધીજીએ તે કાગળોમાં પાછાં મને સોંપ્યાં. આ ઝીણી બુદ્ધિવાળા વકીલ લડતમાં પોતાની સાથે સામિલ થશે કે નહિ તે વિશે ઉપરના સંદર્ભમાં શંકા ગર્ભિત રહેલી હતી. અમારું સ્વાગત કરનારાઓમાં એ વકીલ સ્ટેશન ઉપર હાજર હતા, અને અમારો ઉતારો પણ એમને ત્યાં જ થયો. એમને ત્યાં એટલા બધા માણસોની આવજા હતી, અને ગાંધીજીની આગળ બેસીને વાત કરનારા માણસો એટલા બધા હતા કે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને જ ઘેર અમારો મુકામ છે એમ જાણતાં પણ મને બે દિવસ થયા. પોતાને કશું કહેવું હોય તે કહેતાં સરમાતા, સકાયાતા, જાણે આજીવન આવી રહેલી ધમચક્રીમાં પોતાને કશી લેવાદેવા જ ન હોય તેમ આધા આધા લાભતા એ રાજગોપાલાચાર્ય હજી મારી નજર આગળ ઉભેલા હું જોઈ છું. એમના કરતાં વધારે ઓછી સરમાળ તો એમની દીકરી

હતી. એ તેર વરસની બાળાએ ગાંધીજીના પ્રતિબંધો સામે આવી એક સાંજે સારું મુખ્ય કર્યા, ત્યારથી તે બાળાના પિતાને બાળવાને હું ઉત્સુક થયેલો. પણ પિતા તે વેળા પૂરા ન જ બાળાયેલા. તેમને વિષે તેમના કરતાં બીજાની મારફતે જ એ વિરોધ બહુલું. શ્રી. જી. એ. નટરાન અને શ્રી. શ્રીનિવાસ સાચીએ ગાંધીજીને કહેલું કે 'તમને ટેકો આપનારા પક્ષમાં સીધી વધારે મજબૂત અને સાચા માણસ રાજગોપાલાચાર્ય છે.' એ જોયું કે શ્રી. કરતુરીરંજ આચાર્યગાર અને તેમના પક્ષના ગૃહસ્થો સાથે વિનીત પક્ષના ધુરંધરો બહુ ઓછા મળતા, પણ શ્રી રાજગોપાલાચાર્યની સાથે તો તેઓ ચર્ચા કરતાં કઠી થાકતા જ નહિ. આના મૂળમાં મને તેમની મોઢક મોઢાસ લાગેલી. બીજા મિત્રો પાસેથી બપુનું કે સોલમમાં ખાસાં વીરોક્ત વર્ષ સુંદર વકીલાત કરી, હવે મદ્રાસમાં પોતાનું નામ મરાઠ્ઠર કરવા તેઓ આવ્યા છે. કેટલાકે કહ્યું કે સંભવ છે કે તેઓ અહીં એકાદ વર્ષ વકીલાત કરે અટલે હાઇકોર્ટ જ જાય. આમ જનની જગા ઉપર નજર કરી રહેલાને ત્યાં સત્યાગ્રહ લઇ જવો એના જેવું બીજું વિપરીત શું હોય? પોતાની વકીલાત અને પોતાની સામે રહેલા ઉન્નત બલિષ્ઠનો વિચાર કરીને તો તેઓ સંકોચાતા ન હોય? એમ પણ મને ધીકવાર થઈ ગયેલું. પણ મદ્રાસથી નીકળતાં સાંજે જ મારી જાનિત દૂર થઈ. એ તેમને સીધો જ સવાલ પૂછ્યો, 'હવે અહીં પ્રેક્ટિસ કરવાના હશે?' જવાબ મળ્યો, 'હવે શું પ્રેક્ટિસ કરશે? કોણે બપુનું હવે કે રોલેટ બિલ આવશે? નહિ તો આ બધી લાઇબ્રેરી વગેરે સોલમથી લાવવાની ઉઠવેડમાં નહિ પડત.''

આ પછી, ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહ બંદરે કર્યા તે પહેલાં તેમને મોટો લખિા કાગળ લખી બારે આશ આપનાર અને મદ્રાસ બોલાવનાર શ્રી. સી. વિજયરામવાચાર્ય પોતાને હવા ખાવાને સ્થાન પહોંચ્યા, પણ રાજગોપાલાચાર્ય તો ચૈતે બાવા બની બીજાઓને બાવા બતાવવાને ગાંધીજીની સાથે નીકળ્યા. આજે

મદ્રાસ પ્રાન્તનાં જે ચોડાં પણ ઉજ્જવળ નામે આપણા દેશના તાલ ઇતિહાસમાં ચળકે છે તે નામે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય વિના રણમાં ચડ્યાં હોત કે નહિ તે કહેવું જરા કઠણ છે. સ્વભાવથી જ દીર્ઘસૂત્રી એવા મદ્રાસી બાઈઓને આ રણમાં ચડાવનાર શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યની કુસામ શ્રુતિ છે, અને તેમને ઠકાવી રાખનાર તેમનું શુદ્ધ, નિષ્કલંક ચારિત્ર્ય છે. આ રોજનિશીમા જેટલા યુવકોના નામેનો જુદે જુદે સ્થળે નિર્દેશ છે તેઓને તેમના સંકુચિત જીવનમાંથી બહાર આણનાર શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય જ છે.

ગાંધીજીને રંગ તમને ક્યારથી લાગેલો એમ એક વાર પૂછતાં તેમણે જણાવેલું કે જ્યારથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહ શરૂ થયે ત્યારથી જેટલું વર્તમાનપત્રો દ્વારા અને તેમના લેખો દ્વારા જાણી શકાય તેટલું જાણવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. ઘરેલુ પ્રકારના દંભ, ડોળ, ખાખંડના તરફ તેમનો હડહડતો તિરસ્કાર તેમનામાં ત્યારથી જ સંપૂર્ણ રૂપે ઉતરેલો. સને ૧૯૨૦ની પ્રાન્તિક સમાજ મુદ્ધારા પરિવર્દના પ્રમુખ તરીકે તેમણે આપેલા બાપણમાં તેમણે સમાજની મૂર્તતાઓ સામે સખ્ત બળવો જાહેર કર્યો હતો અને સમાજનાથી ચૂરાયેલા કચરાયેલાઓને તેમણે બતાવેલા શુદ્ધ સત્યાગ્રહના રાત્રથી તે વેળા ઠીક બળભજાટ થયો હતો. આવાઓની બહારે ધાધને ભવિષ્યમાં તેમને કેટલીયે લડાઈ લડવાની બાકી છે તેની આગાહી તો કોણ કરી શકે ?

પ્રસિદ્ધિથી તેઓ જેટલા ગભરાય છે તેટલા ગભરાતા બાગ્યે જ બીજા કોઈ નેતાને મેં દીઠા છે. પણ તેનાથી ભાગતા ફરે છે માટે જ જાણે પ્રસિદ્ધિએ તેમનો પીછો પકડ્યો હોય તેમ થયું છે. ગયામાં આપણા વયોવૃદ્ધ નેતાઓ સામે ઝૂંઝતા તેમને જોવાનું મારા ભાગ્યમાં ન હતું. પણ તેમને ગળેલા વિજયથી કદાચ હું તેમને અન્યાય તો ન કરી દઉં તેથી જાણે ગયા પછી બાઈ દેવદાસ અને મને લખનારમાં મળવા આવનાર સાથે તેમણે અમારા ઉપર સદરો

મોકલ્યો કે ‘હું ફક્ત નથી હોં!’ આ વચનમાં તે વિજયની અકળામણ સ્પષ્ટ છે, જેમ ગયા પછીના તેમના બધા લેખોમાં પણ તે સ્થળે સ્થળે જણાય છે. મારા છુટ્યા પછી નવા પક્ષના ઘણા બાધ્યોને હું મળ્યો. તેમણે મને કહ્યું કે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય ભારે હઠીલા, પોતાનો કહો જ જરો કરાવનારા છે. મુંબઈ આવતાં શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યના પક્ષનાઓએ કહ્યું કે તેઓ જોઈએ એટલા કડક નથી. એટલે મારી ચિન્તા મટી અને એક દીકાથી બીજાને મેં ઉદ્દેશી દીધો. છપી છપી પણ ક્યાંય આત્મપ્રતારણા ન હોય એ જોવાને માટે લડતા મેં તેમને અનેક વાર જોયા છે. (ગાંધીજી જવા પણ કેટલીક વાર તેમની પ્રખર દીકાદિથી જાણ્યા નથી એની મને ખબર છે. પણ રાજકોળમાં મૃત્યુ ન જણતા એવા બાળકના પણ મત જણવાની અને તેનો લાભ લેવાની તેમની આતુરતા પણ મેં હમેશાં જોઈ છે.) તેમના ઉપર આશ્રેય કરનારાઓ તેમને ગાંધીજીના આધળા એલા મલે કહે. તેઓ તેમને ઓળખતા નથી. સલો હશ્વર ઉતરીને આવે અને તેના આધળા એલા આખી આલમ ઘઈ નય, પણ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય નહિ થાય એવો મારો અનુભવ છે. તેમની સંરક્ષિત જગૃત બુદ્ધિમાં અંધકારનું નામ નથી ગાંધીજીના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સમજ્યા છે, તેમનાં વચન તેઓ પી ગયા છે, એટલે તેમનું મીન પણ તેમના આગળ પોકાર કરીને બોલે છે, એવી મારી હક માન્યતા છે. આને ક્ષીણ જ ગાંધીજીની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ તેમનામાં સંપૂર્ણ રીતે ઉતરેલા છે. મુંબઈમાં છેલ્લી કારોબારી મિતિની બેઠક વખતે મેં તેમને કહ્યું, ‘શું આમ આપણે બાપુને છ વર્ષ પહેલાં છોડાવી શકવાના કે ?’ હટ નિશ્ચયથી તેમણે જવાબ આપ્યો, ‘જરૂર, કાંઈ શક છે કે ?’ હજી બાજી આપણા હાથમાં છે.’

એમની નિરભિમાન વૃત્તિ કેટલી છે તે તો એમના સમાગમમાં આવનાર જ જાણે. મુંબઈમાં દેવદાસે, જોસેફે, મારે શું કરવું તે વિષે અમે સાથે બેસી વિચાર કરતા હતા. જમનાલાલજીને

આમ્રદ હતો કે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય સદા સાબરમાં રહે છે, એટલે તેમને દરેક કામમાં સરસ મદદ કરનાર કોઈએ સાથે રહેવું જ જોઈયે. મેં કહ્યું, ‘હું તમારી સાથે રહું તો ? તમે કાર્યકારી મંત્રી હોવ તો હું મદદનીશ મંત્રી થાવ જ. પણ હવે પણ તમારી સાથે રહું તો શું ?’ વિસ્મયભર્યા સંકેતથી તેઓ જોડ્યા, ‘જા, જા. તું તો બધુંયે કામ કરે. કાર્યકારી મંત્રી નથી, છતાં તેના કરતાં મારે કામ જોઈ નથી. પણ તને સાથે ફેરવું તો મને લોકો ફાડી નહિ ખાય ?’ પણ પોતાના અંતરનું દુઃખ બહારના હાસ્યથી ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરતા તેઓ જોડ્યા, ‘આ યુકદાની રાખું છું એ બાપુનું જોઈ અનુકરણ છે ? તેમાં વળી બાપુનાં લવંગ સાકર રાખું તો તો કાંઈ કસર નહિ રહે. ટોસ્ટ ફ્રૂ ખાવાના સૂચના તો છે જ. તેમાં વળી તને સાથે રાખું એટલે થઈ રહ્યું.’ લોકનિન્દાનાં બાણ સામે તેમની ચામડી હજી ગેંડાના જેવી—વજ જેવી થઈ નથી એ સમજીશો. ‘દેવદાસને સાથે રાખો તો ?’ દેવદાસને હું મારી સાથે રાખું ? દેવદાસ તો મારા કરતાં મોટા છે—સાથે જ મોટા છે.’ એમ કહી એ સૂચનાને કાઢી નાંખી.

દમતા ન્દના બ્યાધિ સાથે, ઉલ્લાં તણ વર્ષ થયાં પૂરી ઉપ પણ બાળ્યે જ મેળવી, પોતાના ઉપર આધાર રાખનારા આશ્રિતોનું શું થાય છે તેનો જરાયે ખ્યાલ કીધા વિના એકે સાસે વિચાર, વાણી અને હસમથી દેશને દોરતા એ ‘માનવસજોકડા’નું જલદેરજવન એ જ એમનો પરિચય છે. એમને ઘેર વૃદ્ધ પિતા છે, એક મોટા બાઈ પોતે જેવ ગયા તે પહેલાં પોતાનું કુટુંબ એમને સોંપી ગુજરી ગયેલા, મા વિનાનાં પાંચ છોકરાં છે, ચાર પાંચ વર્ષ થયાં એક કાઠીની કમાણી નથી, કોઈ પણ જલદેર સંસ્થામાંથી એક પાઈ સરખી એઓ ઉપાડતા નથી. મેં પૂછ્યું, ‘ખરબી કેમ ચાલે છે ?’ જવાબ મળ્યો, ‘હમ્મર જલ્દે કેમ ચાલે છે. ઘેર જઈ છું ત્યારે થોડા રૂપીયા ઉપાડું છું અને તે ખર્ચાઈ જાય છે.’ ‘રામુ ક્યાં છે ? લક્ષ્મી શું કરે છે ? ક્યાં જાય છે ?’ હસીને જોડ્યા, ‘તમે પૂછો જ નહિ. આવા

સવાલ ન પૂછવામાં જ હડાપણ છે. હું રામુ લક્ષ્મીનો વિચાર કરવા બેસું તો તમ્મર આવે, અને બહુ કાર્ય આધું રહે. તેના કરતાં એ વિચાર ન કરી કામમાં જ બધો કુટુંબજ્ઞનાર ભૂલી જવો એ સાહે નથી ?' એવામાં જ જન્મનાવાલજીએ ટપાલમાં આવેલા બે કાગળ તેમના હાથમાં મુક્યા. એક તેમની દીકરીનો અને બીજો તેમના જન્મબાળનો હતો. દીકરીના કાગળની બેક લીટી વાંચી ખીસામાં મુક્યો. જન્મબાળનો હાથમાં લીધો. તેની પાંચ લીટી પૂરી થાય તે પહેલાં પાંચ માણસો તેમની પાસે આવી પાંચ વસ્તુઓ પૂછી ગયા. પાછો વાંચવો રાત્રે કર્યો, પાછો વિશ્લેષ થયો. કાગળ ન જ વાંચાયો. દિવસભર કામ રહ્યું. રાત્રે સભાઓ હતી. બાર વાગે આવીને પયારીમાં પડ્યા. પેલા કાગળો વિચારા અણવંચાયેલા ખીસામાં જ રહ્યા. આથી એમ ન સમજાયું એટલે કે તેમને પોતાનાં સ્વજનો પ્રત્યે પ્રેમ ઓછો છે. તેમનાં પત્ની બારે રોગથી બાર વર્ષ મુઠ્ઠી પીડાતાં રહ્યાં હતાં. તેમની પાસે બેસી, અનેક લજગરા કરી તેમણે જે સેવા કરી છે તેવી અડગ ધીરજ અને પ્રેમથી સેવા કરનાર પતિઓ બહુ ઓછા હશે એમ મારા મિત્ર જોસફે એક વાર મને કહેલું. 'એમના જેવા પતિ વિરલ જ હોય છે' આ મિ. જોસફનું વાક્ય છે. આઠેક વર્ષ ઉપર આ સેવાની પાત્રી થયેલાં તેમનાં પ્રિય સહચરી ગુજરી ગયાં. તેમનું સ્મરણ તેમણે અહોરાત્ર સાચવ્યું છે—જેલમાં પણ તેઓ તેમને યાદ આવ્યાં છે. એ તેમની અમોલી યાદી, બાળકોના પણ વારં-વાર સંભારણું આ રોજનિર્ણયમાં અનેરી ઝડક પૂરે છે—મહા-ભિત્તિકમણ કરતાં સ્ત્રી અને પોતાના પુત્ર તરફ પાછું વળીને જરા નજર કરતાં બુદ્ધિવની યાદી આવે છે.

મહાસભામાં પડેલા તડથી તેમને જેટલું દુઃખ થયું છે તેટલું ભાગ્યે જ ખીલ કેાછને થયું હશે. પોતાના એક પણ વચન અથવા કૃત્યથી પોતાનાથી વડા અને પૂજ્ય નેતાઓને કાંઈપણ અન્યાય ન થાય, હિત તો નજ દુખાય તેની અહોનિરા કાળજી કરતા તેમને મેં જોયા

છે. એમને વિષે મેં ધણા આરોપો સાંજળેલા-તેમાંના ધણાક તો કહેવા જેવા ન હતા માત્ર એક મને ખટક્યા કરતો હતો. અઘાઘા-બાદમાં એક જણીતા મિત્રે મને પૂછ્યું, ‘કેમ પહેલી માટીને મળ્યા?’ એ પ્રશ્ન હું ન સમજેલો. મેં ફરી પૂછ્યું, ‘પહેલી માટી શું?’ તે ચૂપ રહ્યા મેં પાછો આગ્રહ કર્યો એટલે તેમણે સમજાવ્યું કે ‘પહેલી માટી તે દેરાળધું દાસ, અને બીજી માટી તે પંડિત મોતીલાલજી.’ ‘એ લોકો માટી કેમ?’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેમણે ખુલાસો કરેલો, ‘રાજગોપાલાચાર્ય મહાસભામાં બોલ્યા હતા કે માટીમાંથી લોકનાયકો ઉત્પન્ન કરી રાકાય તો લોકનાયકોને પણ માટી બનાવી રાકાય એમ છે. આ વચનથી રાજગોપાલાચાર્ય ઉધાડા પડેલા.’ મને આથી અતિશય દુઃખ થયેલું. કશું બોલ્યા ચાલ્યા વિના હું એ આશ્રેય ગળી ગયેલો મુંબઈ આવીને મેં પહેલી તકે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને એ વાત કરી. એમને સખ્ત ધક્કો લાગ્યો. એમણે મને કહ્યું, “આમ જ આપણી વચ્ચેના વિખવાદો ઉત્પન્ન થાય છે અને ધણાખરા વિખવાદોનાં મૂળ આવી ગેરસમજમાં જ હોય છે. અમુક વાત કરતાં હું બોલ્યો કે પ્રસંગ એવા આવશે કે આપણામાં એક પણ લોકનેતા રહેલો નહિ હશે તો સામાન્ય માટીમાંથી પણ લોકનેતા ઉત્પન્ન થશે આ સ્વ. ગોખલેનું વાક્ય હતું. તે વખતે જ રામિતિના સભ્યોમાંથી કોઈ બોલ્યું, ‘તેમજ લોકનેતાઓ પણ માટી થઈ શકે.’ અને એ વચન ઉપાડી લઈ હું બોલ્યો કે ‘હા. લોક-નેતાઓને પણ માટી બરાબર બનાવી દેવાય, ક્યારે કે લોકો પોતાનું કાર્ય ભૂલી જાય. લોકોની પાસેથી નેતાઓ જે કાર્યની આશા રાખતા હોય તે કાર્ય તેઓ ન કરે તો લોકનેતાઓ પછી શા ખપના રહે? તેઓ માટી બરાબર જ થઈ જાય ને?’ ક્યાં આ વચનો અને ક્યાં પેલા આશ્રેયનાં વચન! પંડિતજી પણ પેલા આશ્રેય પ્રમાણે સમજ્યા હોય તો તો થઈ રહ્યું ને? હું કાગળથી તેમને શી રીતે સમજાવી શકીશ?” કહેતા કહેતા પયારીમાં પડ્યા. તેમને તે રોત્રે ઉંઘ ન આવી. સવારે પાછી એ જ વાત કરવા લાગ્યા, ‘આનું શું થાય?’

આપણને એકગીઝ વિષે થતી ગેરસમજ આપણે તુરતાતુરત સમજ લેતા હોઈએ તો કેવું સારૂ ? તેજ દિવસે બપોરે દેશબ ધુને તેઓને મળવાનું થયું તેમને ખાનગીમાં લઈ જઈ તેમણે ઉપર કહેલો આક્ષેપ અને મૂળ પ્રસંગ કહી સાબળાવ્યો. તેમને મળી આવી તેમણે પ્રસન્નતાથી મને કહ્યું, ' દાસ સાહેબને જે આક્ષેપની પણ ખબર નથી તેમણે તો કહ્યું કે તમારા વચનનો અર્થ થાય એમ હવે જ નહિ પડિતજની ગેરસમજ થઈ હોય તો હું જરૂર પોતે જ દૂર કરીશ. '

આવી આવી અનેક વાતો અહીં કહી શકાય એમ છે, પણ ધણીક એમની રજૂ વિના મારાથી પ્રગટ ન કરી શકાય. એક નાનકડો રમુજ પ્રસંગ મને યાદ આવે છે તે અહીં કહી આ પરિચય પૂરો કરીશ. સત્યાગ્રહના દિવસે દરમિયાન ગાંધીજીની સાથે શ્રી જોગોપાલાચાર્ય, બીજા મદ્રાસના કાર્યકર્તાઓ અને હું મેંજોરથી મદ્રાસ તરફ ટ્રેનમાં પાછા વળતા હતા અને ધણી મુસાફરીથી અને લગભગઓથી ખૂબ શરદી અને રાજેખમ થયેલા હતા હું ગામડીયો રહ્યો, એટલે આ દરેના ગામડી ઉપાયોમાં મેંજોરથી મેં કોઈની પાસેથી કેળના પાદડામાં તપખીર લઈ લીધી હતી ગાંધીજીની આગળ પણ તપખીર તાણુર્તા હું અવ્યકાતો ન હતો લખતો જતો હતો, અને વચ્ચે તપખીર તાણી નાક સાફ કરતો હતો તેવામાં શ્રી રાજ-ગોપાલાચાર્ય મને તપખીરની ચપટી લેતા લેશે સિંદની માફક ગળું ઉઠયા. ' હે, તું તપખીર તાણે ? એ તને ક્યાથી વળગી ? ' હું ખસીયાણો પડ્યો. ગાંધીજી ખડખડ હસ્યા તેમને ખબર હતી કે હું કોઈક વાર આમ તપખીરના પ્રયોગ કરતો. મેં તપખીર વાપરવાનું કારણ શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને સમજાવ્યું. પણ તેમનું સમાધાન થાય જ નહિ. મેં કહ્યું, ' પાન ખાનારાઓને તમે સાંખી લો છો ને હું તો વર્ષમાં કોઈ વાર આવી પીડાને પ્રસંગે તાણુ છું. મને પણ સાંખી લો. ' જવાબ મળ્યો, ' બીજાનું બધું સાંખું. તારૂં કેમ સંખાય ? ' એ અતિશય ગંભીર આદત છે. '

ગાંધીજીએ અર્ધુ મારા બચાવમાં અને અર્ધા રાજગોપાલાચાર્યને
વધારે ઉકેરવા મઠિ કહ્યું, 'પાનના જેટલી ચલીચ નાંદ.' શ્રી.
રાજગોપાલાચાર્યે સામે જવાબ વાજ્યો, 'બંને સરખી જ મલીચ-
બંને પાન કરતાં વધારે ચલીચ. તપખીર ટાણનારાની મુછો જુઓ,
રૂમાલ જુઓ, કોટની બાંહે જુઓ, કપડાં જુઓ; એના પાસે
બેસવાનું મન ન થાય.' ગાંધીજી તેમને પાછા ચડાવ્યા, 'પણ
પાન ખાનારાઓનાં મોંમાં જુઓની ! પાનના રૂચાને લીધે મોંમાં
મેલ એકઠો થાય છે. તપખીરથી બહાર એકઠો થાય તે તો કાઢી
નાંખી શકાય.' રાજગોપાલાચાર્ય જરા હળવા પડ્યા. 'બંને તેમ,
બંને આહતવાળાઓ મેલ લઈને જ ફરે છે. બંને દેવ અસ્વચ્છ
છે. મહારેવ તપખીર તાણે એ તો હું જોઈ ચકું જ નાંદ.' ગાંધીજી પાછા
ખડખડાટ હસ્યા, અને મેં તપખીરનું પડીકું બારીમાંથી વઢાં કહ્યું.

મનની અને સરીરની, અંતર અને બાહ્ય, બંને અસ્વચ્છતાની
શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યને ભારે શૂન્ય છે. પોતે કદિ વિધાયત નહ
આવેલા નથી, પણ બાહ્ય સ્વચ્છતાને મઠિ તેમના જેટલો કડક આગ્રહ
ગાંધીજી અને પંડિત જવાહરલાલના સિવાય બીજા કોઈ વિધાયત નહ
આવેલામાં મેં જોયો નથી. આંતરસ્વચ્છતા તો તેમની સાથે જન્મને
રહેવાનું મળે તે સરસ રીતે જોઈ શકે એમ છે. આ રાજનિશીમાં
પણ વાચકો તે સ્થળે સ્થળે જોઈ શકશે.

આ રાજનિશીના મહત્ત્વ વિષે કશું ઘંજવાની જરૂર જોતો નથી.
'નવજીવન' ના વાચકોને એમાંથી વાનગી આપતાં ભાષાન્તરકારે
કહ્યું ॥ તેમ ગાંધીજીના જેવના અનુસવ કરતાં પણ તેની કિંમત
વધારે છે, કારણ ગાંધીજી પાકા ધડાઈને જેલ ગયેલા, તેમને
પોતાના આત્મમંચન વિષે કહેવાનું થોડું હતું; રાજગોપાલાચાર્ય
સાધક છે, અને ઉત્તમ સાધકના આત્મનિરીક્ષણમરેલા કોઈ

પણ આલેખનનું જેટલું મહત્વ હોય તેટલું આ રોજનિરીતનું મહત્વ છે. સાહિત્યની દૃષ્ટિથી તો એની અપૂર્વતા વિશે કહેવું શું ? વિલાયત જેવામાં એવું લખાણ મોઢા પ્રકાશકને હાથ આવ્યું હોત તો તેની મોંઘી આવૃત્તિ બહાર પાડી તે લખો રૂપીયા રજીયા હોત. સાહિત્યરસિદો કેવળ પોતાના જ સ્વાર્થથી વિચાર કરે તો એમ જ કહે કે તમ્હિના જેલ જવાનાં આવાં લેખક ફળ ઉપજતાં હોય તો શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય જેવા આપણા બધા નેતાઓને લાંબી મુદત જેલ મળે, કે જેથી તેઓ બધારે પોતાના શાન્ત અનુભવથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરે.

જેલ ડાયરી

૨૧:૧૨:૨૧

આજે બપોર પછી મોડો મોડો વેલોર સેન્ટ્રલ જેલમાં દાખલ
મગે. અમારી પ્રાન્તિક સમિતિના પ્રમુખ સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રીયાર પણ
સાથે હતા. બમને બન્નેને વેલોર માન્યુફેચ્ચુ સાથે સળ કરી હતી.
ચુમદો તો બપોરના એ વાગ્યાનો અપાર્થમગે હતો પણ ત્યાર પછી
કેટલો વખત અમારા ચોક્કીદારો આવે ત્યાં સુધી અમારે યોગ્ય પડયું.

તે દરમિયાન મેં મહાત્માજીને એક ટુકો પત્ર લખી નાંખ્યો. તેમાં મેં લખ્યું કે ‘ત્રણ મહિનાની સાદી કેદ એ તો બહુ જ બોધ’ છે; પણ આપ નન્યુઆરી પહેલા તો સ્વરાજ ધેર કરી લેવાના જ છે. એટલે એમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. હું ધાર છું, હું બહાર નીકળીશ તે અગાઉ જ આપે સ્વરાજ મેળવી લીધું હશે અને આપના હમેશના હઘોગે-એટલે કે ખાઘાખાઘ શાસનની રોધખોળના ઉઘોગે-પાછા લાગી ગયા હશે.’

અમે મોટરમાં બેસીને જવ ગયા. શ્રી ૦ કૃષ્ણમાચારી અમારી સાથે હતા. અમે કોઈ પણ જાતના દેખાવ ન કર્યા. દરવાજે મને તોળ્યો. મારી સાથે એક હાથ-થેલી હતી; તેમાં કંતમંજનની એક ટપ્પી, થોડાં લવિંગ, એક ધા કામળ, ટાંકપુઆનું એક પાનીયું, થોડી સીસાપેનો તથા એક ફાઉન્ટેન પેન હતાં. સ્વાન સાદીનો એક ખડીઓ, એક કળે તથા એક નાનો પિત્તળનો ખ્યાલો પણ મારી સાથે હતો. બાઈબલ, રોકસપીયર, તથુમનવાર, તામીવ મહાભારતનો એક ગ્રંથ, પી. સી. રાવના મહાભારતના સાત ગ્રંથો તથા રૉબિન્સન ક્રુસો એટલાં પુસ્તકો પણ મારી સાથે હતાં. મારાં ચરમ્માં-ફરનાં તેમજ વાંચવાનાં-પણ સાથે હતાં. મારા બીજાનામાં એક ઓશીકું, એક કામળ તથા એક શાલ, એટલાં વાના હતાં. મારાં કપડા બધાં બીજાનાના વીંટલામાં રાખી લીધેલાં હતાં. ઉપરાંત મારા ફાલ્લાઓને મટિ મલમની એક ડાબડી તથા દમની દવાની એક ગોશી એ પણ મારા સામાનમાં હતાં. અમને એકાન્ત કેદની ઓરડીઓમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમારા વિભાગ તરફ આવ્યા:

‘તમે જ પેલા માંદલા કે ?’

‘મારી નોંધ માંદલા તરીકે લેવામાં આવી છે શું ? હા, તે હું જ.’

‘મને ખબર નથી. તમે દવાની શીશી લઈને આવ્યા છે તેથી હું સમજ્યો તમે બીમાર હશો.’

મેં મારા દમના આધિની તેને વાત કરી. તે પણ ફાંદલાએ વિષે પણ કહ્યું.

મારી ચીજો વિષે તે કહે: ‘જીજી’ બધું તમે અંદર લાવી રાકીશો, પણ મક્કમની ટાપડી નહિ લાવી શકાય.’

રોષ રેડી, જેમને વિષે અમે ‘સાંભળ્યું’ હવે, તેને અમે અત્યંત દળતા ગયા. જે બીજા અસહકારી કેદીઓ (સખત મનુસીવાળા) તરીકે ધાબળાઓને ફાંદીને ઉત્તરનાં દોરડાં વળી રહ્યા હતા. તેમના ચહેરા હસતા હતા. રોષ રેડી ધાર્મિક ને બહાદુર નીજવાન હતો, શરીર પૂર્ણ ‘બ’ ધાએલું ને મજબૂત હતું, કાળો કાળો ને ગાંઠ જેવો હતો. જેમનાં ‘માણસોએ તેને હમણાં હમણાં જ માર મારેલો. તેની નિરાશાઓ એના શરીર પર હતી. નારાયણવરમલાળા રંગમ ચેટ્ટીયારને મેં ‘ગીતારહસ્યમ્’ પાંચતાળેલા. આ વિભાવમાં અમને ફરકને જુદી જુદી એરડીની અંદર ૧૦ દિવસ રાખવામાં આવશે એમ અમને કહેવામાં આવ્યું. આ એરડીઓ ફાંસીના કેદીઓને તેમજ એકાન્ત કેદીઓને રાખવાની હતી.

અમને કહેવામાં આવ્યું કે હમણાં હમણાં સગી કેદીઓને પણ લેવા પાળી આપવામાં આવતું નહિ. તેઓને માદીથી કે એમ ને એમ ચલાવી લેવું પડતું. હવે પાળી અપાવા માંડ્યું છે. રોષ રેડીના પ્રસ્થાપકથી આટલો સુધારો થયો એમ કહેવાય છે. રંગમ ચેટ્ટીને એક માદીતું વાસણ તથા એક માદીની તાવડી મળી હતી. અમને એલ્યુમિનીયમની એક એક ટાંસણી, પવાલું અને થાળી આપવામાં આવી. તે માંછને તેમાં મારે પ્રથમ જેલસોજન લીધું. બોજનમાં ભાત અને કાલમ્યુ. કાલમ્યુ મૂળાનાં કંદ અને પાનરાંતું બૂનાલેલું હતું. તેમાં મરચાં, આમલી, ખીરું અને તેલ પણ હતાં. ભાત મારે પોતાને મટિ તો વપારેપડતો હતો, પણ પણ ખાનારાઓને મટિ તેટલો ભાત પરતો ન હતો.

૪૬ ડેપુટી જેલર કહેતા હતા કે અસહકારીઓ બહુ તકલીફ આપે છે. ' તમે લોકો અહીં' શા સાર આવો છો ? જેલ તો ચોર ઠાકુઓને મારે છે. ' એટલું કહી તેમણે પૂછ્યું: ' અહીં' આવી આવીને તમે લોકો શી કમાણી કરવા ધારો છો ? ' મેં કહ્યું: 'અમે જન્યુઆરી સુધીમાં સ્વરાજ પ્રાપ્ત કરી લઈશું. ત્યાં સુધીમાં દરેક જણ પ્રામાણિક થઈ જશે. '

જનરમા માખીઓ હતી. બાકી બીજી રીતે સ્વચ્છ હતાં. તેમાં માગીની એક તમારી, માગી, પાવડો અને પાખીનું પીપ, એટલાં સાધનો રાખેલા હતા.

જેલ એ મને તો બહુ આનન્દદાયક સ્થળ લાગે છે. જેલનો ભય એ તો જેલની બહાર રહેલા લોકોને મારે જ છે.

સાંજે પોણા છએ મને મારી ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યો. તે વખતની મારા મનની લાગણીઓ નવીન જ હતી, કારણ કે હું ઓરડીમાં પૂરાયો હોઉં અને બહારથી તાજું મારીને ચાવી કોઈકે લઈને ઘાટું ગયું હોય એવો પ્રસંગ મારી જીંદગીમાં આ પહેલો જ હતો.

૨૨:૧૨:૨૧

ગઈ રાત્રે જે લાગણીની મેં નોંધ લીધી હતી તેનાથી કંઈક જુદી જ લાગણી આજે અનુભવું છું. શું હું ખરેખર જ એટલો બધો આત્રાદ થઈ ગયો છું કે સરકારને મને રાખવો હોય તો કેદખાનામાં જ પૂરી રાખવો પડે છે ? મારી જીંદગીમાં પહેલી જ વાર સ્વતંત્રતાનો આનન્દ મેં અનુભવ્યો; પરદેશી મુસરીનો બાર કાંચેથી ઉતર્યાનો અનુભવ થયો. દિવસ છતાં અમને ઓરડીમાં પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. દીવો હતો નહિ કે વાંચવા લખવામાં સમય ગાળી શકાય; એટલે આજે તો પથારીમાં આંખોઠતાં આવા આવા વિચારો

જા આખ્યા કર્યાં. વળી સ્વળ પછુ બધું નહુંનહું હવું, એટલે આજે મેંડિ મુધી ઉંધ જ આવી નહિ. મેં પ્રયત્નપૂર્વક બહારની દુનીયાની ધમાધના વિચારોને મનમાં પેસવા ન દીધા, અને મિત્રો, સગાંબંધાતાં અને પુત્રપરિવારની મૂર્તિઓ નજર સામે તરવરતી તેને પછુ પ્રયત્નપૂર્વક દૂર કરી. નેહોરવાળા મારા પડોશીઓ રાષ્ટ્રીય ગીતો ગાતા હતા તેનાથી મારા થોડા કંવાક તો મધુર બન્યા. પછી તો મને ઉંધ ન આવે; અને રાતની શાન્ત જેલમાં કેલી ફરોગાઓની આક્રમણના અવાજ નિરંતર થયાં કરે. આખરે હું કેટલીક વાર ઊંધી ગયો. છેલ્લું અઠવાડિયું થયાં દમની પીડા અતિશય હતી. આજે પહેલી જ વાર તે કંઈક નરમ પડી હતી.

લક્ષ્મીનરસિંહરાવ અને વેન્ડટ સુભાષા એ બે મહાસખાના કાર્યકર્તાઓ છે. જમીનગીરી આપવાનો ઈનકાર કરવા માટે તેમને એક એક વરમ માટે અહીં લાવવામાં આવ્યા છે. આમાંના પહેલા આઈ કાન્નરી બાલુતા અને પાછળથી મહાસખાના કાર્યમાં જોડાએલા તેજસ્વી નિર્દોષ યુવક અને સારીર ઉપર જેલનો બેઠૂદો પોશાક ધીન યુવક સ્ફુલ્લ ફાઈનલ થયેલા છે. રોય રેડી પછુ જમીનગીરી ન આપવા સારે અહીં આવેલા છે. એ બૂખ્યા ટાસ જેવા હતા. મારા ખાણામાંથી તેમને મેં મોઢું આપ્યું તે એ ખુશીથી ખાઈ ગયા. મારે માટે તે વધુપડવું હતું, પણ તેમને માટે તો મોઢું જ હતું. મેં માત્ર એટલું જ કહ્યું કે ક્યાંકથી જાડુ મેળવી આપરો ? તે તરત દોડી ગયા, જાડુ લાવીને મારી ઓરડી, બારી, ખૂણા, બીંતો બધું વાળીઓળીને સ્વચ્છ કરી આપ્યું. પરંતુ ગૃહિણી પણ એટલી સફાઈ પોતાના ઘરની નહિ કરતી હોય. લક્ષ્મીનરસિંહરાવે મારી લાંસળી અને પલાતું માંજ આપ્યું અને મારો ફૂલે લરી આવ્યા.

દરેક અસહકારી કેદીને મારી સલાહ છે કે તેણે જેલમાં આવતાં થોડાંધણાં ગીતો ગાતાં અવસ્થ શીખી લેવાં. મારા સરંતમમાં આ એક મેદી ખામી હતી જેમ મને લાગ્યાં કરવું હતું.

૧ લક્ષ્મીનરસિંહરાવ અને વેન્કટ સુબબાને આજે સવારે આ વિભાગભાષી ખસેડવામા આવ્યા. હું એક દરોગા સાથે કુવા પર ગયો ને ત્યાં ઠંડા પાનીએ સ્નાન કર્યું તથા કપડાં ધોયાં. ડોવ કે કપડાં ધોવાનો સાબુ મારી પાસે ન હતો. પણ ન્હાવાનો વેજેટોલનો દુક્ટો મારી પાસે હતો. છવનની આ મેજ માલુવા જેટલા મારાં હાટ મજબૂત હોત તો કેવું સારું !

અમે બે જણ-રંગમ્, ચેટ્ટી તથા હું-ન્હાઈ ઘોઈને અમારી ઓરડીએ આવતા રહ્યા; સુબ્રહ્મણ્ય રાક્ષીને કુવે જ રાખ્યા, કારણ કે તે હજી ન્હાઈ રહ્યા ન હતા. દરોગાએ એક 'ઓવરસીઅર'ને અમને ઓરડીએ પહોંચાડી આવવા સાંબોલાવ્યા. તપાસ કરતાં મને માત્રમ પડ્યું કે આ ઓવરસીઅર જે કુવેથી ઓરડી સુધી જતાં રસ્તામાં અમારા ઉપર ચોરી રાખવાનો હતો તેને લૂંટના ગુન્દાસર જેલ મળી હતી ! તે બે વર્ષ ભોજવી સુધી હતો અને બીજાં ત્રણ બાકી હતાં-તેણે કહ્યું કે તેને પગાર તરીકે મહિને એકરૂપીયો મળે છે, તે જેલની પેઠીમાં તેને નામે સંધરી રાખવામાં આવે છે.

અગીયાર વાગે ભોજન લીધું. નારાયણસામી નામના એક જણને ચોરીનો માલ રાખવા માટે કેદ મળી હતી. તેને મારા ભાણાભાષી થોડુંક ખાવાનું આપ્યું. સાજના ભાણામાંથી કોરાવાના એક ચોરને ભાગ આપવાનું વચન આપ્યું. આ બિચારા કદીઓ ભૂખ્યા ટાસ જેવા હોય છે. સરકારે કદીઓને મટિ છારા જેવી મસ્તી અને નિરોગી ચીજની વ્યવસ્થા કેમ નહિ કરી હોય એ હું સમજી શકતો નથી.

અમારો દરોગો પેરમલ પહેલાં મેસોપેટિમીયાના લશ્કરનો સિપાઈ હતો. તે જુઓ હતો કે આ લડત ક્યારે પૂરી થશે ? મેં જવાબ આપ્યો : ' થોડા જ વખતમાં. જો દરેક જણ હાલ કરે છે તેનાથીયે વધારે સખત મહેનત કરે તો તેથી થોડો વખત લાગે. ' અમને દરેક રીતે સાબુ ગુન્દેમારની પેઠે જ રાખવામાં આવે છે; અને સરકાર તે તરફ કાં તો વલન બેપરવાઈ ધરાવે છે,

કાં તો બહુતા છતાં આવવા દે છે, મુશ્કેલી આવી નહીં હોય તેમ કરે છે. અમારો ખિરાક સાફ કેરી નેવો. ~~જોઈએ~~ અમને તેમની સાથે જ પૂરે છે ને સાથે જ બહાર જાય છે. તેમની જેમ જ અમારે જાંદી જમીન ઉપર ઉભા ઉભા કે વસતક બેસા બેસા અને બીખારાં દોઈએ તેમ હુસ હુસ ખાઈ લેતું પડે છે. પણ આવી વર્તણુકથી અમે કંઈ અળવાના નથી. સરકાર નથી બહુતી કે આવી જાતના વર્તનથી તો ઉલટું અમાર બિલિદાન વધારે શુદ્ધ બને છે અને અમારો નિમય વધારે દૃઢ બને છે. ખાસ સમવડો મળે તો તો અમાર મનોબળ સુક્રમ રીતે ખર્ચાઈ જાય.

૨૩ : ૧૨ : ૨૧

ગોઈ રાત્રે જરા દમની ઉપાધિ થઈ. સાંજનો ખિરાક બિવકુલ માફ આવતો નથી. પણ એટલી વારમાં હું તેની ફિકર કરવાનો નથી. નેતોરના પંડોશીઓ દૂર યવાથી બહુ સૂઈ સૂઈ લાગતું હતું. સાજના છ વાને ઝોરડીમાં પૂરાઈ ગયા પણ ઉંચ આવે ત્યાં મુધીનો અંધારી રાતનો કેટલોક વખત તેમનાં ગાયનોથી હુલાસપર્જ ન થયો. વાણીયા ફોરમાઓની વાતોનો કંટાળો ઉપભવે એવો અવાજ જ સાક્ષ્યવાનો રહ્યો હતો. અમારી ઝોરડીઓને સારી જેઠે સાફ કરી સાકાય તેવી સાવરણી ન મળે. ઝોરડીઓની આસપાસના બામ સાફ રાખવાના ઉચ્ચાટ એવવાળાઓ પણ વેંઢારતા ન હતા. આ ઝોટડીઓમાં બહુ માકટ નથી એટલે નસીબદાર; પણ મચ્છરનો પાર નથી.

મઈ કાલે હું અંદર રહ્યો રહ્યો આંટા મારી રહ્યો હતો તે વખતે કોઈ જાણીયા પાસે આવીને છબું રહ્યું. તેણે અમને નમસ્કાર કર્યા. જેવ મુપરિન્ટેન્ડન્ટનો મુનશી હોય એમ લાગ્યું.

મારી કોટડીની પછવાડે થેલો મુસવ્વમાન કાણુ હરો ૧ આખો ફક્કો પાંટા તાળીને ઉપદેસકની જેઠે હિંદુસ્તાનીમાં માથાણું કર્યાં જ કરે છે.

પરોઢીયામા મારી કોઠડીની પછવાડે કોઈક રહતું સંભળાયું. કદાચ કોઈક ફાંસીના કેદીઓ હશે.

ખાદી થોવી એ મારા જેવા નળજા બાધાવાળાને માટે-પગમાં ગુમડા અને છાતીમા ફેફસા તો એટલા નળજા કે ઘડીકમા મન થઈ જાય એવા માણસને માટે-અત્યંત કપર કામ છે મારા ખાતીના કપડા પાછળ હું મથી રહ્યો હતો તે જોઈ મારા ચાકીદાર હરોળાએ કહ્યું: ‘ પેવી નહતા તંગવની વાર્તા આવે છે તેવી તમારી મગા થઈ છે ! ’ હું જરા હસ્યો અને કહ્યું: ‘તેના જેવી ફેફસા મારી નથી.’

અમારા જેલ ખંડારના બાઈઓને ઈશ્વર સદ્બુદ્ધિ, હિંમત અને બળ આપશે? તેમને માથે કેવડી મોટી જવાબદારી છે તેનું તેમને હંતુ લેશ પણ બાન નથી. જેલમા હું કેટલાયે એવા જોડકાં છું કે જેઓએ કેવળ જમીનગીરી આપવાને બદલેલાળી મુશ્કેલી સખત જેલ બંદોશી લીધી છે અને જાણે જન્મથી જ ટવાયેલા હોય તેમ શારીરિક શ્રમના કામો કરે છે. રોષ, રેડી અને આ બે નેવારના નૌજવાનો જેવાઓ સવારમાં હાથમાં ઝાડુ પકડીને મારી કોઠડી મામેનું આંગણું ત્રાળતા વાળતા કહે છે: ‘અમે બંગીથી કયા જુદા છીએ ?’ તેમનો એ દેખાવ મારા મનમાથી કદાપિ ખસી શકતો નથી.

જેલ ખંડારના પોતાના બાઈઓની અંદર તેમની નિર્દોષ સંશય-રહિત શ્રદ્ધા કેટલી બધી છે-જે શ્રદ્ધાને આધારે તેઓ વૃદ્ધ માતાઓને અને બંદાસાં બાળકોને છોડીને જેલમાં તપશ્ચર્યા કરવા આવ્યા છે-તેનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ લોકોને હજી આવ્યો નથી. આવ્યો હોય તો લોકો આટલા બેપરવા અને યાંધા ન રહે. રૉબિન્સન ક્રુઝો કોઈ અનુભવી બેટમાં જઈ ચડ્યા પછી કેટલાક દિવસો ગયા બાદ ક્ષિતિજ તરફ કોઈક વહાણ આવી ચડવાની આશાએ જોતો નહિ. આ લોકોને પણ કુઝોની પેઠે પોતાની આશાનો ત્યાગ કરવો પડશે ?

આજે સાંજના પાંચે અંશુરવાળા ફતેહખાન જમીનગીરી આપવાનો ઈનકાર કરીને એક વરસ સાદું ભોજનવા આવી પહોંચ્યા. કેવો

એકું એક લાકડાના કહડા પર આકેયું હતું અને તેના કાણામાં દોરી
પરોવીને તે ગળામાં ટાંગવાનું હતું.

મારી તવારીખ—દીક્રીટમાં નીચે પ્રમાણે ખીનાઓ છે:

રાજદારી, ૨૭. નં. ૮૩૯૮.

દાખલ થયા તારીખ ૨૧:૧૨:૨૧

અપીલ કરવાની ના કહી તા. ૨૪:૧૨:૨૧

નામ—સી. રાજગોપાલાચાર, બ્રાહ્મણ, જનરલ સેક્રેટરી, હિંદી
રાષ્ટ્રીય મહાસભા.

કેળવણી વિષે—‘સી’ (‘સી’ એટલે અમલ. આ દીક્રીટ
આટલી બેદરકારીથી હકીકતો ભરવામાં આવે છે

સબ કરનાર અમલત—સબ ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ, વલો

સી. સી. ૮૨-૧૯૨૧, ૧૮૮ કલમ

ઇ. પી. કોડ.

સબ—વલ મહિના સાદી.

સબ થયા તારીખ—૨૧:૧૨:૨૧

ફટવાની તારીખ—૨૦:૩:૨૨

કમર—૪૨

કંચાઈ—૫ ફુટ ૪ ઇંચ

વજન—૧૦૪ રતલ

રંગમ ચેદી મને કહે છે કે જે આબ્યા પહેલાં બે દિવસ પર
તો! ગોતાનું વજન લીધું હતું ત્યારે ૧૪૨ રતલ થયેયું. તવારીખ—
દીક્રીટમાં ૧૩૭ રતલ લખ્યા છે. ફતેહખાન મહમદ યાદગર કહે છે કે
તેમને તોળવામાં આબ્યા ત્યારે દરવાજા પરના તોળનારે ૧૨૫ કહેયું
તેમણે સાંભળ્યું હતું. અને તેમની તવારીખ—દીક્રીટમાં ૧૨૦ રતલ
લખ્યા છે. દરેક જણના વજનમાં પાંચ રતલ કાપીને જ લખતા હશે ?

સવારે સાડા દસે કુવા ઉપર આશ્રના અસહકારીઓ મારી નજરે પડ્યા. હજી સુધી ભેગા થવા દીધા નથી. અમારા વિભાગમાંથી મેં તેમને જોયેલા અને તેમણે સામા નમસ્કાર કરેલા. અમને જુદે જુદે વખતે સ્નાન સાર કુવા પર લઈ જવામાં આવે છે જેથી અમે એકબીજાને મળી રાહીએ નહિ.

આજે બપોરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને ખીલ્તે ડોઈ યુરોપીયન અર્થ-લક્ષ્મી પોસાકમાં જોડણી સાથે આવ્યા અને અમારા શરીર પરની નિરાનીઓ સરખાવી ગયા. સાંજનો ખોરાક મારા હમના બ્યાધિને માફ નથી આવતો એમ મેં તેને કહ્યું. મને દરિયાકાંઠામાં મુકવેલો એવી મેં તેને સૂચના કરી. હું આશા રાખું છું કે આ ફેરફારથી હું ઉશ્મણી થી થઈને પડું નહિ.

આજ બપોરે કુવા ઉપર જે ટોળી પાન્ટી બસતી હતી તેમાં મેં ઘણા ગોપલાઓ દીઠા. જ્યારે તેમણે મને દીઠા અને મેં તેમની સાથે બે માયામયી થયેલી કહાડી ત્યારે તેમના ચહેરા ચમકી ઉઠ્યા તેઓ બધા મગધુરમ્ભતા હતા. અમારા વિવાહમાં પાછા જતાં મેં એક જણને જાનકીમાંથી નીકળતો જોયો. તેણે મને લક્ષ્મી પદ્મિની માન આપ્યું. મેં તેની એકે વાત કરી. તે પછી મોપ્પો જ હતો એમ મને માલમ પડ્યું. હવે કેમ આવે છે તે વિશે તેણે પછપરછ કરી. ખૂલામરકી કરવામાં આવી એ જૂવ હતી એમ તેણે કબજા કર્યું.

‘ રો લોકોએ બધા ‘સાધુઓ’ (મવા માણસો) ને જ પકડ્યા છે. તેમની કડપના કંઈકે એવી જણાય છે કે આપણને બધાને મક્કીને પૂરી દીધા એટલે પાછળ જે લડનારાઓ રહેશે તેમને તેઓ સહેવાઈથી સંભળી શકશે. અમારે અહીં પાંચે વરસ પૂરાં કરવાનાં છે કે સ્વરાજ પહેલું આવનારું ?’ આવા આવા કેટલાક સવાલો તેણે મને પૂછ્યા. વળી તેણે કહ્યું: ‘ જ્યારે તમારા જેવા મોટા માણસો કે

માલદાર લોકોને જેલમાં આવતા જોઈએ છીએ ત્યારે અમારા દેશમાં આસા આવે છે ને અમને આનંદ થાય છે. તમને શી ખબર પડે અમારા દિલની લાગણીઓ શી છે તે ? ' એ છેલ્લા વાક્યની સાથે તેની મરદાની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ફરી. 'મેં' તેના સવાલોના મારાથી આપી શકયા તેટલા સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યા અને તેને વિશ્વાસ અને દિ'મન રાખવાનું કહ્યું. 'આખો દેશ જેલમાં છે. ' તેણે કહ્યું. ' ખરી વાત છે. ' 'અને આપણે એક નાના સરખા કેદખાનામાં છીએ' મેં આગળ ચલાવ્યું. ' બહારના લોકો ધાળીએ ફટા રાખેલા કુતરાઓ છે અને આપણે મજબૂત પીંજરામાં પૂરેલા પાથો છીએ. ' 'ખરું છે' તેણે કહ્યું, 'એ લોકો કુતરા અને આપણે પાથ.' અમે સારી વાર વાતો કર્યો કરી. છેવટે એક કેદી ફરેંગી આવીને તેને તેના કામ પર હાજરી ગયો. તેના કહેવા પ્રમાણે તેને ડોક્ટરમાં ફળવાનું કામ હતું.

સાંજે ચિનોડના એક ખુસલમાન બાઈ આવ્યા. ૧૭મીએ હડતાળની જાહેરાતો ગામમાં ચોડવાનો તેમના ઉપર આરોપ હતો. જતમીનગીરી ન આપવા માટે તેમને ૬ માસ સજા કેદ આપવામાં આવી છે.

કપડાં ધોવાનો શ્રમ હું સહન કરી શકતો નથી. આજે બપોરે મેં કપડાં ધોયાં તો ખરાં, પણ જરાયે હજળાં થયાં કે કેમ તે તો કોણ જાણે ? પણ કાલે અને પરમ દિવસે કપડાં ધોવાથી મને ફક્ત થાક જ લાગ્યો હતો તેને બદલે આજે મને શ્વાસ ચડી ગયો અને તમ્મર આવ્યા. હું જરા વાર બેઠો અને એક મોપણની જોડે પાતચીત કરીને જરા દિલ બદેલાવ્યું.

આજનાં તાજાંકુંચી થયા પછી હું કોટડીમાં બેઠો હતો ત્યારે એક નબળાઈ બરેલી વૃત્તિ મારી ઈચ્છા વગર જ મારામાં ધૂસી ગઈ. મારાં છાંદરાંઓ આજે મને યાદ આવવા લાગ્યાં. એ વૃત્તિ પ્રથમ તો અદમ્ય લાગી, પણ તેને જીતવાને હું ખૂબ મથ્યો. આ મુશ્કેલીમાં

મને વહેલી મદદ મળી ગઈ. 'લોકો પોતાનાં સગાંબંધાઓથી ધંધા-રોજગારને અંગે મહિના સુધી કે વર્ષો સુધી વિખૂટા નથી રહેતા ? તેઓ શું આનંદમાં નથી રહી શકતા ? શું પોતે પણ આમ વિખૂટા નથી રહ્યો ? શું આજે કેદખાનામાં છે એ વિચાર જ તને નબળો બનાવી મેલે છે.' આ સવાસો મેં મારા મનને પૂછ્યા કે તરત મારામાં બળનો સંચાર થયો.

શિત થયા પછી દરરોજ હું ૧૦૮ ગાયત્રી જપ કરું છું. પહેલાં ચિત્તને એકમત કરવું બહુ મુશ્કેલ લાગતું. પણ હવે તે સ્થેતું સ્થેતું થતું જાય છે. પરમાત્મોની સાથે સમાધિ સાધવાથી આ જેલના મજબૂત સળીયા ભેદવાનું સામર્થ્ય હું પ્રાપ્ત કરી શકીશ એવા મને વિશ્વાસ છે. પરમેશ્વરે મને શુદ્ધ અને બળવાન થઈ લેવાની આ મોટી તક આપેલી છે. નિર્ગોપ અને ન્યાયયુક્ત એવા કારણસર બહુ થોડા માણસોને જેલવાસ મળે છે. એ થોડા યશઓમાંથી આપણા દેગને બાળ્યે તો સાવ જ થોડા આવે. અને એ સાવ થોડામાં આજે હું પોતે જરૂર આવું. આ વિરલ માન પ્રાપ્ત થયું એ ખરેખર મારું પરમ બાળ્ય ગણાય. આ વિચારમાં સ્થેજ અધિમાન હતો, પણ પરમેશ્વરમાં જ શ્રદ્ધા રાખવા જોઈલી હકીકત કેળવવા સાર એ જાતનું છે.

ફોનદખાન મહમદ ધાકઝની મીલુબતીથી આજે મારી કોઠડી પ્રકાશવાન છે. મીલુબતીઓનો આટલો ચાન્ત અને ખવિત પ્રકાશ મેં પૂર્વે કદિ જોયો નથી.

૨૫:૧૨:૨૧

આજે મારા કારાવાસનો પાંચમો દિન છે. આપણા રાજ્ય-કર્તાઓનો આજે નાતાલનો તહેવાર છે. ઈશુનો આત્મા તેમના જીવાત્માઓને પાવન કરે! અને તેમને સદ્ગુણ આપે.

મહમદ ધાકઝનો બાધો અજબૂત છે. માટીના ઘડામાં રાત બધી પડી રહેવા પાળીથી તે ખુલામાં ન્હાય છે. દુઃખસહનને મોંને જે લડવા ચાહે છે તેવું એટલા ખડતલ બનવું જ જોઈએ.

કાંઈનું ફક્ત પાણી પાનું જ પીધું. તેમાના બાત વાળનારને આપી દીધા. મુખ્યદરેનો કૃત્રિમ હાસ્ય કરતો અંદર આળ્યો. મેં કહ્યું: ‘સવારના પ્હોરમાં જરા કાફી પીઈ’ છું.’ તેના મનજમા ન કતરી શકે તેટલી કડક આ મનક નહોતી. મને લાગે છે આમ ને આમ ચલાવીરા તો તો હું જૂખથી મરી રહેવાનો. પણ એકંદરે જોતાં દમ અને શુભદા જેવા વિકારોને જૂએ મારવામાં લાભ જ છે.

ટપ્પુટી જેવરને કોઈકે કંઈકે જૂળ કહ્યું જણાય છે. તેને પરિણામે ધાગી તપાસ થાય છે અને ધજો વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. ધમાલ આજી ને કામ કંઈ નહિ. છતાં મારા સ્નાન માટે તેણે મરમ પાણી મંગાવ્યું. જેલના રસોડામાંથી એક વાસણ આણ્યું. કુશળી રીતે ઢોણું જ લેઈએ તેમ એ પાણીમા પુષ્કળ કચરા હતા. તોપણ એ પાણીપી હું ન્હાયા, કારણ કે મર્ધ કાચે હું ન્હાયેલો જ નહિ.

આંધ્રની ટોળી કુલે ન્હાવા આવી હતી તે વખતે તેમની સાથે દરથી જ પ્રથમ વાતચીત થઈ.

સખત મજૂરીવાળા કેદીઓની એક ટોળી મારી કાઢી પામેથી નીકળી. તેઓએ વન્દેમાતરમ્ કહી મને હાથ લેડપા. સામા નમસ્કાર કરતાં મને બારે હર્ષ થયો. હું સમજતો હતો કે સ્નેહભર્યા શિષ્ટાચાર સાથે આટલા સામસામા નમસ્કારથી પણ આ બહાદુર જીવાનોના આત્મા પ્રકાશિત રહી શકે છે કેટલાક તિરવત્રમસેવાળા અસહકારીઓ આ ટોળીમાં હતા. મારા હરોગા પેરમસે અલ્હો, ખરા અને અરીસો આંધ્ર વિભાગમાંથી લાવી આપ્યો. હલમત કરી. જરા રાઉ નીકળ્યું કારણ કે હલમતવિલામાં હું પ્રવીણ નથી અને અલ્હો જરા બેઠો છે. બપોરે અમને એક આજો ને આજો હલમ જ રોંપી દેવામાં આવ્યો. એટલી તેમજ બીજા બધા આજે સાફ હલમતનું સુખ ભોગવી રહ્યા છે. અમારા ટપ્પુટી જેવરના ધારવા પ્રમાણે આખા જગતમાં અસહકારી લોકોની આખર દરેક રીતે કતરવી જ

છ. મોઈએ તેની એવી માન્યતા કરી દીધી છે કે પ્રથમ આ જેલ
ઈન્દ્રપુરી જેવી હતી તેને અસહકારી લોકોએ આવીને નરકપુરી કરી
મેલી છે ! જેમાં પૂરાયેલા અસહકારીથી કરે છે તેટલા તે કશાથી
ડરતો નથી. બિચારાની તરફ આટલું ખરાબ વર્તન અસાવડું ધટું
ન હતું. તેણે અને ખીજા જેલના અમલદારોએ બહુવર્તન ચલાવ્યું
હશે, પણ તેમ છતાં તિરસ્કાર અને લચપી ભરેયું વાતાવરણ પેદા
કરવું એ અણપટવું હતું. આપણા સરદારે બતાવેલા ધર્મતું કલ્પન
થયા વગર આવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવી રાજ્ય નહોતી. તેઓનું વર્તન
ખરાબ મોઈએ ત્યારે તેમને મ્હોડામ્હોડ કહીને તેમને સુધારવાની
આપણી ફરજ હતી. તેમના ઉપરી અમલદારો પાસે તેમને મિક્ષા
કરાવવી એ આપણી ફરજ નહોતી. કેદખાનામાં તો આપણા
સિદ્ધાન્તોના પૂરેપૂરો પ્રચાર કરવાની સરસ તક છે. અજ્ઞાન અને
અમક્ષુ લોકોને અહીં આપણે આપણને આદરથી જોતાં કરી રાખીએ.
પ્રથમ જેઓના આપણે વિષે ખોટા ખ્યાલ હોય તેમને પણ અહીં
જીવી લેવાનો સાગ છે. જેમ જેમ રોપ, કુવંચરવા, અને અત્યાચારો
વધારે તેમ તેમ આપણા સરદારના સાન્નિદાયક સિદ્ધાન્તોનો અમલ
કરવાના વધારે વધારે અવસરો. આપણા સરદાર પ્રત્યે જેલની અંદર
પણ આપણે ફરજ બજાવવાની રહે છે. કેદખાનું એ એક નાની
સરખી પતિલ દુનીયા જ છે. ત્યાં મશુઓ ઉપર અમલ કરવા
મશુઓને ઊંટવામાં આવે છે. આવા કેદખાનામાં પણ આપણા
સરદારના સિદ્ધાન્તોની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવી એ આપણો ધર્મ છે.

૨૬ : ૧૨ : ૨૧

મોઈ રાત્રે દમનો ખુબ ત્રાસ થયો. મારી ખાસે કંઈ દવા ન હતી.

મારી કેટલી ૧૧૫ કુટ લાખી ને ૮૫ કુટ પહોળી એવી લંબ-
ચારસ છે. તેમાં એક જ ખારી છે. પૂર્વ બજીની લાંતમા ભોંયથી
૬ ફીટની ઊંચાઈએ તે છે, અને તેને સળીયા જડી દીધેલા છે. તેની
લંબાઈ ૪૫ કુટ અને પહોળાઈ ૧ કુટ હશે. બામર અર્ધગોળ

અખતારનું છે. તેનો કુંચામાં હ ચો ભાગ ૧૦ ફુટ હંચો હશે. કોટડીનું બારણું એ સળીયાનું બનાવેલું છે અને તે ૧૧૧ ફુટ હંચું ને ૩ ફુટ પહોળું છે. ૧૮ કોટડીઓની એક લાંબી દાર આયમભા દારની છે તેમાની એક આ કોટડી છે. બંદી કોટડીઓનો એક સળંગ ઓટલો ૫ ફુટની પહોળાઈનો છે, અને સામે ઠી- ઠી ખુલ્લો ભાગ છે. વાયવ્ય ખૂણામાં બજાર છે અને કોટડીઓને આગમણે છેડે એક સળંગ ખાળ છે. કોટડીઓની દારની પાછાટે અમારી બારીઓની નીચે જ ગટર હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાંથી વખનો વખન મૂત્રની બહારો આબ્યાં કરે છે. પાછળના ભાગમાં ગાંધી કરનાર દંડોગાઓ-કે જે આ ગંદકી કરનાર હતા-તેમને કેટલીયે વાર ફરીયાદો કરી ત્યારે આખરે મારી મુદત પૂરી થતાં થતાં આ ફરીયાદ ફર થઈ.

અમારી જ લાઈનમાં ચારેક કોટડીઓમાં ફાંસીના કેદીઓ છે. એ લોકોને પોતાનાં વાસણ અજવાળી તેમાં ખાવાનું હોવા ચાર અમુક અમુક વખતે બહાર કઢાડવામાં આવે છે. ખુલ્લા ચોગાનના નેત્રત્ય ખૂણે એક નળ છે, પણ તેમાં ઘણી વાર પાણી આવતું જ નથી. અમારે મઠિ પાણીનું એક વાસણ બરી લાવીને રાખવામાં આવે છે. ચાર જાડ, એક લીમડા એક સાગ અને એક ખીલું જાડ-અમારા ચોગાનની શોભાના રૂઢિ કરતાં હતાં. તેમાંના એક જાડની નીચે ઇંટચુનાના નાના નાના ઓટલા કરવામાં આવ્યા છે. કેદી લોકો તેના ઉપર ભાણું મૂકીને ખાય છે. જાડનો ઇંચડો સરસ છે, પણ કામડાઓની મહા ઉપાધિ છે. અમને દરેકને એક એક એલ્યુમિનીયમની, તાંસળી અને એક એક એલ્યુમિનીયમનું પલાનું આપવામાં આવ્યું છે. અમારે ખુલ્લામાં-ગમે તો કબા કબા નહિ તો ભોંય પર બેસીને-ખાવાનું હોય છે. સંતરી લોગના નાના ઓટલા હોય છે તે અમે લોકો વાપરીયે છીએ. મને લાગે છે કે એ નિયમ વિરુદ્ધ છે. બજાર આ લાઈનના લોકો એકલા જ વાપરતા નથી. ખીજ લાઈનમાંથી પણ કેટલાયે લોકો અહીં બજાર જવા આવે છે.

તાજાકુચી થઈ નય તે પહેલાં જાની આવીને અમારી કોટડીના ખુણામાં જો કામ મૂકી નય છે. રાતના મળમૂત્રવિસર્જન આમાં કરવાનું હોય છે. આ કામમાં પાણી પચે છે. તેમને ઢાંકણાં હોતાં નથી. રાત્રે પથારીથી ૪ ફુટને અંતરે આવાં કામ પડ્યાં હોય તે કોટડીને અળખામણી બનાવી મેલે છે. વળી જો કામ તમારાં જ વાપરેલાં રોજ પાછાં મળે છે એમ પણ નથી. રોજ સવારે બધી કોટડીઓનાં રીચપાત્રો એકઠાં કરવામાં આવે છે અને સાફ કરીને સારાં દરેક કોટડીમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે. એનું તેને મળે જ એવો નિયમ નહિ. મેં આ જો કામમાં એકને બીજાના ઢાંકણા તરીકે વાપરવાનો ધણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે ગ્રાજ બેઠક વાળાં હોવાથી એટલાં બધાં ગબડતાં હતાં કે કપરાકપરી રાખતાં સાત રહે તેમ નહોતું.

અહીં આખા એટલે બધી નાજુકતા તો બહાર મૂકીને જ આવડું નેહ્યું. મેં નેહું જો તે ઉપરથી મારે અહીં નોંધ લેવી નેહ્યું કે લાંબી લાંબી સળવાળા કેદીઓ—જે કેદીઓને ગંભીર અનીતિના શુદ્ધાને કારણે સજા મળેલી હોય છે, તેઓ પણ—અહીં આખા પછી બહુ સારી રીતે વર્તે છે, અને અસભ્ય વર્તન જણાવું નથી. નાજુકાઈ પરાણે મૂકવી પડે છે એટલું જ, બાકી બીજી રીતે અસભ્યતા જેવું કંઈ નથી હોતું.

ફાંસીના કેદીઓ ઉપર ગ્રાજી રાખનારા દરોચાઓ રાત આખી ધાંડા જ તાળ્યા કરે છે. તેઓ પોતે તો બહુલાઈને નવા નવા આવતા નય છે, પણ કેદીઓને મારે તો આ ધાંડા એકસરખા ચાલુ જ રહે છે. અમારા મિત્ર મહમદ ઘાઢજી પ્રાર્થના ચાલતી હોય તેમો દરોચા લોહાની અશ્લીલ વાતો જ્યારે સંભળાય છે ત્યારે બહુ દાઝ ચડે છે. એ પ્રાર્થનામાં જો કંઈ અનુચિત ન હોય તો બધા કેદીઓને ઉમદા ધાર્મિક સંજીવ સાંભળવાનો લાભ મળે.

મારાં ધાયેલાં કપડાં સહેરમાંથી આવ્યાં. એલર પાસે ફટલીક ચીજો મેં મારે ખર્ચે મંગાવેલી—થોડા કાગળ, કપડાં, મીઠુબત્તીઓ,

દીવાસગી-એ બધું પણ સાંભળતા મળી ગયું, જેઠમાં સારી ચાખડીઓ પુષ્કળ બને છે. હું એક જોડી લેવાનો છું. જેઠરે મારી જોડીના પટ્ટા જરા હુંકા કરાવી આપવાનું કહ્યું છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે પાંચ નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે ને તેમને બહાર કોરન્ટાઈનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જન્મ અમને સીધા આ વિભાગમાં જ લાવીને ઉતાર્યા તેમ તેમને પણ કેમ નહિ ઉતાર્યા હોય ? કોને ખબર; તેમને અમારાથી અલગ પણ રાખવા હોય.

આંધ્ર દેશનો એક જણ બાપટો આજે મને કહેતો હતો કે સ્વરાજ મળી ગયું એમ છાપામાં આવી ગયું છે અને ૩ વર્ષ સારી ચાલચલગત રાખીએ તેના ઉપર એ કાયમ ચવાનો આધાર છે. એણે કાં તો શાહનવાના કોઈક ભાવણુ વિષે સાંભળ્યું હશે. શાહનવાએ કયાંક ' મુધારા 'ના ધ્યેય વિષે ભાવણુમાં કહ્યું હશે.

મહાસમિતિ અને વિનીત આગેવાનોની ચર્ચાઓ આજે પૂરી થવા આવી હશે. સર્વ પ્રભુઓનો પાશ્વક આપણો માર્ગદર્શક બનો, આપણામાં હિંમત, દૃઢતા અને બળ પ્રેરો.

અમને કંઈ છાપાં આપવામાં આવતાં નથી. કોને ખબર, આયસેન્ડના લોકો આખરે શા નિશ્ચય પર આવ્યા.

૨૭:૧૨:૨૧

મહાન સમારંભ ખતમ થયો. જેઠના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબ આખી જેઠમાં ફરીને દર સોમવારે દરેક કેદીને મળે છે; એટલે કે દરેક વિભાગ પાસે થઈને તે ચાલે છે, અને દરેક કેદીએ પોતાનો કામજો અને ચર્ચાઈ મેંદાં આગળ રાખીને પોતાની કોટડીની સામે હમા રહેવાનું હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને કહ્યું: ' તમારી ખાતગી પયારી પણ બહાર કઢાડવી જોઈએ. જમીન બહુ મેલી હોય તો તમે જોટલા ઉપર ખૂબી શકો છો.' ગઈ કાલે નાતાલનો તહેવાર હોવાથી

આ તપાસણી-સમારંભ આજે થયો. મેં તેને પૂછ્યું: 'અમને વર્તમાનપત્રો મળી શકે ?' તે કહે: 'નાહિ જ.' મને ઇસ્પીતાવ મોકલવા બાબત મેં તેને યાદ ન આપી, કેમકે જેમ યત્ન હોય તેમ ચલા દેવું એ મારી ઇચ્છા હતી. ચાંદમીયાં સાહેબ કરીને એક ચિતોડના દરજી ભાઈ હતા તે સખ્ત સળવાળા હોવાથી તેને બહાર કોરન્ટાર્દનમાં લઈ જવાનો મુપરિન્ટેન્ડન્ટે ફકમ કહાડ્યો. તે બહાદુર, કંચો ને મજબૂત માણસ છે; ઉમરે ૪૩ નો હતો.

ગઈ શત્રે મને દવા મળી તેથી દમના ઉછળા જરા નરમ હતા. જમણો થગ બિચારો બહુ પીડાયો છે અને તેમાં જ એક નહું 'શુભકું' નીકળ્યું છે.

ચિત્તવૃત્તિઓનો સંયમ કરવામાં, આ કેદનું સાચું સ્વરૂપ કેવું છે-દેશની દરા શી છે તે મનને ગમે ઉતારવામાં હું જરાયે ક્યારા રાખતો નથી, છતાં કંઈક અણચિંતનું ક્રદયદૌર્બલ્ય ક્યારેક ક્યારેક મને પરવરા બનાવી મેલે છે. તે વર્ણવ્યું વર્ણવાય નથી. વર્કશાસ્ત્રના નિયમોમાં તેને બાંધી રાકાણું નથી. મને લાગે છે કે કુટુંબવાત્સલ્યની એ તુષ્ટા હતો. મારી આસપાસ કેદી લોકો, દરોગા અને મારા જેવા અસહકારીઓને હું જોઈ છું. તેમનામાં આદર છે, માયા છે, પ્રાતુલાવ છે. પણ એ પ્રેમ માટે મન કંઈ છે તે તેમને જોઈને ઉદ્ભવતો નથી. આ લાગણી વખતોવખત મને ચોતરફ અધિકારમય આકારાની જેમ ઘેરી વળે છે, અને તે વખતે માતાથી બાળકો જરા વિખૂટાં પડતા જેવાં ભયભીત થાય છે તેવો ભયભીત હું થઈ જઈ છું. સર્વ સૃષ્ટિની પરમ જનની અને બળ અને હિંમત આપો. મારી પ્રત્યે પ્રેમ વરસાવનારાંઓ હજી પણ જેલની બહાર રહ્યાં રહ્યાં પ્રેમ વરસાવ્યા જ કરે છે અને આ વિધાંમને લીધે વળી વધારે વરસાવતાં હશે. જેલના જંગી દરવાજાની આરપાર થઈને તેમની પ્રેમધારાઓ મારા મુઠ્ઠા પહોંચે છે. આવી ભ્રમભૂલી મનોદશામાં પણ તેમના પ્રેમનું પાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજવાની મારામાં શક્તિ આવે અને તેના વડે મારામાં ધૈર્ય આવે.

સાંજે ૬ વાગે હમેસાની જેમ પૂરી દેવામાં આવ્યો. કમની દેવા જે વાર પીધી છે.

ફક્ત જે ૮૪ ચીજો આપણી અને સ્વતંત્રતાની વચ્ચેમાં છે: જેલનો બચ તથા મોતનો ભય. જેમ અમે જેલ ગયા છીએ તેમજ જે આપણા લોકોની મોટી સંખ્યા જેલમાં દાખલ થશે તો જેલનો બચ તો રાખીશો નાખૂદ થશે. અને જેલવાસનો કાળ આપણા મદાન ધર્મનું અધ્યયન કરવામાં ગાળીશું તો મોતનો બચ પણ સહેજે છતી શકીશું.

ગરમ પાણી મેળવતા જરા મુશ્કેલી પડી. ગરમ પાણીની કૂટ કાચદેસર આપવામાં નથી આવતી એમ મને ખબર મળી તેથી હું ક'ડ પાણીએ જ ન્હાવો.

૨૮:૧૨:૨૧

આ આશયમાં આજે આક્રમી રાત્રી છે. આ વિભાગમાં અમને વધુ વખત રાખવાના નથી એવી ખબર મળી. આ કોટડીએ ફાંસીના અને એકાન્તવાસના કેદીઓ સાથે છે. એકાન્ત કેદવાળાઓને કોટડીમાં રાખે છે ત્યારે લોકોના બળીયાવાળા કમાડની આફ્ટ એક લોકોનું કમાડ પણ દઈ દેવામાં આવે છે કે જેથી કોટડી અંધારી થઈ જાય અને વધારે પડતી હવા અંદર પેસી ન શકે.

. રાજદારી કેદીઓને રાખવાની રીતના સંબંધમાં ધણું કરવા જેવું છે. હું જોઈ શક્યો છું તે પ્રમાણે તો સામાન્ય, સાદા કે સજ્જ કેદીઓને રાખવામાં આવે છે તે જ રીતે તેમને પણ રાખે છે. ખોરાકમાં, શિસ્તમાં કે મજૂરીમાં કોઈ જાતનો બેદ રાખવામાં આવતો નથી.

ખંડખોર મે.વવા કેદીઓને ધણી જ સજ્જ મજૂરી આપવામાં આવે છે. જ્યારે આપણે બળીયા છીએ કે તેઓ અહીં ચારી ચારી

જેવા કોઈ નૈતિક ગુન્હાસર આવેલા નથી, પણ ધર્મ અને સ્વતંત્રતાનો જેવો ખ્યાલ તેમના આગેવાનોએ તેમને આપ્યો હતો તેને ખાતર પૂલો તોડવાના, તારનાં દોરડાં કાપવાના કે પાટા ઉઢેલવાના ગુન્હાસર તેઓ અહીં આવેલા છે, ત્યારે દિલમાં દર્દ થયા વગર શ્લેષ નથી. એ દર્દમાં સમાધાન એટલું જ છે કે એ રીતે સરકાર આજે તેમને રાખે છે તેવી જ હડાઈની રીત એ મોખલાઓ બહુતા હતા.

જેવના વાતાવરણમાં હોય છે તેટલી કુદૃષ્ટચરિત્ર બીજો કોઈ અજો નહિ હોય. દરેક કેદી કંઈક ભારે બોલે ઉપાડીને જતો હોય છે અથવા જાનરૂએ જતાં એકાદ મીનીટની નવરાગ પામે છે ત્યારે આતુરતાથી પૂછે છે: ‘જ્યા સુધી અમારે આમ ને આમ મજૂરી કરવી પડશે? સ્વરાજ ક્યારે આવે છે? આપણે છતાં કે નહિ? નાંધી ક્યાં છે વગેરે.’

ધોવાતું કામ મારે મટિ બહુ જ અથડે છે. આજે મને એટલો યાદ જણાય છે કે મને ખાતું બાતુ’ નહિ અને ખાધા પછી બે વાગ્યા સુધી પચારીમાં પડ્યા રહેવું પડ્યું. હું કેટલો નબળો થતો હતો? હું? મૂર્ખાઈમાં જીવાની ગુમાવી એકા ન હોઈયે તોપણ યડપણ અને બિમારી તો લાવે સજબ્યા વગર નથી જ રહેતી.

રંગબા એટલી જોડે મારે આજે જ વાત થઈ હતી કે અહીંના ખોરાક એ એક જતનો સંયમ જ છે. અહીં મળે છે તેનાથી થોડો વાનીઓ અને તેનાથી થોડવડો ખોરાક ધરમાં રહ્યાં પણ કેટલાયને મળે છે. સત્તર સાત જન્મે વખત કોવચ્ચ અને ભાત, અને તેમાં પૂલ, કાંકરી, વાળ, હન અને જેવી જેવી અસંખ્ય ચીજો—આ ખોરાક આપણને નીરસ લાગે છે, કારણકે આપણે આજ સુધી આપણી આસપાસ જે લોકો લૂચું જીવન ગુજરી રહ્યા તેમનો ખ્યાલ જ ક્યો નથી. સંતરીના જોડલા ઉપર બેસી અમે ત્રણ જણ—શાસ્ત્રી, ચેટ્ટી અને હું—ખાઈયે બીચે ત્યારે આવા આવા વિચારો કરતા આનંદિત રહીયે બીચે. ધાકડને ભાત અને કોવચ્ચ

બીજી જાતના મળે છે. જેવમા આત્મા તો ત્યાં પણ નાતો ને નતો તો અમારી કેડે જ છે. જેવવાળાઓ ધણે ભાગે નાતોના ધોરણસર ખાવાનું આપે છે.

કોઈ બાપડા મોપણ કેદીની સળીયાની બેડીઓના પણ-ખણાટ સતત કાને પડતા રહે છે. જેવના અમલદારે યમુસામી નાઈકું અને નદેરા પીલ્લે એ બે હિન્દુગણના મિત્રો તરફની મારી મુલાકાતે આવવાની માગણી બતાવી. જવાબમાં મેં લખ્યું કે 'તમારી માયા માટે આભાર માનું છું, પણ ધારા પ્રમાણે મને મહિને એક જ મુલાકાત મળતી હોવાથી માફી માની લઉં છું. હું ખુશીઆનંદમાં છું. તમારી મુલાકાતથી કંઈ વિશેષ અર્થ સરે એમ નથી.' જવયા પ્રમાણે મુલાકાતો લેતી વખતે વાળાની જળી આડી રાખવામાં આવે છે. એવી સ્થિતિમાં મુલાકાતની છૂટનો લાભ લેવો કે કેમ એનો હું વિચાર કરી રહ્યો છું.

શુભામગીરી હજી નાજુદ થઈ નથી. જેવરાજ્યનું આખું બંધારણ શુભામી મજુરીનો ઉપયોગ કરવાની એક સંપૂર્ણ યોજના જ છે. મજબૂત શરીરવાળા હજારો માણસો પાસે મહેનતાણું આપ્યા વગર જ મજુરી કરાવવામાં આવે છે, સ્વચ્છ પશુબળ અને કૂરતાનો અમલ ચલાવવામાં આવે છે અને તે બધું જેવની દીવાલોની ભીતરમાં થઈ હોવાથી જહેરની નજરે આવતું નથી અને દીકાને પાત્ર થતું નથી. જ્યાં ઠોરનો ઉપયોગ થઈ શકે, અથવા ઠોરનો જ ઉપયોગ કરવો પડે, ત્યાં પણ—જેમકે તેવની ધાણી ફેરવવામાં કે પાણીનો કોસ ખેંચવામાં—માણસોને જ વજગાડવામાં આવે છે, કારણકે શુભામી સંખ્યાબંધ મગી શકે છે. જેવના બંધારણમાં આ ધાતકીપણાની સાથે સાથે સુધારો કરવાની રહેજ પણ ગંધ હોત તો હું તેનો આવો તોડ ન બાધત. સુધારણાનો પ્રયત્ન નથી એટલું જ નહિ, પણ જેવના સત્તાવાળાઓ તો એમ માને છે કે સજ્જ ચચેલ કેદી કોઈ પણ રીતે નીતિમાં મુઘરવો અશક્ય જ હોય છે. તેની ઉચ્ચ વૃત્તિઓને કે તેના આત્માને સ્પર્શ કરવાનો પ્રયત્ન જ કરવામાં આવતો

નથી. કેડી માનવું પણ જણાવ નથી કે કેડીને ઉચ્ચ મનોવૃત્તિઓ
આવવા આત્મા હતા હશે. તેથી હું કહું છું કે જેલ એ કેવળ
શુભાભોની મજૂરીથી ચાલતું કારખાનું જ છે. તેમાં ઓછામાં
ઓછો ખોરાક આપીને વધારેમાં વધારે કામ કરાવવાનો જ વિચાર
હોય છે. અહીં શુભાભો કાચથી માણીકીના નથી હોતા, પણ અમુક
મુન્તને સાથે તેમને રોકેલા હોય છે. આથી તેમની તન-
દુરસ્તી કે મન-દુરસ્તીની એટલી બધી કાળજી કોઈને નથી
હોતી. માત્ર તેમની પાસેથી કદાચી રાકાય તેટલું કામ કરાવવાનો
ખ્યાલ રાખવામાં આવે છે. અને ઘણીનું કામ બરાબર થાય
એટલા પૂરતી તેમની ચાલચલમત સારી રાખવામાં આવે છે; પણ તેને
મઠિ શિક્ષણ કે દક્ષતા બેસાડવા જેવી ધીરી ને કંઈજો ઉપજવનારી
રીત ન લેતા કડક દેખરેખ અને ધાતકી સત્તનો જ પ્રયોગ
કરવામાં આવે છે. જેલના અમલદારો એક ખાસ પ્રકારના શુભામ-
ગોવાળ હોય છે અને કેડીઓ એ ખાસ પ્રકારના શુભાભો છે. આવા
સંજોગોમાં કોઈ ભલની નૈતિક પ્રગતિ કે પુનરુદ્ધાર ક્યાંથી જ સંભવે ?

૨૬:૧૨:૨૧

દેવા લીધા છતાં દમ ઉપડવાથી મારી રાત્રિ બગડી. હું ધાઈ
છું કે તે રાતના વાળુને લીધે હશે. દરોગાઓ વચ્ચે મોટો કજબો થયો.
ગઈ રાત્રે એક પંચમ દરોગાએ મારા પડોશી ધાકજની નમાજનો
થોપ સાંભળીને કંઈક મસ્કરી કરી હશે, તે સાંભળીને બીજા એક
મુસવમાન દરોગા હતા તે ખીલઈ ગયા. સવાર સુધી તો તેણે ગુસ્સો
દબાવી રાખ્યો, પણ સવારે તેનો ગુસ્સો બહુટી કઠયો. પરિણામ
એ આખું કે પેલા પંચમની ન્યાત ઉપર મુસવમાન વિરોધ જોર
દેવા લાગ્યો. પેલો બિચારો એટલો પડી જવાથી પોતાના કૃત્યનો
પસ્તાવો જરતો જણાયો, તે છતાં મુસવમાનનો કોપ તો રાત્રાત્રી થયો
જ નહિ. મેં વચ્ચે પડીને બંનેને તેમની ભૂલ સમજાવી.

ત્યાર પછી મહમદ ધાકજની નમાજમાં સીધી કે આડકતરી
રીતે કોઈએ વિદ્ય નાખ્યું નથી.

જ્યાં સુધી જેલવાસમાં સરીરની સાથે હૃદય પણ ભાગ લેતું નહિ થાય ત્યાં સુધી કેવળ જેલ ગયાથી કાર્ય સિદ્ધ થવાનું નથી. હાથ બિલાવવાથી કે ભેટવાથી હેતુ વધે છે એ ખરું, પણ પ્રેમને સ્વીકારે એકબીજા તરફ જે આઈ આવતાં હૃદયનું જે તે બાજુ વિસ્તૃત હોય તે જ. ખરાલે કે ડીની ખાતર જ ભેટવું પડે તેની કશી જ કિંમત નથી. તે જ પ્રમાણે જે હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષો જેલને ભેટ્યો તો જેલના દરવાજામાં થઈને જરૂર સ્વતંત્રતા મળશે. દેશભક્તિ દેખાડવાની એક રીતી પણ ગઈ છે એટલા સારું નહિ, પણ જેલ બહાર પ્રવર્તતી પ્રબળીય શુભાભીની દુઃખદ દશામાંથી છૂટીને કોઈ મુખવાસમાં આરામ લેવા જતા હોય તેમ આ જેલ તરફ તેઓએ ખેંચાઈ જવું જોઈએ. જે સેંકડો સ્ત્રીપુરુષોને લાગી જાય કે જેલ બહાર રહીને અન્યાયનો અને રાષ્ટ્રીય બેઈજાજીનો સહકાર કરવો એ દુઃસહ છે અને એમ સમજી લેવા સહકારથી છાડવનાર જેલવાસને સુખનું ધામ ગણીને તેઓ રાત્રે જાય, જે હિન્દુસ્તાનનાં સ્ત્રીપુરુષોને લાગી જાય કે જેલનાં દુઃખોને અગવડો બહાર ચાલતા પાપ સાથે સહકાર કરવો પડે તે કરતાં બહુતર છે, તો તેમનું જેલ આવડું એ આપભોગ બનશે, અને ઈશ્વરી નિયમોને અનુસરીને તેનું પરિણામ નિપજ્યા વિના નહિ જ રહે. એવા જેલવાસથી પ્રભને એકદમ કંઈ લાભ ન દેખાય તોપણ દરેક બાંધીને એટલો તો સંતોષ રહેશે જ કે પ્રભને શુભાભીમાં રાખવામાં રાજપુત્રીથી મદદમાર થવાના દુઃખમય પાપથી તે પોતે તો બચી ગયા. જે અહિંસાધર્મમાં આપણી શ્રદ્ધા હોય, પ્રેમ અને પ્રેમાર્થે સહન કરવાનો કાયદો જે આપણે માનતા હોઈએ તો તો આ રીતના જેલવાસથી આપણે અવશ્ય છૂટવાના છીએ. જે પાપનો આપણે નાશ કરવા માગીએ છીએ તેની સામે ખડ પોકારવાનું મુખ્ય સાધન આત્મસમર્પણ છે અને તેથી જ કિતરતું એવું સાધન જેલવાસ છે. જેલવાસનાં સંકટ જેલનાં અધિક, ત્યાંની રીતો જેલની કૂરતાબરી, બહારના જગતનો સંબંધ જેલનો ઓછો, તેટલા જ આપણે જેને શું જાણવાને અને મારી નાખવાને કૃતસંકલ્પ છીએ

તે પાપમય પદ્ધતિ માથેની મરજ્યાત લાગીદાગીમાથી આપણે મુક્ત
અને તેટલું જ એ ઉદ્દેશની મિજિ કરાવવામાં આપણું બલિદાન
અસરકારક. પશ્ચિમના ઇતિહાસમા આપણે વાચીએ છીએ કે વીર
પુરુષો સ્વતંત્રતા અને ધર્મને ખાતર લેજવાળાં લોચરાંમા પરાઈ રહ્યા
હતા અને ભયંકર વેદનાઓ સહન કરી ગયા છે; એ બધુ આઈસરી
નિયમમાં શ્રદ્ધા હોવાથી જ. આપણી પ્રભ જે જવાબ આપી રહી
છે તે આસાનથી તો છે જ, પણ તે વીર નરેના પ્રભાસુમા આપણે
તો હજી સોમા હિન્સાની પણ દૃઢતા દાખવી નથી, મોમા હિન્સાની
પણ કર્તવ્યપરાયણતા દાખવી નથી. આજે કેટલા જણ જેલને આલિ-
ગન આપી રહ્યા છે તેમની સંખ્યા આપણી આસાનું માપ નથી. તે
આલિગન કેટલું હૃદયનું છે, જેલ બહાર રહી પાપને મદદગાર થવા
કરતાં જેલમાં પૂરાતું પસંદ કરવામા આપણી પસંદગી કેટલી અંતરની
છે એ ઉપરથી જ આપણી આગાનું માપ ઠહાડી શકાય. જેલ ગયા એટલે
કંઈ યાત્રિક દબે ફળ મળી જશે એમ માનતા હોયે તો તે મિથ્યા
છે. જેલવૃક્ષા એ હાર્દિક દુઃખને પોતાની આલુ રિયતિ દુઃસહ
ચઈ પડવાથી તેણે જમાવેલા બંદનું ચિર્ણુ હોવી જોઈએ.

૩૦ : ૧૨ : ૨૧

આંધ્રવાળાઓથી અમને છૂટા રાખવાનો અધિકારીઓએ નિશ્ચય
કર્યો હોય એમ જણાય છે. ખૂનના વહોમવહારો અને તોફાની કેરીઓ
સાથે દરાપીયે વધારે રિવસ થયાં અમે ત્રણ જણ—હું, એકીયાર અને
શાસ્ત્રીયાર—એકાંત કેદમા પૂરાયા છીએ. અમને બીજે કેડાણે લઈ જશે
અથવા મને ઈસ્પીતાવમાં મૂકશે એવું કંઈ લાનહું નથી. અસીમદના બે
જીવાન વિદ્યાર્થીઓ લક્ષ્મીનારાયણ અને બીબ કેટલાક ઈસ્પીતાવમા છે
તેથી કદાચ મને ત્યા નહિ લઈ જતા હોય.

ઉડરાઓને મોકલવાને એક કાગળ લખ્યો છે. થોડું તેલ
હમણાં જ આપ્યું અને જમણા પગના નવા ફોલ્લાઓ ઉપર તે

લગાડ્યું. સાબુ અને ઉના પાણીથી ડાબો પગ ધોયો અને મલમ
ચાપડ્યો. છાપા વાચવાના નથી મળતા. ખરેખર હંચામાં હંચો
સંયમ કેળવાય છે. આજ નહિ જેવું વાચ્યું.

૩૧:૧૨:૨૧

પેટ સાફ હતું. આયોડાઈડ મિશ્રણના જે લાગ લીધા છતાં હંધ
ન આવી. રાતના ખાર વાગે ફેફસામાં દરદ થયું તે છેક પરીદીયા
સુધી રહ્યું. હવે તો દરરોજ મારા દરદના રોદધાં રડી રડીને કંઠાળ્યો-
હે પ્રભુ, આ દોહ સારો હોત અને આ જીવાત્માને મુક્તપણે ખેલવાને
અવકાશ મળતો હોત તો કેવું સારું !

આજે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને મળ્યા. મારો રાતનો ખોરાક હલકો
હોવો જોઈએ એ એણે હજૂત કર્યું અને મને પાંક રોટી અપાવવાની
કોશિશ કરીશ એવું વચન આપ્યું. મને નહાવાને જેવું પાણી આપવાનું
પણ એણે મને વચન આપ્યું. પોતાના વિચારોને સત્વર આચારમાં
ઉતારવાની એને આદત નથી. એણે જાણીજોઈને મને ઇસ્પીતાલમાં ન
રાખવાનું અને મારી બધી સારવાર-ચુમડાની અને ખીજ બધા વ્યાધિ-
ઓની-અહીં જ થાય એવું નક્કી કર્યું છે. રસીની પીચકારી મરાવવાની
એણે ખાસ બક્ષામણુ કરી. તે પ્રમાણે સાંજે મારા શરીરમાં પીચકારી
મારવામાં આવી. મારા પગને કંઈક ખોરીક જેવાની વરાળની બાક પણ
આપવામાં આવી. પણ ઇસ્પીતાલથી અહીં સુધી લાવતાં ગરમ પાણી
કરી નય છે. વેલોરના મિત્રોએ મને રેંદીયો અને પૂણી મોકલાવ્યાં
છે. ચેટ્ટીયાર અને શાસ્ત્રીયાર કાંતતાં શીખે છે. ધાકજ સાહેબને
હાથ સારો ખેડેલો છે.

ઠાકરાને કાગળ લખ્યો ને રજીસ્ટર કરીને મોકલાવવાને માટે
સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પહોંચાડ્યો.

૧:૧:૨૨

રોતે હંધ બહુ થોડી આવી હતી. પીચકારીને લીધે જરા તાવની
ધખરો પણ આવી ગઈ. તેમા આસે પણ સાચ દીવો. સવારે દરરોજ

કરતાં યોગી કાંજ લીધી. ધરીક રેંટીયે કાંત્યું. પગને રહેજ ગરમ પોટીસ અને ટીંકયર આયોઠાઈન લગાડ્યું. પગના બધા વાળ તાંત કઢાવી નાખ્યા.

ડેપ્યુટી જેલર મદ્રાસ જઈ આવ્યા લાગે છે અને ત્યાં એના મિત્રો પાસે મારે વિષે વાત સાંભળી આવ્યા જણાય છે. હવે મારી સાથે સારી રીતે વર્તે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને ઉનું પાણી આપવાનો હુકમ કર્યો છે એમ ધારું છું. ડેપ્યુટી જેલરે મને ચોકું તેલ અને સાબુ આપ્યાં. દરોગાએ ન્હાવામાં મદદ કરવા બે કેરીઓ આપ્યા અને કોઠારની એક ઓરડીમાં બેસીને આજે સ્નાનનું બાદશાહી સુખ મેળવ્યું. જો આમ જ દરરોજ ચાલતું હોય તો જેલનો વિયોગ કોને ગમે ?

હમણાં સમજ્યું કે કેટલાક આંધ્રના મિત્રોએ મારી સાથે વાતચીત કરવાની ખાસ માગણી કરી હતી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અસબત ના પાડી. ઉશ્કેટા તેમની માગણી તે બહેમાયો, અને પરિણામે મને જાણીજેલને છટો પાડવામાં આવ્યો. મેં સાંભળ્યું છે કે લક્ષ્મીનારાયણને ઈસ્પીતાલમાંથી પાછો લઈ ગયા છે. હવે કઢાય મને ઈસ્પીતાલમાં દાખલ કરે તો કરે. મારો પગ સારો થાય અને આ બીજા ત્રાસદાયક ફોલા મટી જાય તો હું એવો સારો કેરી થાઉં !

૨ : ૧ : ૨૨

તીવ. મેં જાત ન ખાધો પણ ચોખ્ખાનું પાણી પીધું. બપોરે મને ઈસ્પીતાલમાં લઈ ગયા. લખનીના મહમદ હુસેન અને નેલોરના યુવાનો ઈસ્પીતાલમાં છે. મને દૂધ અને સાબુચોખા આપે છે. મારાથી ચોકું જ ખવાયું; બાકીનું બધું પડ્યું રહેવા દીધું. ઈસ્પીતાલ વિષે મહમદ હુસેન ધણી ફરીયાદ કરે છે. લાહોર કાવત્રાવાળા હીરાસીંગ અહીં છે. કેટલાક મોયજા પણ છે. મોયજાઓએ મારા જેલમાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. એ લોકો કહે છે કે મારા ત્રણ મહિનાને બદલે તેઓ પેતાનાં ચાર વર્ષ કુરબાન કરવા રાજી છે.

કિવનાઈન અને 'ડોભવ' પામેલું તેથી રાતના ત્રણ વાગે તાવ ગયો. જેથી જીંદગીનાં સંકટોમાં ઇસ્પીતાલ હમેરો દરે છે. માત્ર ત્રણ મોટા ઓરડા છે. અને નાના કે ખાસ ઓરડા તો મળે જ નહિ. આગળ પાછળ ઓટલા છે. મારા વોર્ડ (ઓરડા) માં ૧૨ ખાટલા છે. ખાટલામાં માંકડનો સુમાર નથી. બધી બારીઓમાં સળીયા નડી દીધા છે અને માત્ર એક બારણું છે. જેલના ખીલ ભાગ માફક સાંજ પડ્યે અહીં પછુ તાણું મારવામાં આવે છે અને સન્ટરીઓ કાન ફાટી નાખે એવી આસબેલની બમો પોમરે છે. આગળની ખરસાળ ઉપર જે દરદીઓને તાજી દવાની જરૂર હોય તેઓને સુવાડે છે. સાંજના છ વાગ્યા પછી પાછલો ઓટલો શીથને મટિ વપરાય છે. અનેક રોગથી પીડાતા દરદીઓનું મળમૂત્ર વિસર્જન આખો વખત ચાલતું જ હોય છે. કમોડ કે સારા વાસણ જેવું કંઈ ન મળે. ઢાંકણા વગરનું એક ખુલ્લું વાસણ અને મોટાં ઢીબડાં આખી રાત ખુલ્લાં રાખી મૂકવામાં આવે છે. રાત બધી આ સ્થાન નર્કવાસ જ બની રહે છે. સવારનાં પાછું બધું સાફસુક કરીને ખૂણ ફિનાઈલ છાંરી દેવામાં આવે છે અને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે આઈ. એમ. એસ. ડોક્ટર છે તે સવારના દસ વાગે આવે છે ત્યારે એને કંઈ પણ સુધારો કરવા જેવું લાગતું નથી. ઢાંકણાવાળાં શીથખત્રો અને સારાં કમોડ ઇસ્પીતાલમાં કેમ નહિ રાખતા હોય તે હું સમજી શકતો નથી. એમાં કંઈ બારે ચાલુ ખર્ચ પણ નથી, અને રહેજસાજ ખરચે ખૂણ નીરોગિતા સાચવી શકાય છે. સવારના પ્હોરમાં ડેપ્યુટી જેલરની રહેમદિલીથ. પંનબી દેરીઓના ૨ સોડામાંથી ધડંગી રોટલી મળી. એક નિદાનસર્ગિ નામના વૃદ્ધ શીખે આવીને મને વદેમાતરમ્ કર્યા અને રોટલી આપી. મેં કહ્યું: 'મને એ લોકો પડે. મારાથી એ ન ખવાય'. પણ એમ એ પાછા જાય તેવા નહોતા. એટલે મેં રોટલી લીધી અને એમનો ઉપકાર માન્યો. બાકીને લીધે પત્ર જરા નરમ પડ્યો લાગે છે. હવે દરદ

ઓછું છે. તાવ અને કિનારને મારી બધી શક્તિ હરી લીધી છે. ગેમાંથી કોણ વધારે જવાબદાર અને કોણ ઓછું એ તો કોણ જાણે ?

ઔરડાના એક ખૂણમાં લકવાનો દરદી સૂતો છે. તેના પટોરાથી છવનું અમુખ જજાયે ઓછું મનું નથી.

૪ : ૧ : ૨૨

૬૦. — (જેને માટે મારે સખેદ નોંધ લેવા પડે છે કે ઉપરી આગળ એનાથી વધારે નરમ માણસ મેં જોયા નથી તેમ આ પ્રતિમાન જમાનાની અસર ઝીવવામાં તેના જેવા જડ પણ મેં જોયા નથી.) તેમણે સુપરિટેન્ડન્ટના હુકમનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું, મારા બધા દોષો દોડી નાખ્યા, પર દાગી કાઢ્યું, પગ દવાના પાણીથી ઘોયા, પારાવાળો મલમ આપડયો અને સચીરમાં રસીની પીચ-નરી મારી.

રાતે તાવ આવ્યો નહોતો એટલે મને સારો આરામ મળત, પણ કાંઈ રાતના કરતાં આજે તો માંકડોનું કટક વધારે જોસયા. મારી પથારી પર ચઢી આવ્યું. નવા શિકારના આગ્ન્યાની જાણ થતાં એમને કંઈક પાર લાગી હશે તેથી એક રાત મોડું થયું હશે. લગભગ આખી રાત આ ઘોર રાત્ર સાથે ઝપાઝપી કરવામાં જ વીતી ગઈ.

સુબારાવને સુપરિટેન્ડન્ટ પર ઉપવાસ કરવાની ધમકીને કામગી મોકલવા માટે અને વેંકટરાવને સુપરિટેન્ડન્ટ આગળ દર અઠવાડિયે થતી જંગી 'પરેડ' વખતે અદખ વાળીને હથા રહેવા માટે એકાંત ઔરડીમાં પૂરવામાં આવ્યા છે એમ સાંભળ્યું છે. અદખ વાળવામાં અપમાન કરવાનો કે સામ્ય થવાનો હેતુ નથી હોતો તે બહુ થોડા જ સુરોપીયનો જાણે છે. એ લોકો જાણતા નથી કે એ તો હિંદુઓમાં ખાસ માન દર્શાવનારા રીત છે. સુબારાવ એ કુડાપાથી આવેલો એક જીવાન અસહકારી છે. તેણે સુપરિટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરી કે જલ્દી એને અપસાબ્દો (ગાળ) દેશો, અને જ્યારે સાક્ષી માગવામાં

આબ્યા ત્યારે તેણે તે વખતે ત્રણ કેદીઓ હાજર હતા તેમને સાક્ષી તરીકે રજુ કર્યા. કેદીઓએ સુબારાવની તરફેણમાં સાક્ષી પૂરી, પણ પરિણામ એ આબ્યું કે આ ત્રણમાંના મુખ્ય સાક્ષીને જેલ અધિકારી વિરુદ્ધ સાક્ષી આપવા માટે સળીયાવાળી બેદીઓ પહેરાવવામાં આવી. એ બિચારાની આ વધારાની 'મીડાન્ટ' કારણ એ પોતે થઇ પડ્યો તેનું કુદરતી રીતે સુબારાવને લાગી આબ્યું. તેથી એણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને લખ્યું: 'મારે લીધે એક નિર્દોષ માણસને અન્યાય વેઠવો પડ્યો તેના પ્રાયશ્ચિત્ત દાખલ હું એક ઉપવાસ કરવા માગું છું.'

ગઈ કાલે એક મુયારે જે વાત કરી તે આજની બધી જોડોમાં પ્રવર્તતા વાતાવરણની સચક છે. 'આ બધાનો અન્ત ક્યારે આવશે ?' એ કહ્યું: 'થોડા જ વખતમાં. આપણે ધીરજ રાખવી જોઈએ. પણ તમે શાનો અન્ત કહેવા માગો છો ?'

'સહુ કહે છે જો આબ્યું જો આબ્યું, તે સ્વરાજ ક્યારે આવશે ? દરરોજ ત્રણ રૂપીયાનું કામ કરાવે છે અને બદલામાં ખોરાક આપે છે તેમાં મીડાન્ટ ડેકાણું ન મળે, દાળ આખી અને ઠાંચી; અને એવો ખોરાક પણ માણસનું પેટ અરધું જ ભરાય તેટલો. આ રીતનો અન્ત ક્યારે આવશે ?'

હિંદુશાસી'ગ વિષે એ માહીતી મેળવી છે. એ પોતાને મોઢે એક સખ્ત પણ કહે તેમ નહોતો. એણે ધીરધારના ધંધામાં ચાર લાખ રૂપીયાની મીલકત એકઠી કરી હતી, તે બધી સરકારે ખાલસા કરી. એ વિષે પૂછીએ ત્યારે તે ચીના જેવી અંગ્રેજીમાં કહેશે 'ટાન્ડ હૅર.' હોંગકોંગમાં એ નાનપણથી ધધી કરતો, પણ લડાઈ નાગી ત્યારે એને બાંગકોક લઈ ગયા; ત્યાંથી એ સીંગાપોર નાડો અને પછી પંતબમાં પોતાના ગામડામાં આવી પહોંચ્યો. છેવટે ત્યાં પકડાયો અને કાવતરાના ગુન્દા મઠિ તેને જનમદીપની સબ મળી. હજારીબાગ જેલમાંથી તે નાસી છૂટ્યો. ફરી પાછો પકડાયો, અને આખરે હાલ તે આ જેલમાં રોમને લીધે બેસીયે ન રાકાય એવી હાલતમાં દરખોસ્તાઈમાં પડ્યો છે. એ કહે છે કે હજારીબાગ જેલમાં ૭ વરસ સુધી તે સૂર્યાનું દર્શન સરખું પામ્યો ન હતો. તે કામ

કરતો, દળતો, ખાતો, સૂતો,—એ બધું જ એ એકાત ઓરડીમાં. આખરે તેના મગજ ઉપર આવું માફું પરિણામ થયું. એ કહે છે કે મને હરે હરવા ફરવા દે છે એ બારે ઉપકાર છે. તે આનન્દી અને બહાદુર છે. તે કહે છે: ‘જેઠ મારું ઘર છે. કંઈક મારે ન કરવું હોય તો ન કરું, સન બોમવી લડું, બસ.’

લીરાસી’ને દક્ષીણ કરી: ‘બળજબરી વગર કંઈ પ્રભને સ્વતંત્રતા મળી નથી. ચીનમાં પણ એમ જ હતું. અહિંસાની રીતે આપભોગ કરવાની શક્તિ તમે લોકોમાં આણી શકવાના નથી.’

મેં એને સમજાવવા માંડ્યો કે (૧) આપણે પશુબળ વાપરવાને સાધક નથી. (૨) અહિંસામય જોડા બળવો ક્યાં વગર આપણામાં સ્વરાજ્યનો રાજ્યકારભાર કરવાની શક્તિ નહિ આવે. (૩) થોડાક માણસના બળથી પરદેશીઓની મુંસરી ફેંજી દેવાય તોપણ હિન્દુસ્તાનનું રાજ્ય તો એ બળની સત્તાવાળા થોડાઓના જ હાથમાં આવે, પણ અહિંસાત્મક બળવાથી તો સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્તાનના જનસમાજના હાથમાં સ્વરાજ આવે. અમારા દુભાષીયાણું કામ કરનાર મહમદ હુસેન ખિઝાર હતા, તેથી તે આ વાતમાં ટકી શક્યા નહિ. એમને ફેર આવવા મંડ્યા તેથી અમે બધા સૂઈ ગયા. તેણેયુના રાધવયા અને ચાર કેદી દરોગાઓને આજે આ જેઠમાથી ખીજે લઈ ગયા. ધણું કરીને અસહકારીઓને મદદ કરવાના શક્યો એ ચાર જણાની બદલી કરવામાં આવી છે. રાધવયા વિદે મું છે તે કંઈ સમજાવું નથી. એની માત્ર બદલી જ થઈ હશે કે કોઈ નવા આરોપસર મુકદ્દમો ચલાવવા માટે એને લઈ ગયા હશે? રોષ રેડીને પણ લઈ ગયા—ધણું કરીને નેહોરમાં ખીજ આરોપસર ને મુકદ્દમો મુલતવી રહ્યો હતો તે માટે. મારા પગમાં એટલું દરદ યાય ■ કે વાંચવું કે લખવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે.

તમારાથી પણ અમે જરા આધા હતા. પત્ની પીટા હતી, છતાં રાતે સારી ડંધ આવી ગઈ. દલાય પીયઝારીને લીધે હરો.

ગઈ ત્રણ રાતે દીરાસાંને અમને લાહોર કાવતરા કેસના કેડીઓની વાત ઝહી. એ બધા બિહારમા હામરીભાગ જેલમાં હતા. ખાવાનું ખરાબ, મહેનત પુષ્કળ અને શિક્ષા અસહ્ય. ફટકા, હાથકડી, ભીંત જોડે સાકળે બાંધીને આખું અઠવાડિયુ-રાત્રે પણ— ઉભા રાખવાની સજા, કોઈક વાર પાડ્યજ હાથની તો કોઈક વાર આગળ હાથની હાથકડી, બધા કેડીઓને દાખલો પાડવા સાડ દાવરની ભીંત જોડે સાંઠે બાંધી રાખવાની, વગેરે સજાઓનું તેલે વર્ણન આપ્યું. એક પંતળી જેલર આવ્યો ત્યારે તો દુઃખ એટલું અસહ્ય થયું પડ્યું કે તેઓએ નાસી છૂટવાનો અને નાસી છૂટ્યાં પકડાય તો ગાળીએ વીંધાઈને અસહ્ય ચાલનામાંથી છૂટવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભંગીઓએ ત્રણ લોહાના સળીયા આખી આખ્યા, અને એ જાણે છાપરા આગળ ભીંતમાં અને કેટલાકે ભીંતના નીચેના ભાગમાં રાતને વખતે બાકાં પાટ્યાં. તે લોકોએ મોટા ઘાટે ભજનો ગાયાં કર્યાં, જેથી બહારના ઓળવા પર પહેરો ભરતો સંતરી તેમના ઓઢવાનો અવાજ સંભળી ન શકે. કામ પૂર્ણ થયું કે ત્રણ જણા રાતમાં બહાર નીકળીને ઓઢવા પર આવ્યા, ચોઈ કરનાર દરોગાને પકડીને મોંમાં ડુચો દીધો અને એનો ઓવરકોટ અને દીવા ખૂંચવી લીધો. એક જણે કોટ પહેર્યો અને દીવા સાથે ઓઢવાને છેડે બેઠો. બીજા બે બારણા સાથે ગરોળીની જેમ ચોઈને ઉભા રહ્યા. આ સ્થિતિમાં એ ત્રણે મુખ્ય દરોગાની શહ જોના રહ્યા. ચોડીવાર પડી મુખ્ય દરોગો આવ્યો. તેને લાગ્યું કે દરોગો ડંધી ગયો છે, તેણે ઉઠાડવા ગયો. આ તરફથી લાગ જોઈને પેલા બે લપાઈને ઉભા હતા તેમણે પાછળથી જઈને મુખ્ય દરોગાને મ્હોંએ ડુચો મારી દીધો. તે એકદમ બેહોરા થઈ ગયો. એની પાસેથી કુચી કાઢી લઈને તેઓ બધી ઓરડીઓનાં તાજાં ખોલી નાંખવા મંડ્યા. પણ હવે પહેરો બદલાવાનો વખત થયો હતો એટલે એમને ઉતાવળ હતી. એમને કુચી દઈ લગાડવી તે પણ ખબર નહોતી

તેથી બધી ઝોરડીઓ ન ઉઘાડી શક્યા. માત્ર તેર જ માણસને તેઓ છોડી શક્યા. આ બધા જેલની દીવાલ પાસે દોડી ગયા, અને એકએકની કાંધ પર ચઢીને ઘાળજાઓની મદદ વડે દીવાલ પર ચઢ્યા; અને એ જ રીતે દીવાલ પરથી બહાર ઉતર્યા. ત્રણ જણને પેલા દરોગા અને મુખ્ય દરોગાને સાચવવાને રાખ્યા હતા, પણ એમને બહાર પહોંચી જવાની અધીરાઈ થવાથી તેઓ દરોગાઓને રેડા મુકીને પેલાઓ ચડતા હતા ત્યાં આવતા રહ્યા. દરોગાઓએ જોયું તેમ કરીને ડુબા કાઢી નાખ્યા અને જુઓ ખાડવા માંડી. જુઓ સાંભળીને સિપાઈઓની એક ટુકડી દોડી આવી. હજી બધા ઉતરી રહ્યા ન હતા; કેટલાક હજી દીવાલ પર ચડતા હતા. નાસનારાઓએ જેલનાં તાળાં પોતાની પાસે રાખી લીધાં હતાં. તે તેઓ સિપાઈઓ ઉપર ફેંકવા લાગ્યા. એક જણે દાવાસળી સળગાવી રહેજ મેટિથી કહ્યું: 'એ તો આપણા નતભાઈઓ છે; એમના ઉપર ઝોમ્મ ન ફેંકો.' રાત અધારી હતી તેથી યુક્તિ સફળ થઈ. ઝોમ્મની ખીકથી દરોગાઓ ચાલ્યા ગયા. દીવાલની ટોચ પરનો માણસ હચકચા પર ધ્યાન આપતો હતો તેટલું નીચે ઉતારવામાં આપતો ન હોવાથી નીચે ઉતરતાં છ જણને સખત વાગ્યું. એ લોકો અલવયા મુલકમાં હતા. પાંચેક જણના પગ ભાંજ્યા હતા તેઓ એક ગરનાળાની તળે બેઠા. પણ ગામના લોકોએ એમને ઝોળખી કાઢ્યા અને પાછળ પડેલા સિપાઈઓને બતાવી દીધા. હીરાસી'ગને પણ વાગ્યું હતું, પણ એના સાથીઓ એને હચકીને લઈ આગ્યા હતા. એવું વજન ભારે હતું, તેથી એણે પોતાના જેડીદારને કહ્યું કે મને મુકીને તમે પોતપોતાના જાન બચાવી લો. બીજે દિવસે તે આરા આગળ પકડાયો. કેટલાક બનારસ આગળ પકડાયા. આખરે માત્ર ત્રણ જ જણ નાસ્તી છુટ્યા. ફરી પકડાયેલા માણસોનો કેસ ચાલ્યો અને જનમદીપ ઉપરાંત કેટલીક વધુ સજા તેમને મળી. એમને પાછા એ જ કેદખાનામાં રાખ્યા. જેલની સજાઓ વળી પાછી પહેલાંની જેડે ચલુ થઈ. બીજી વાર પાછા તેમણે જેલના સળીયા તોડી નાખ્યા.

અને જેલના અધિકારીઓને કંઈ કે અમે ધારત તો નાસી શકત, પણ અમારે તેમ નથી કરવું; અમને જરાક સારી રીતે રાખો એવી જ અમારી માંગણી છે. આ પછી એમની તરફની વર્તણૂક કંઈક સુધરી. જેલના અધિકારીઓને એ લોકોને સાચવવા બહુ ભારે પડતા અને એમને માટે શાકી રાખવા સાર પંચબીજી ખાસ પકાણેને જોતાવવા પડ્યા હતા. શાક વખત પછી બિહારની સરકારે આ કેદીઓ મદ્રાસની સરકારને સોંપ્યા અને હાલ એ લોકો મદ્રાસ ઇલાકાની જુદી જુદી જેલોમાં છે.

હીરાસીંગ પાંચેક લાખ રૂપિયાનો આસામી હતો. બે એક લાખ રૂપિયા સરકારે લઈ લીધા હતા અને બાકીના ચીનાઓ અને ખીલ લોકોને એણે પીરેવા તેમના પગ તરે રહ્યા છે. બધી વાત પુરી થતા તેણે દુઃખથી બરેલે અવાજે કહ્યું : “જેલ એ જ માત્ર મર બની ગયું છે. હવે તો હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર થાય નહિ ત્યાં સુધી બહાર જવાની મને ઈચ્છા જ નથી. પણ હિન્દુસ્તાને સ્વતંત્રતા મેળવવી એ બહુ કઠણ કામ છે. ઝાણમાં ઝાણાં હજુ બે વર્ષ લોકોને બળવાની તૈયારીને સારૂ બેઠશે.”

વાત પુરી થયા પછી અમે અમારી દમે પ્રભુપ્રાર્થના કરીને સુઈ ગયા. સવારનો પ્રકાશ આનંદ આપે છે. ઈસ્પીતાલમાં વાસીકું વળાય છે; અને કેદી ચાકરો હમેશા માર્ક કામે લાગી ગયેલા જણાય છે. દરરોજના નિયમ પ્રમાણે બધો કામ ચાલુ થઈ ગયો જણાય છે. કંઈ નવીન ન મળે. હમણાં દાકતર આવશે, ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવશે અને અમારી તબીબતના સમાચાર પુછી જશે. સ્વતંત્રતાની જૂજ અને ધગશ, હે પ્રજા ! તું ક્યારે અમારા લોકોને આપશે ? મનુષ્યના આત્મામાં બધી સંભવિતતાનાં બીજ રહેલાં છે. પરમેશ્વરની માત્ર ઈચ્છા થઈ નય તો નિમેષ માત્રમાં આપણાં લોકોમાં એકું વિજ્ઞાનિક બળ સંચાર પામી નય કે જેલું સ્વપ્ને પણ ન ધાર્યું હોય. કેદમાં પડ્યા પડ્યા અમારે માત્ર પ્રજાને પ્રાર્થના કરવાનું ને એ સુખ દિનનું ધ્યાન કરવાનું જ તો.

૬:૧:૨૨

રેંગમચેટ્ટી કાલે ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. પેલો વિલાન મેં' ઓડયા પછી જેલ અધિકારીઓએ કેટલા કેટલા જીવન કર્યા તેની લાંબી કહાણી તે લેતા આવ્યા હતા. ડેપ્યુટી જેલર અને વડા દરોગાએ એને રાત્રે દીવા સાથે તેલ આપવું બંધ કર્યું હતું. પેઠમાં ઠીક રહેવું નહિ હોવાથી રાતમાં જાગી જવા એને દીવાની જગર થી એમ અવાજ ઠાળ્યા હતાં એને દીવા આપવામાં ન જ આવ્યો. રાત્રે જાગી જવા હઠવું ન પડે એટલા માટે એણે સાંજે ખાવાનું જ ઓડી દીધું. આથી તેને ન ખાવાના ગુન્હા માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ પાસે દાખલ થવાનો નુકસાન મળ્યો. પણ આખરે એને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવામાં આવ્યો. સાંજીયાર તરફ વડા દરોગાએ અલુધર્મી સખ્તો વાપર્યા અને એનું અપમાન કર્યું. “હું આણં ત્યારે બારણા આગળ હતા રહેવું. હું જપરી અધિકારી છું, તમે તો કેદી છો, વગેરે.”

આપણે સ્વેચ્છાથી જેલમાં આવ્યા છીએ. એટલે આપણા હાથમાં જેલનો વહીવટ હોય ને ને કડકાર્થ, સખ્તાઈ—અને હું તો એટલે સગી કહું કે અપમાન—આપણે કેદીઓ તરફ ચલાવીએ તેવાં બધાં આપણે પોતે સહી લેવાં જોઈએ. આપણે કશી જ મહેરબાની ન માગીએ. કેમકે મહેરબાનીની સાથે અપમાન પણ આવવાનું જ. પંબબતા જ કેદીઓ સ્વદેશ અને સ્વમાનને ખાતર જન્મકેદની શિક્ષા બહાદુરી અને આનંદની સાથે ખમી રહેલા છે. તેમની સાથે આપણે સરખા-મણી કરવી પડે છે. મોપલા કેદીઓ પણ પોતાના દીનને ખાતર ચારપાંચ વર્ષ કે તેથીયે લાંબી મુદતની સજાઓ વેઠી રહ્યા છે. સામાન્ય ચારડાણો હોય એમ તેમની તરફ વર્તણૂક રાખવામાં આવે છે, છતાં એ બધું, જાણે કે તેઓ સ્વભાવે જ ધીરજવાન કેમ ન હોય એ રીતે એ લોકો ખમી લે છે. આપણે વેઠવાનાં જરા નેટલાં દુઃખ આમનાં દુઃખોની આગળ શા દિસાખમાં છે? આપણે એટલું પણ બિન-તકરાર ન ખમી લેવું જોઈએ?

હુમ્મ્યા, લઈ જા અને ચોરઘાઓ કરતાં ખીલ વર્ગના એવા સંખ્યાબંધ માણસો સાથે જેલના આધિકારીઓને આ પહેલી જ વાર કામ પડ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિને આપણે ‘પાનમા રાખીને આપણે તેમને નિભાવી લેવા ધટે છે. આપણી નમ્રતા અને હિંમતની ડાપ બે આપણે એમના દિલ પર પાડીશું તો એ લોકોને એક નવી જ દુનીયાનું દર્શન કરાવ્યાનું પુણ્ય આપણે પામીશું. ફરીયાદો કરી કરીને જેલમા સુધારો કરાવશે એવી રીત બે આપણે લઈશું તો તેથી ઠરો તાત્કાલિક હેતુ સિદ્ધ ન થતાં કેવળ પરસ્પર અવિશ્વાસ અને દ્વેષનું જ વાતાવરણ ઉભું થશે. ફરીયાદો આપણે કોની પાસે કરવી? ઉપરી અમલદારો તો અમે તેવા રોલે બનાવ્યા છતાં જેલ-અધિકારીઓનો જ પક્ષ લેવાના.

આજે એક હેવાનીયતભર્યો દેખાવ બેઠું કદંબમાં બહુ દુઃખ થયું. કોણ જાણે શા કારણે સાર મદદનીશ દાકતરે આજે એક મોપસા ફરદીના કાન આમળ્યા. એ દેખાવના હેવાનીયતપણામાં હાસ્યાન્વિત-પણું પણ કેટલું ભરેલું હતું! પરદેશી સરકારે સોપેલી થોડી સરખી રસતાથી સર્જી થયેલો આ વેંતીયો કેદખાનાની ગુસ્તાનો આશ્રય લઈ, પોતાનું ક્ષુદ્ર શરીરબળ એક બહાદુર લડરૈયાઉપર અજમાવે એ કેવી વાત! એ કદાવર યોદ્ધો તો કદાચ સરકારી લશ્કરની તોપોના મોં-માથી પસાર થઇને આઢી આવ્યો છે અને હવે માંદો પડવાને કારણે આ લાઈસાહેબના હવાલામાં આવી ચડ્યો છે.

પાછળથી મને ખબર પડી કે તે કોઇ બગવાખોર કેદી નહોતો; એ કોઇ સાધારણ મોપસા કેદી જ હતો અને બદલી થઇને આ જેલમાં આવ્યો હતો. પણ એ બધું એક જ છે.

પારાનો મલમ તો કરતું જોઈએ તેથી વધારે કામ કરી નાંખે છે. એથી તો પગમાં જોળેખાં પડી ગયાં. આ નાનકડા દાકતર સાહેબ ગરમ પાણીનો બાફ આપી સારું કરવાના પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એ પ્રયત્નમા રહેલી વેદના બુમ પડાવતી હતી. ખીડા ઓળી હતી તેમાં અધુરામાં પુરો તોજે ફાલવાઓ પર કારણોચિત્ત ઈસિદ લગાળ્યો. પણ

હું કંઈ અહીં દરદી તરીકે નથી આવ્યો. હું પ્રથમ તો એક કેદી છું, અને મારા શરીર માટે કંઈ પણ મહેનત લે છે એ સરકારની કેવળ ભલ-મનસાઈ છે. આમ પારાનો મવમ વધારેપડતો ચોપડીને તો સરકાર મને કેવળ અનુભૂતાં જ પીડે છે; બાકી તેટલી જ પીડા ને તે ધારે અને તે માટે જરૂરી કાયદો પસાર કરી લે તો મારી ઉપર વીતાડવાનો તેને હક છે. ત્રિવિજયમથેનો એક બહાદુર સુવક અબ્દુલ સુમાન આજે તાવને લીધે દરિયાકાંઠામાં આવ્યો છે. ચાકી ક્યાં માટે બંદ કરવાના આરોપસર તેને એક વર્ષની સજાત કેદ અને જામીન ન આપે તો ખીલ એક વર્ષની સજાત કેદ, એમ કુલ બે વર્ષની સજાત કેદની સજા થઈ છે. તેણે અને ત્રિવિજયમથેના ખીલ જે જણ હતા તેમણે અચાચ કરવા દેનકાર કર્યો. સત્યભૂતિ ખીલ આરોપીઓના અચાચ માટે ઉમા રહેલા અને આ લોકોનો પણ અચાચ કરવાની પોતાની ખુશી તેમણે બતાવેલી એમ કહેવાય છે, પણ આ લોકોએ એમની સેવા ન સ્વીકારી.

બેઝવાડાના શીરમુહ પણ આવ્યા. તેમને આખે શરીરે દુખે છે. નાના દાકતર સાહેબે એમની પથારી ખાસ ધ્યાન રાખીને મારાપી અને મહમ્મદ હુસેનથી દૂર ઓરડાને બીજો ઉંડે રખાવી. લંમણા જ સમાચાર મળ્યા કે વિનીત પક્ષના લોકો આ ૧૩મીએ કાશી ખાતે મળવાના ॥ અને ૧૭મીએ મદ્રાસમાં કોઈ એક પરિપક્વ થવાની છે.

૭ : ૧ : ૨૨

શીરમુહ કહે છે કે રાજકીય પરિસ્થિતિ બહુ બેદલનક છે. ગાંધીજી 'અમદાવાદમાં બેસી રહ્યા છે;' મદ્રાસમાં કંઈક થઈ નથી; જેલમાં પુરાવામાં કંઈ લાભ નથી; વગેરે. મેં એમને પુછ્યું, કે આપણે ચોડાપણા જેવામાં આવ્યા એટલે હવે દુનીયામાં ધરતીકંપ જેવી ઉપલપાયત થઈ જશે એવી આશા રાખવાનો તમને રો હક છે ? ઉદ્દેશો બે વરસથી ચળવળ આટલી બેસથી ચાલી રહી છે અને તે અધી વખત તમે પોતે છુટા દેના તમે તેમાં કેટલુંક કરી નાંખ્યું ? તિથક મદ્રાસજી ૭ વર્ષની જેલ બોનવી રવા દેના તે દરમિયાન તમે

પોતે અને ખીલઓએ કેટલુક કરી નાખેલું? મેં એમને કહ્યું કે અધીરા થનામાં કંઈ સાર નથી. આપણે આપણું પોતાનું કર્તવ્ય હોય તેટલું કરી રાખીએ. આપણી જ જીંદગીમાં આપણે કંઈ ફજ ન મેળવી રાખીએ તોપણ આપણે માથે કર્તવ્ય કરવાની ફરજ છે, અને તે આપણે હસતે થડેરે કરવું જોઈએ. પેટી દર પેટી એક પછી એક નીકળી પડે ને સ્વતંત્રતા દેવીના હવનમાં પોતાનો હોમ કરે ત્યારે સ્વતંત્રતા મળે. માટે તાત્કાલિક ફજ માટે વજખાં ન મારતાં આપણે જે યત્ન-ચિત્ત ધરાવી રાખીએ અને સહન કરી રાખીએ તેટલું તો માતૃભૂમિને ચરણે આપણે ધરાવી છુટવું જ જોઈએ. ગીતાજીએ ઉપદેશો તો નિષ્કામ કર્મના આદર્શને આપણે. ન પહોંચી રાખીએ, તોયે આટલું તો આપણે કરવું જ જોઈએ. સ્વતંત્રતા માટે આપણા બાપદાદાઓએ મક્કમપણે ભોગ આપ્યા હોત તો આપણે અગ્ને કંઈ સ્થિતિએ હોત તેનો વિચાર કરો. આપણે વધારે શ્રદ્ધા અને વધારે જોમની સાથે સ્વતંત્રતાની જીંજિરા ચલાવત નહિ? આપણા આપણોમથી આપણે આપણા વખતના હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસને કંઈકે આદરને પાત્ર બનાવ્યો છે; પરવરાતા, બેહોશી અને બેહજજતીની એકસરખી અફસોસકારક કહાણીમાં જરા મનોરંજક વિવિધતા આણી છે. આટલોયે ભવિષ્યની પ્રબલ સાથે આપણી તરફનો વારસો થયો. એટલે આપણે શ્રદ્ધા શીદને ઊભીએ? બધા કાલે 'કામાગઝા માર' વાળા હરિનામસીંગને મળ્યો. તેમણે મને 'બજબજ પ્રકરણ'ની કહાણી સંભળાવી.

કેવી 'દરોગા' પરશુરામે રામાયણ પુરં કહ્યું છે અને મને વાંચવા આપ્યું છે. એણે હવે તામીલ મહાભારતમનું પુસ્તક લીધું છે. મહામહા હસેને ગીતાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે. ખૂબ ખંતથી અને ભક્તિથી કરે છે.

શ્રીરમુલના મનમાં ખાતરી છે કે સુબારાવ અને વેંકટરાવ મન્નેને આખો દહાડો ને આખી રાત એકાંત ઝોરડીઓમાં પુરી રાખવામાં આવતા હશે.

૮:૧:૨૨

રોમનમૂર્તિને માથાના દુખાવાની સાથે તાવ આવ્યો છે. ઇસ્પીતા-લમાં તે દાસ પધારીવસ છે. ઇસ્પીતાલ ઑફીસમાં અલીગઢ કોલેજવાળા રાફીયુક-ડર-રહમાન અને ગુન્દરના વખીલ નરસિંહાચારીને લેયા. રાફીયુકનું મુખ તેટલું જ આનંદી, તેટલું જ નિર્દોષ. નીચેના એટલા પર એક ફેરી ન્યુમોનીયાથી પીડાય છે. સારે નસીબે ઇસ્પીતાલના ફેરી કામદારો કંઈક ખતથી એની ચાકરી કરે છે.

સાવરકરની ધરપકડની, તે નાસી છૂટેલા તેની તથા હેગના બનાવોની વાતો મહમ્મદ હુસેન, રંગમ ચેટ્ટી અને ખીલ કેટલાક નહોતાં લક્ષુતા તેમને કહી.

મહમ્મદ હુસેન જોડે ચર્ચા થઈ. આપણે લડત ચલાવી રહ્યા છીએ તે એટલા સાર કે સ્વરાજ એ દરેક પ્રભનો જન્મસિદ્ધ હક છે. એક પરદેશી રાજ્ય અન્યાયો અને જુલમ ગુલરે છે એટલા જ કારણસર આપણે નથી લડતા. આથી, અંગ્રેજ સરકાર કદાચ દુનીયામાં સારામાં સારી હોય કે બની જાય, અને પંલજ કે મલબારના અત્યાચારોનું નામ ન હોય, તોપણ સ્વરાજ માટે લડવું એ આપણી ફરજ રહેવાની જ.

આખી રાત રામમૂર્તિએ ઉલટીએ કરી. હનુમન્તરાવ અને મહમ્મદ હુસેન એની પધારી આગળ બેસીને તેને મદદથી જરા શદન આપતા હતા. ડૉક્ટર રાત્રે આવ્યો અને બિચારા હનુમન્તરાવને કંઈક લીધો. “ ત્યાં અમાડી કાણુ બેઠું છું? તમારે ત્યાં બેસવાની કંઈ જરૂર નથી. હું તમને ઇસ્પીતાલમાંથી કાઢી મુશીરા. વગેરે ” અને થઈ તેણે રામમૂર્તિને કહ્યું કે તમારે કંઈ નેહવું કરવું હોય તો ઇસ્પીતાલના ચાકરને તમારે બોલાવવો. મારી કમ્પનામાં હું નીચામાં નીચું જે ચિત્ર આંખી શકું તેનાથી થ આ માણસની નિર્દયતા અને છુટ્ટતા વધારે છે. નેહની

સત્તાના વિચારમાં તે સાવ જ્ઞાન ભૂલી ગયો છે. એનામાં દાક્તરપણા કરતાં નેશરપણું વધારે છે અને એ જીભ કરા કરતા વધારે ભલિમ છે. એક સુશિક્ષિત નૌજવાન આટલો હુદ્દ મનનો હોઈ શકે એ વિચાર જ હું કરી શકતો નથી. પણ આટલું બધું જોર આસપાસના સંભોગોનું છે.

નં. ૧ ના ખર્ચાકને દિવસે પણ તાણું મારી રાખતા લાગે છે, એટલે હવે ત્યાંના કેલીઓને કોઈપણ ભતની કસરત કે ચાલવાની જગ્યા મળતી નથી. આવા સંભોગોમાં આસાન કેદ કરતાં સખત કેદ તો કયાંયે સારી. પણ આપણે તો નેશ-જીવનની કોઈપણ રાસતો સ્વીકારવાને આજ્ઞા બીચે. કોઈ પણ સખતાઈ માટે આપણે દુઃખ બતાવીએ એટલે સરકારની છત યઈ દુઃખ દેવું એ તો એ લોકોનો ઉદ્દેશ છે; એટલે જો આપણે દુઃખી થઈએ તો એમનો ઉદ્દેશ સફળ થાય. માટે તેઓ એકાંતવાસ આપે, આખો દિવસ બંધબારણે પુરી મેલે કે ને શિક્ષાઓ કરવાની એમનામાં સત્તા અને ધૂષતા હોય તે બધી ખુશીથી સહન કરીએ તો જ આપણે તેમનો હેતુ નિષ્ફળ કરી શકીએ માત્ર એટલું સાચવવું આપણે જોઈએ કે કંઈ લાંબનરૂપ કામ કરીને એવી વધારાની શિક્ષા વહોરી ન લઈએ

મદમદ દુસેને બહાદુરશાહ વિષે એક સરસ વાર્તા સંભળાવી, એક બ્રિટિશ અમલદારે શાહબહાનું માથું એક જાળમાં મુકીને બાદશાહની આગળ ધર્યું. તે જોઈને બહાદુરશાહ રહેજ દસ્થા. પાછળથી તેના હજુરીયાઓએ પુછ્યું કે હજુર, શાહબહાનના માથાની ભેટ કરીને તો એ લોકોએ આપની અત્યંત દયાલીન મશકરી કરી હતી, છતાં આપ દસ્થા તેનું શું કારણ ? બહાદુરશાહે જવાબ વાળ્યો કે સત્તુનો હેતુ મને દુઃખ દેવાનો હતો. તેમની યુક્તિથી મને દુઃખ થયું છે એવું બતાવું તો તેમનો હેતુ સફળ કરવામાં હું મદદરૂપ જનું તેવું હું કેમ કહું ?

સાંજે શક્તિયુક્ત દવા સારૂ ઇસ્પીતાલમાં આવ્યા. તેમણે કહ્યું કે
હવે એમને દિવસના પુરી મુકામાં આવતા નથી.

૬:૧:૨૨ સોમવાર

એમને જેલમાં જરાયે દુઃખ ન એમ તો ઝઢી ન જ શકાય.
ઇસ્પીતાલમાં રાત્રે ખારણાને તાળાં વસાયા બાદ અમે છ જણા ટાણું વળીને
મેઠા હોઇયે અને જ્યવંત બૂતકાળની વાતો ચલાવ્યે રાખતા હોઇયે
ત્યારે તો બાન પણ રહેલું નથી કે અમે જેલમાં છીયે, અને અહીં કંઈ
રત્ન ભોગવવા સારૂ ભેગા નથી થયા. ધણીવાર મનમાં થઈ આવે છે
કે ખાદે મારાં પોતાના તેમજ મારા સદ્મત સાર્થનાં બાળબચ્ચાંના
ખરણપાણીની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી કે પણ એ વિચારથી માત્ર
મનને જરા વિર્જીત કરી મુકવા સિવાય બીજો કોઈ અર્થ સરતો નથી.
અને અંતે એ બધું પ્રણના જ હાથમાં સોપીને હું શાન્ત થાઉં
છું. હું જાણીને બહુ તાજાળ મથો કે મહમ્મદ હુસેન માત્ર ૧૯
વર્ષના ને અને શક્તિયુક્ત ૨૦ વર્ષના જ છે. એમની ઉમરના આપણા
છાકરાઓ કરતાં તેઓ બન્ને જણના સારીર તથા પ્રજ્ઞિ
વધારે પાક્યાં છે. મહમ્મદ પછી બક્તિપૂર્વક મીતાનો આવ્યાસ
કરે છે અને રંગીયો કાંતે છે.

કેદીબાઈએને તેમજ નેલઅધિકારીએને હેરાનગતિ કે ત્રાસરૂપ તો ન જ થઈ પડતું જોઈએ. નેલઅધિકારીએને આપણે આંખના કણાતુલ્ય લાગીએ છીએ, કેમકે આપણી પાસે તેઓ મનનું ધાર્યું કરાવી શકતા નથી. પણ બિચારા શુભામી દશામાં આવી પડેલા કેદીએને પણ આપણે શા માટે અકારા થઈ પડીએ ? આપણા આવવાથી તેમનું સંકટ વધવાને બદલે તેમને આપણી સોજતથી ઉઘડું સંસ્કૃતિ, પ્રેમ અને આરામનું શીતળ અંગન મળતું જોઈએ.

આદિશેશૈથ્યા કરીને એક બિનઅમલદારી ગૃહસ્થ આજે 'સવારે' જોઈ જાય. તે મારા ખાટલા પાસે જરાક ઉભા રહ્યા અને હું કોણ છું એ પુછી જોયું. કોલમ્બુ બાળત પુરેપુરી તપાસ કરવાનો એનો ઈરાદો હોય એમ દેખાય છે. 'મેં' અને 'હયુ' કે દસ તોલા દાળ પણ જો દરેક કેદીને પુરેપુરી મળતી હોય તો તેના પોપણ માટે તે પુરતી થઈ પડે. પણ હમણાં તો એટલો ખોરાક કેદી લગી પહોંચતો જ નથી. દાળ દાળ બધી (પછી તેમાં દાળ હોય કે કચરો કસ્તર પણ હોય) નીચે જમી જમીને અલગ રહેતી અને કેદીએને માત્ર ઉપરનું પાણી જ પહોંચતું. એઓ દસ વાગે આબ્યા હતા, એટલે આજે કોલમ્બુ સાથે હવું (આનું રંગમ ચોટીનું કહેવું છે. હું તો દાનસીંગની દાળમાંથી ચોટી લઉં છું; કોલમ્બુ તો લેતો નથી.) સાંજે પાણું કોલમ્બુ હમેશાના જેવું જ ખરાબ થઈ ગયું. ખીલ બિન-સરકારી નિરીક્ષક શ. પદ્મનાભ નાઇક અકવાડીયા પહેલાં આબ્યા હતા. 'મેં' સાંભળ્યું છે કે આવા ૬ બિનસરકારી નિરીક્ષકો છે. સાધારણ રીતે એમને ઇસ્પીતાલમાં આવવાની નવરાસ મળતી નથી અને આવી ચડે તો તપાસ કરવાની કુરસદ દોતી નથી.

ગઈ કાલે રાતે હીરાસીંગ ચીનના એક ધાડપાડુને દેહાન્ત દેડ કેવી રીતે કરવામાં આવેલો તેની પોતાની નજરે જોયેલી વાત કહી. એનું માથું ઠાપી નાંખવામાં આવ્યું, અને ધડમાં ત્રણ માણસોએ બંદૂકની ગોળા મારી. પછી છાતી ચીરીને ક્ષત્યને બહાર કાઢ્યું. એનું માથું અને

ક્રદય એના ગુન્હાઓની એક યાદી સહીત બનર વચ્ચે ટાંગવાનાં હતાં. આ સભા ભેલા આવેલા મોટા અધિકારીઓ અને બીજા ગૃહસ્થોએ મરનાર ધાડપાકુના માંસમાંથી કકડો કકડો લીધો. મુખ્ય અધિકારી જે હીરાસીંગના મિત્ર થતો હતો તેણે તો આખું ક્રદય લઈ લીધું. તેથી આ ગુન્હેમારનું માત્ર માથું જ બનરમાં ટાંગવામાં આવ્યું. ત્યારે કોઈ બહાદુર માણસનું માંસ હાથમાં આવે ત્યારે ચીના લોકો આમ તેનું માંસ વહેંચી લે છે. પાછળથી તે ક્રદય એ અમલદારને ઘેર રહેવાનું હતું અને બધાએ તે ખાધું, એ હીરાસીંગે જાતે ભેયું હતું. એને પણ ખાવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું પણ એણે ના કહી.

ચીનમાં હંદર, ગધેડાં અને બિલાડી સિવાય બધું ખાદ્ય ગણાવ્યું હોય એમ લાગે છે. એ લોકો કુતરાને પણ ખાય છે અને માંસની ડુકાનોમાં કુતરાનું માંસ પણ વેચાય છે.

મને રામાયણમાં આપનાર દરોગો પરશુરામનું ચીનમાં અને પૂર્વ આફ્રિકામાં સરકરી નોકરી કરી આવેલો હતો. તેણે બારે દયાનંદક હોલે પોતાની કહાણી સંબળાવી. આખી લડાઈ દરમિયાન જેને એક ગોળી પણ નહિ તેને ઘેર આવતાં ખૂનના ખોટા આરોપની ગોળી લાગી. થોડા મહિનામાં છુટનાર છે, અત્યંત સારો માણસ છે !

૧૧:૧:૨૨ પ્રધવાર

મનુષ્યમદ્દ હુસેનને ઈસ્પીતાલમાંથી રજા મળી છે. તે હવે પોતાના બેઠાકમાં ગયા છે. તેમણે ગીતા પોતાની સાથે જ રાખી છે. બેરિસ્ટર હકીમનારાયણ ગઈ કાલે ઈસ્પીતાલમાં આવ્યા. અસલકારીઓએ આખી ઈસ્પીતાલનો ઈન્કારો લીધો હોય એમ લાગે છે. તેમણે અને તેમના મિત્રોએ જે અધિકારીઓના ગુન્હા કેવી રીતે પકડી પાડ્યા અને સુધારા દાખલ કરાવ્યા તેની લાંબી વાત તેમણે કહી. એમણે કશું કે પહેલાંબટુ જ નિર્દયપણે કહીઓને મારતા તે તેમના આવ્યા પછી બંધ થયું.

ખીલે સખ ઍસિસ્ટન્ટ સર્જન આવ્યા છે. એના ભાઈના કરતાં તે ઐહો વાતુડીયા લાગે છે.

‘ગોલ્ડન ટ્રેઝરી’ માળામાથી સંકેદીસનો કેસ અને મૃત્યુનો ઉપોદ્ધાત વાંચ્યો.

મળવા વગેરેના નિયમો નજીવા મટિ કૃષ્ણસ્વામીએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પોસ્ટકાર્ડ લખ્યું છે. તેણે તા. ૩ ૭ નવ્યુઆરીએ-એટલે કે મારો કાગળ પહોંચ્યો તે કરતાં રહેજ પહેલા-કાગળ લખ્યો છે.

૧૨ : ૧ : ૨૨ ગુરુવાર

આવતી કાલે યુવરાજ મદ્રાસમા આવે છે તે મટિ ઉપવાસ કરવા એવી લક્ષ્મીનારાયણની દરખાસ્ત ઉપર તેની નેડે ચર્ચા થઈ. આખરે આજે સવારે એણે ઉપવાસનો વિચાર છોડી દેવાનું કબુલ કર્યું. એને ગળે હતું નથી, પણ મારા મતને માન આપીને નમી દીધું છે. આ મુલાકાતથી અને તે સંબંધમાં થી ઉત્પન્ન થી દેશ સુખી ને સંતોષી છે એમ જ સરકાર સિદ્ધ કરવા માગે છે. તેથી યુવરાજના સત્કારમાં ભાગ ન લેવાનો અને હડતાળ પાડવાનો હેતુ, દેશ સુખી અને સંતોષી નથી તે બતાવવાનો છે આપણે જેલમાં આવ્યા એટલાથી જ આપણા મનની દિયતિ જોઈએ તેટલી વ્યક્ત થઈ નય છે. આપણા ઈલાકામા યુવરાજ આવે તે દિવસે તે મોટા દુઃખનો દિવસ હોય તેમ જ આપણે જેલમાં રહ્યા રહ્યા પણ ઉપવાસ કરીએ તો યુવરાજ પ્રત્યે આપણને અંગત દ્વેષ છે એવો અર્થ તેમાંથી નહીં અનુભવે નીકળે. દેશ હડતાળ પાડે છે; જેલમાં હોવાથી આપણે હડતાળ પાડી શકીએ નહિ. પણ તેથી આપણે અલ્પમો નહર કરવાની નથી સ્ત્રીત શોધવાનું કંઈ કારણ નથી. મને તો એમ લાગ્યા જ હરે છે કે ઉપવાસનો પ્રયોગ મોટાં કારણો મટિ, બારે દુઃખ અને આત્મશુદ્ધિ મટિ જ રહેવા દેવા જોઈએ. યુવરાજના આગમનનો અવસર દુઃખ નહર કરવાનો નથી પણ અલ્પમો નહર કરવાનો છે. રાષ્ટ્રીય

પ્રાયશ્ચિત્તું આ આખરી સાધન તો આપણે કંઈ ભારે પાપ કર્યું હોય, અથવા આપણામાંના કોઈએ કંઈ ભારે અત્યાચાર કર્યો હોય, તેના રોધન માટે છે. યુવરાજને જેમાંથી એક સાથે અંગત સંબંધ નથી.

ઠાલ રાતે દમ પાછો હળવો હતો. ઇસ્પીતાવમાં આવ્યો તે દહાડાની કંઈક સાન્તિ હતી. ઠાલ રાતે હીરાસીંગે ખર્ચ ન કરી કે હિન્દુસ્તાન બીજા દેશો કરતાં ત્રણ વાતમાં ચડીયાતો છે: ભક્તિ, પરોણાગત અને સતીત્વ.

ડૉ. રાજન વગેરે મને મળવા માગે છે. એમણે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તે માટે લખ્યું છે. મેં એમને કહેવડાવ્યું છે કે તારા ૨૦મીએ મારો પહેલો મહિનો પુરો થાય છે; તે પહેલાં સાલેમમાં મારા કુટુંબનાં માણસો સાથે દિવસ નક્કી કરીને તેમની સાથે જ આવે. હું ધારું છું કે દર મહિને એક મેળાપ તેમજ એક કાગળ લખવાની ને આવેલો કાગળ વાંચવાની છુટ છે.

મહમ્મદ હુસેન અને નરસિંહાચારીની ફરીયાદ છે કે આખો દિવસ અને રાત એમને ગોઠી રાખતા હોવાથી તેમને ખુશી હવા કે કસરતનું નામ મળતું નથી. સવારના એક વાર જનરલ જવા માટે તેમને બહાર કાઢે છે; અને આને જ ખુશી હવા અને કસરત તરીકે ગણવામાં આવે છે.

૧૩ : ૧ : ૨૨ શુક્રવાર

આખો દિવસ કાંત્યું તથા સેક્રેટરિયટ જીવનચરિત્ર વાંચ્યું. આજે ઇસ્પીતાવમાંથી મને પાછા પેલી મારી જુની એકાન્ત ઝોરડીમાં લઈ ગયા.

અહીંયા પણ રાતદહાડો કોટડીનાં જારણો બંધ રાખવાના નવા દુમ્મોનો અમલ થાય છે. એકાન્ત ઝોરડીમાં આમ પુરી રાખે

એ તો બારે જુલમ છે. અમારા કરતા તો સખ્ત મજૂરી વાળા કેદીઓ સુખી. એમને ખુલ્લી હવામાં યામ તો કરવાનું. પણ આપણે દુઃખસહનની રામબાણ અસરમાં માનનારા છીએ, તેથી બારેમાં બારે જુલમ ભોગવવાની તક મળે છે તે માટે આપણે તો પોતાને નસીબદાર માનવા ભોધ્યે.

પણ કોઇ એક માણસને હાથે નીતિનો કંઈ સંગ થઇ ગયો એટલા ખાતર (નીતિસંગના ગુન્હેવારોની વાત જ આપારે તો કરીયે) તેને ૧૦૦ ચારસ ફુટની નાની ઓરડીમાં રાત દિવસ ગોંધી રાખવો અને ઈશ્વરનાં આપેલા પ્રદાર, હવા, અને ખુલ્લા આકાશથી તેને નાહક વંચિત કરવો એ કેટલું કૂર છે? અજ્ઞાની માણસ પોતાના અજ્ઞાનજન્ય સિદ્ધાન્તને ખાતર ગુન્હેગારને સમાજથી અલગ પાડે એ સમજી શકાય; પણ જ્ઞાનીનો કે અજ્ઞાનીનો એવો તે શો સિદ્ધાન્ત હોઇ શકે કે જેને ખાતર એ સિદ્ધાન્ત તોડનારને જીવનની આ જરૂરી યીજેથી વંચિત રાખવાનો તેને હક હોય? અહીં કોટડીઓની સામે જ ખુલ્લું વિશાળ ફળાણું છે. એ ફળાણું ખીલ્યું કંઈ ઉપયોગમાં આવે છે એમ પણ નથી. પણ કેમ જાણે અમારા ઉપર વેર જ વાળવું હોય તેમ અમારી ઓરડીઓને મજબૂત તાળાં વાસી દઇને અમારી ઉપર સખ્ત પહેરા રાખીને તેનો ઉપયોગ લેતા અમને અટકાવવામાં આવે છે. દુષ્ટમાં દુષ્ટ ગુન્હેગારોને યે આ રીતે રાખવા એને પણ હું ઉલ્લેખ અને વેરજુદ્ધિ-ભરેલી હેવાનીયત જ ગણું. આણું વર્તન રાજકીય કાર્યને અર્થે રાજ-પ્રતીષ્ઠા જેવમાં ગણેલા સદ્ગુણસ્થો તરફ વલણવામાં આવે છે માટે તે હેવાનીયત છે એવી દલીલ હું ન જ કરું. એ તો રાજકીય કેદીઓને એકલાને સારું સ્વચ્છ પાણી માગવા જેવું થાય; કેમ જાણે સાધારણ કેદીઓને તરસે મારવામાં કે રોગિષ્ઠ પાણી આપવામાં હરકત જેવું જ ન હોય.

૧૧:૧:૨૨ શનિવાર

કીલે રાત્રે વળી પાછી દમની પીડા થઈ.

મારા પાડોશીઓ બી. વેંકટપ્પા અને અવૈકુટી નામનો મોપલો કેવી જો તે બન્ને એકાન્તવાસની શિક્ષા ભોગવે છે. વેંકટપ્પાને કોર્ટ ન શિક્ષા કરી છે, પણ મોપલોને તો ખૂબ માટે ૧૦ વર્ષની સખ્ત કદ કપરાંત આ જોલ તરફની વધારાની શિક્ષા છે. પણ મજૂરી તરીકે એમને દોરકું વણવાનું કામ કરવું પડે છે, તે સિવાય કું સાદી કદ ભોગવું છે તેમાં અને એમનામાં હું કંઈ બારે ફેર જોતો નથી. કોટડીમાં પુરાર્થ રહેલું એ તેમને ને મારે માટે સમાન છે.

હું નથી માનતો કે આમાં કંઈ હેતુ હોય. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પુછી ખાતરી કરવી એ ન શક છે. અસબત્ત ધરાદાપૂર્વક કરેલી ગમે તેટલી શિક્ષાઓ અમવાને આપણે આજ્ઞા બીચે, પણ બૂલથી અમુક સભ્ય થઈ ગઈ એવો બચાવ કરવાનો પ્રસંગ એ લોકોને ન મળવા દેવો જોઈએ. સવારના ૬ પછી ચોડીક વાર ફરવા દઈ સાત વાગ્યાથી મને પુરી દીધો. અવૈકુટી સરકાર માટે દોરડાં વણે છે, ત્યારે ચાલો હવે હું પણ મારે ચોલાને માટે ન/રા કાંવું.

બહારની દુનીયામાંની વાતો ક્યારેક ક્યારેક અહીં આવે છે વાતો કહેવા કરતાં વાતોના પડછાયા કહેવા વધારે યોગ્ય છે, કેમકે પડછાયા પરથી વસ્તુનો આકાર જોયો કદાચી શકાય તેટલી ન આ અફવાઓ ઉપરથી ખરી હકીકત કળી શકાય. અહીં સાચામાં સાચી વાત આવે તોપણ તે ખૂબ અતિશયોક્તિ થઈને બરેલી ન. મદ્રાસની શહેરી ચોલીસો છેલ્લા દસ દિવસથી હડતાળ પાડી છે; બહિષ્કાર બહુ સફળ થયો છે અને યુવરાજ આબ્યા ત્યારે આખું મદ્રાસ અંધકાર અને શાન્તિ મય હતું; રસ્તાઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભાપણો થયાં હતાં; સરકાર પક્ષના કોઈ એક્ટીવ સ્વરાજની નિન્દા કરી તેથી

એક ઠેકાણે રહેજ તોફાન થયું છે; આખરે લશ્કરી સિપાઇઓ આવી પહોંચ્યા, ગોળી ચલાવી, ૬ મરણ થયા; ઉત્તર તરફની સરહદમાં લડાઇ નગી હિ અને સરકારે પુષ્કળ હાર ખાધી છે; હજી મલબારમાં તોફાન રામ્યું નથી; વગેરે કંઈકંઈ ખરુંખોટું જેવમાં સાંભળીએ છીએ. લક્ષ્મીનારાયણની પત્ની કેટલાક સગાંબંધાઓ સાથે આજ સવારે આવીને ઈસ્પીતાલમાં એના પતિને મળી ગઈ એ પણ ખબર પડી છે.

બપોરના ૩-૪૫ કલાકે મને ખબર મળી કે ડૉ. રાજન વગેરે કેટલાક બાઈઓ મને મળવાને આવ્યા છે અને મારી વાટ જુએ છે. મારે તેમની જોડે વાત થઈ. બાઈ અને છોકરાંઓ પણ આવ્યાં હતા. બધાં ખુશ છે અને સૌને હિંમત છે. અને મારે પણ એટલું જ નેહ છે. સાથેમમાં ચોખીનું કામ ચાલુ છે એ બહુી મને આનંદ થયો; ને કે કેટલીક દુકાનો બાળી નાખ્યાનું સાંભળી મને અફસોસ થયો. વાસુદેવેશ્વર જોવા સીધા માણસને છ મહિનાની સખત કેદ મળી છે. અનંતાચારી કાશી જેલમાં છે અને રામકૃષ્ણેશ્વર અને બીજા એક મુસલમાનને નીશ્પુરમાં કાયદાના અનાદર માટે ૬ મહિનાની સાદી કેદ મળી છે. આનું નામ કંઈક થયું કહેવાય. મને ખુબ ઇચ્છા છે કે આવા અનેક જણ લડતને ખેંચીને જેલના ફરવાનમાં પેસારી દે. આ તામીલ પ્રદેશમાં આપણે એટલું જ કરી રાખીએ તેમ છીએ. કહે છે કે નેહરુને અને મને જનરલ સેક્રેટરી નીમ્યા છે, અને વી. જે. પટેલ નેહરુની અવેજીમાં તથા ડૉ. રાજન મારી અવેજીમાં સેક્રેટરીનું કામ કરે છે. ગાંધીજી ‘ સરમુખત્યાર ’ નીમાયા છે, એટલે કે સમિતિઓ બોલાવ્યા વગર પણ મહાસત્તાને નામે કામ કરવાની તેમને મુખ્યવારી આપવામાં આવી છે. ઠીક થયું; પણ એમને એ સ્થાન સાચવનાર પોતાની પાછળ કોઈ મળવો દુર્લભ છે. મુંબઈમાં બધા મતના માણસોનું એક સંમેલન થયું છે અને સર સંકરન નાયર તેના પ્રમુખ છે. ગાંધીજી તેમાં હાજરી આપે છે. મને ફીકર થાય છે અથવા મને એવી આશા

છે, કે એનું પરિણામ કંઈ જ ન આવે; કેમકે આવી સમાધી કંઈ ફાયદો
માથે એવું મારે માનવું નથી. આવી સમાધી બહુ બહુ પરિણામ આવે
તો તે એટલું જ કે આપણે આપણી મામણીઓ ઓછી કરીએ, અથવા
મહાસભાનો કાર્યક્રમ સુવતવી રાખીએ. એનાથી બીજું કશું જ તેમાંથી
નીકળે તેમ નથી—અને હમણાં જીત પાસે આવતી જાય છે તે પ્રસંગે,
તેવા પ્રસંગોનો વિચાર જ કેમ આવે ?

ડૉ૦ રાજને સુવરાજ આબ્યા ત્યારે મદ્રાસમાં થયેલા બનાવોના
દુઃખદ સમાચાર કહ્યા. ડરામણુ ખૂબ થયું. હડતાળ સફળ થઈ હતી
ખરી, પણ કંઈક અરો તો તે ડરામણુની મદદથી જ. મને આ જાણી
નવાઈ લાગી, કેમકે અગાડની બધી હડતાળો બ્યવરિયત રીતે પાર
પડી હતી. ડરામણુ કે તોફાન કોઈ વાર થયાં ન હતાં. કહે છે કે આ
જખતે હડતાળ ન પડે તે માટે સામા પક્ષ તરફથી બારે ચળવળ થઈ હતી.
અને તે વિરોધી ચળવળને તોડી પાડવાની લાગણી જ લોકો આ
અવળે રસ્તે ચડ્યા એમ જણાય છે. વેલિંગ્ટન સીનેમા ઉપર
સરકારી વાવટા ચડાવવામાં આબ્યા તે જોઈ એક મોટું ટાણું તેના
ઉપર ધસી ગયું ડૉ૦ રાજને કહે છે કે પોલીસ અને લશ્કરી સિપા-
ઈઓ બહુ સારી રીતે વર્ત્યા હતા; પણ સીનેમા કંપનીના કોઈ
માણસે બંદુક ફોડીને ટ્રિપ્લિકેનના એક મુસલમાનને મારી નાંખ્યો.

મને જાણીને આનંદ થયો કે શમનાથને મદ્રાસમાં સ્વયંસેવકોનું
કાર્ય પોતાના હાથમાં લીધું છે. રાજગોપાલન મહાસભામાં નથી ગયા.
મેં ડૉ૦ રાજને મામડાંમાં ફરી કામ આગળ ધપાવવાનું કહ્યું.

‘સ્વરાજ્ય’ ઠીક ચાલે છે અને એના ગ્રાહકો વધ્યા છે એ પણ
જાણ્યું. ‘ઈન્ડિપેન્ડન્ટ’ બંધ થયું. મહાદેવભાઈને ૧૮ મહિના મળ્યા-
દેવદાસ હસ્તવિખિત અઠવાડિક કાઢે છે અને નક્ક કરનાર ૧૦૦
સ્વયંસેવકો તેને મળ્યા છે.

મિં. અન્ન મલગાર જઈ આળ્યા અને ત્યાંથી માધીજી પાસે ગયા. અને વારીકુન્નેય મહમ્મદ હાજી ગિરફતાર થયા છે એવું સાબજી-એની ગિરફતારી સાથે બળવાનો અંત આળ્યો. માની રાકાય

આ મેળાપ પછી દરવાજેથી પાછો આવતો હતો ત્યાં જિનસરકારી નિરીક્ષક મિં. દુરાઈસમૈયા મળ્યા. તેમના પોષાકની ટાપટીપમા એક પક્ષ ખામી જડે તેમ ન હતું. તેમણે મારી તબીયત તથા ખોરાક વિષે પૂછપરછ કરી. કોટડીમા માણસને એકાતમા પુરી રાખે છે તેની વાત કરી. આમ અમને કંઈ બૂલધી પુરવામા આવે છે કે જાણી જોઈને, તેની તપાસ કરવાનું કહ્યું. તેમણે આ બાબતની નોંધ લઈ છુ કહીને જવાબ આપ્યો, પક્ષ એની મને ધાસ્તી છે કે એ કંઈ જ નહિ કરે.

ડૉ. રાજને બહારની દુનીયાનું જે દૃશ્ય મારી આગળ ખડું કર્યું તે એકંદરે જોતા મનને ખુશી કરનાર નહોતો વિજય કેટલો સમીપ આવી પહોંચ્યો છે તેનું લોકોને હજી બાન થયું નથી એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરી લેવો એવો નિશ્ચય તેમણે હજી કર્યો નથી. સર્વસ્વનો ભોગ આપીને લડત ચલાવવાની સફલતિ પ્રશ્ન તેમને આપો. આમવાસીઓ વિશેના સમાચાર ઉત્સાહપ્રેરક છે. કેટલાક તાલુકામા કર ન ભરવાની હાલચાલ એમણે આફરી છે.

૧૫ : ૨ : ૨૨-રવિવાર

ગોઈ કાલે એક દુઃખદાયક સમાચાર સાબજ્યા. એન. એસ. શામસ્વામી આયંગરની સામે મંડાયેલા રાજદ્રોહના કેસમા તેમણે દીન-ભાવે માફી માગી છે. એક વરસ સુધી રાજકારણમા ન પડવાની કબુલત આપી તેઓ છુગી ગયા છે. આટલી સારી કારકીર્દી અને મોખ્ખાવાળો માણસ આમ સ્વમાનને બૂધીને ખુલ્લી રીતે ચરખું કેમ સ્વીકારી શકતો હશે તેની કલ્પના જ મારાથી થઈ શકતી નથી. આ બનાવ જોતા દુનીયામાં શાને 'અચાનક' ગણવું? હે પ્રશ્ન.

નિર્બળતાથી અમારી રક્ષા કરજે અને હિંમત અને દેશાભિમાનના પન્થમાં અમને દૃઢ રાખજે.

હમેશના ઉપયોગમાં આવતી ઝીણી ઝીણી સાદી ચીજોમાં પણ કેટલી ખૂબી રહેલી છે તેનું બાન થવાને માટે તે તે ચીજોનો અમુક વખત માટે ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે. આજઠાવના સામાન્ય જીવનની નિરંકુશ, સ્વચ્છંદ મોજમજને લીધે સાદી વસ્તુઓમાંથી આનંદ ભોગવવાની સક્તિ આપણે ખોઈ બેઠા છીએ, અને વધારે ને વધારે જનજનની વૃષ્ટિમાં તપ્તાતા જઈએ છીએ; છતાં પણ ખરી વૃષ્ટિ તો નથી જ મળતી. કોઈ કોઈ વાર જરૂરી વસ્તુઓના થોડા સમયના ત્યાગથી તે વસ્તુની ખરી ભૂખ ઉઘડે છે, અને શરીર અને મનમાં ઉત્થાસ પ્રેરે છે. સાદો પ્રકાશ, તાજી હવા અને તેમાં ટહેલવામાં કેટલું સુખ રહેલું છે તેનો અનુભવ મને ગઈ કાલે પહેલી જ વાર સવારમાં મારી કાઢીનું બારણું ઉઘડ્યું તે વેળાએ થયો.

સાદા ખોરાકમાં કેવો સાત્ત્વિક સ્વાદ રહેલો હોય છે તે જ્ઞેષમાં આવ્યા પછી મને જેવું સમજવા લાગ્યું છે તેવું તે પહેલાં હું સમજી શકતો નહોતો. પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી પ્રાસન્નિક નિવૃત્તિને અને ઉપવાસને બારે વિપત્તિ માનવામાં જેટલી મૂર્ખાઈ તેટલી જ જ્ઞેષથી દેખકાઈ જવામાં છે. રવિવાર અને તેવા રત્નના દિવસો અમારે બંદી-વાનેને માટે તો ક્ષણ આપદાના જ છે. દરરોજ કરતાં દરોગાઓ અને બીજા અધિકારીઓ ધણા વહેલા ઘેર આવ્યા જાય છે. તેથી જલ્દી જલ્દી અમને ખવડાવી વાસણો મંજવી લઈ પરવારી લેવાની તેઓ હતાવળ કરે છે. જરાક વિચાર રાખીએ તો તેમની હતાવળને તાજે થઈને બારણું વહેલાં વાસવાની તેમને સગવડ કરી આપવી જોઈએ, કે જેથી તે બિચારાઓ વહેલા વહેલા પોતાને ઘેર જઈને બેસી શકે. દરોગાનું જીવન એના સાથી ઠેરી કરતાં બારે ચડીયાતું નથી હોતું. કેવીને ખાવાનું મરૂંત મળે છે ખરું, પણ દરોગાને દલાલ પગાર તરીકે એથી જરાયે વધુ મળતું નહિ હોય.

ઉપરી અમલદારોની જોડકમીની જેટલી ધાસ્તી કેદીને હોય છે તેનાથી દરોગાને જરાયે ઓછી હોતી નથી; અથવા કદાચ દરોગાની ચિંતા વધારે જ હશે એકંદરે જોતા એ બિચારાનું જીવન અત્યંત કંગાળ છે. અવગત બાપડા કેરી લોકો ઉપર ધાતકીપણું વાપરીને પોતાના બધા દુઃખોનું તે તેમના ઉપર અબજુતા વેર વાળે છે. “અમને ૩૦ રૂપિયા આપો, એટલે બસ; અમારો નિર્વાહ સુખરૂપ ચાલે. ગાંધી આપે કે સરકાર આપે તેની અમને દરકાર નથી. સરકાર કરતાં ગાંધી પાસેથી જ રૂપિયા ઓછા મળતા હશે તોયે અમે ખુશીથી લઈશું.” આ એમની મનોદશા છે.

હસ્પીતાલ એ તો માકડનો ભરેલો નરકવાસ જ છે. મેં સાબજીયું છે કે બધા વૉર્ડમાં આડું જ છે. પ્લૉકસમાં તો વધારામાં માખી અને જીનોયે ઉપદ્રવ છે.

કેદીઓની કામળી અને છુગડાં અઠવાડિયામાં માત્ર એક જ વાર ધોવાય છે. પણ ધોનારા હરીફોનું પાકું ચોક્કું થઈ હોવાથી તેમને થોડાક પાણીમાં કપડા બોળ્યાં ન બોળ્યાં, ને કાઢી મુકવામાં આવે છે. જેલ ન જોઈ હોય તેવાને આશ્ચર્ય જ થાય કે આટલા પાણીમાં આખું શરીર અને છુગડા બન્ને શી રીતે ધોવાતાં હશે. ઉચ્ચ જીએ તો નળની અને ન્હાવાના કુવારાઓની કુંદર સગવડો રાખેલી છે ખરી, પણ એ તો માત્ર કોઈ નિરીક્ષકને ખુશ કરવા પુરતી જ છે. કુવારા તો જોટવાઈ મથેલા જ હોય છે. આ એકાન્ત કેદીઓના પ્લૉકમાં મારી પોતાની અને બીજી કેટલીક કોટડીઓમાં તો પ્રમાણમાં ઓછાં જી અને માકડ છે. કોટડીમાં સરસામાન કંઈ જ ન મળે. માત્ર પથારી રાખના સાર છટાની એક એટલી છે. ઉપર ચુનાથી ચણેલું કમાનના આકારનું છાપર છે; લોટાના સળીયાથી જડેલું બારણું છે. અહીં ગરદી નહિ હોવાથી જી માકડનો ત્રાસ નથી. હસ્પીતાલમાં મારો રોજનો કાર્યક્રમ હમેશાં માકડ વીણવાનો જ રહેતો. આ વાતે આ એકાન્ત કોટડીમાં ભારે સુખ છે. પણ અહીં વળી માખીઓનો ત્રાસ છે. સિટિશ જેલના આ

સહ-વાસીઓ ને ચોતાની કેટલીક કુટેવો મુકી દે તો મારે પર તેમને માટે ખુલ્લુ છે મારા બાણામા તેમનો ભાગ છે ને મારી પેટે માત્ર ભાત અને કોલમ્બુ કે દુધ અને સાણચોખા પર જ ગુનરો ચલાવવાનું તેઓ વચન આપતા હોય તો ખુશીથી એ બિચારા ભૂખ્યા પડોશીઓને હું મારા બાણામા ભાગ આપું પણ એમને તો ને આવે તે ખરે જ વળી તેમની સ્વાદ્વૃત્તિ હલકા પ્રકારની પણ ખરી આથી મને પસંદ ન હોવા છતાં મારે એમની ઉપર સખત ચોખી રાખવી પડે છે

શહેરના મિત્રોના સહવાસમા જ રહેતો હોજ તેમ રોજ દાંડી સાફ રાખું જ પહેલા બૈંકમા આમ્રના મિત્રો રહે છે ત્યાંથી અન્ના મગાવું છું અન્ના ખુફા હોય છે અને બળનરા કરે છે, છતાં દાંડી સાફ તો રાખું જ છું જેવના હલમોથી તો તોબા હું ધાર છું કે થોડા વખત પહેલા આ લોકોની નેડનો એજ હલમ મને સાલેમમા અજેલો સારા હલમો ઠા તો બહુ ભવા હોય છે અથવા હોશીયાર હોય છે તેથી તેઓ જેલમા પકડાતા નથી

નેડની અદરનો બ્રાહ્મણ રસોઇયો બહારના જગતમા તેના બાઇઓ હોય છે તેટલો જ ખરાબ છે મેલ, વાળ, ઉન, રેતી, અને નાકરીના મિશ્રણથી બનેલા અહીંના ચીતરી ચડે એવા સ્વાદવાળા ભાત અને કોલમ્બુની નેડ મને તેમ નથી ચોખા વગેરે જાડકવા માટે રસોઇયો જવાબદાર નથી, અને સ્વાઈ મટે તો કોઈ જ જવાબદાર નથી શીખ લોકોને માટે એમનો જ એજ માણસ નિધનસિંગ રાધે એવી વ્યવસ્થા થઈ છે એને કોઇ મદદ કરતું નથી, પણ એ કાળજીથી સીધું બરાબર માપસર મેળવે છે, ચોતે ચોરતો નથી અને બીજને ચે ચોરવા દેતો નથી તથા મન દઇને ચોખ્ખી રસોઇ કરે છે પણ એક સાધારણ બ્રાહ્મણ કેદી કથા અને સરકાર સામે કાવત્રુ કરવાના

ગુન્ડા માટે ચોતાની મજબુત ગરદન પર જન્મદીપનો ભાર વડન કરનાર અને આનંદામાન જાણ આવનાર એક સદ્ગૃહસ્થ ક્યાં ? બેનો મુકાબલો કરવો એ જ અનુચિત છે દરરોજ સવારે ચોતાના 'વન્દે-માતરમ્' ની સાથે તેઓ મને જે પાતળી ચપાટી બનાવીને મારે સાર મોકલે છે. જમવા વખતે પણ તેઓ મારે માટે દાળ લઈને મને 'વન્દેમાતરમ્' કરતા હાજર જ હોય છે. હું કોઈક વાર સામે 'રામ રામ' કરું છું અને કોઈક વાર 'વન્દેમાતરમ્' કરું છું. એ વાત કરે છે તેમા 'મે' અને 'કેન' એ જે જ અંગ્રેજી રાખે છે હું સમજી શકું છું બાકીનું બધું એ વીર હૃદયમાંથી પ્રગટે છે ને તે જ સમજે છે; મારે માટે તે અગ્રાણ છે. એક અપવાદ હતો તે મારે કહેવો જોઈએ પણ ખતથી અનુમાન કરીને મેં શોધી કાઢ્યું કે નિધન-સિંગની ભાષામાં 'પે' એટલે આપવું તે દાળ ચપાટી 'પે' કરે છે; ડાબુદી જોતર શાક વગેરે સીધાની વસ્તુઓ 'પે' કરે છે. કદાચ બ્રિટિશ જોશમાં છુટ રાખી હોય તો કાગળ કે ચિઠ્ઠી પણ 'પે' કરી કહેવાય. ને આપણે બધા નિધનસિંગની પેઠે આટલું જ અંગ્રેજી ભણતા છતાં તેના જોડણ પ્રામાણિક અને બહાદુર હોત તો આપણી જાંદગી ભારે સુખમય હોત અને હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોત.

ચાલો હવે કાંતવા બેસું. ગાંધીજીને ક્યા ખબર છે કે આ જોશની કોટડીમાં આ નાનકડો રેંદીયો તો મારા નાના ભાઈ જેટલો મને બહારો યાદ પડ્યો છે. આ તેઓ જુઓ તો તેમનું હૃદય આનંદથી કેવું ધબકે ! તેમની આખો કેવી હસે !

૧૬ : ૧૦ : ૨૨ સોમવાર

આજ સવારે જોશના રાજ ચોતાની અઠવાડિક તપાસ ખતમ કરી આ ખજોશ છોડી ગયા કે તરત જ જે શીખ કેદીઓ સામા થઈ-

જવાથી ધમાલ થઈ રહી. ફરોગાઓએ દોડધામ કરી મુકી અને હાથ-કડીઓનો ખડખડાટ સંભળાવા લાગ્યો. એ બે જણને હાથકડી કરીને અંધારી કોટડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે.

કાલની રાત તો દમને લીધે ભારે આકરી ગઈ. મને લાગે છે કે મારે બપોરના ખાણામાંથી પણ દાળનો ત્યાગ કરવો પડશે. તેથી આજ સવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવ્યો ત્યારે મેં એને પૂછ્યું કે ભાત અને દાળને બદલે એક વાટકી દુધ અને પાંઉ મને મળશે ? તેણે કહ્યું, મળી શકશે.

લાલાજીને સરકારે ઊંડી મૂક્યા એમ સાંભળ્યું છે. આ સાથે યે હોય કે ખરાબે હોય. પંબળના લોકોના મન ઉપર એની શી અસર થશે તે અહીં રહ્યા રહ્યા કહેવું શક્ય નથી.

મદ્રાસની હડતાળનો ઉત્તર અંક લખવાનો સાર થઈ ગયો છે. કહે છે કે લગભગ ત્રીસ માણસની ધરપકડ થઈ છે. પણ તેમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત માણસ નથી. તાગજાન ચેટ્ટીના ધરની આસપાસ લોકોએ ઘેરો ધાડ્યો હતો એ વાત ખરી લાગે છે.

મેં સાંભળ્યું છે—સાચું ખોટું તો શમ જાણે—કે મારા વિષે મદ્રાસની ધારાસભામાં કેટલાક સવાલ પૂછાયા હતા. મને વધારે અગવડ મળે એવા પ્રયત્ન ન થયા હોય તો સાથે મુક્ત પહેલા જ નહીં ? ૧ મારે આટલું સહન કર્યું બધું પાણીમાં ન્હાય

૧૭ : ૧ : ૩૨ મંગળવાર

ગોંધ કાલે રાતે ૧૧ વાગે અમારા જેલાધીશના છુટના અવાજ-થી મારી ઉંઘ ઉડી ગઈ. અમથી આંખ જ મળી હોવી જોઈએ. નહિ તો આટલા સ્ટેજ સ્ટેજ અવાજથી જગી ન જવાત સાસ્રીયાર વાંચતા હતા, તેમને કહેવામાં આવ્યું: ‘સુઈ જાઓ; આટલી મોડી રાત સુધી ન વાંચવું.’ સવારના હું વહેલો ઉઠ્યો અને પ્રાર્થના કરી.

કયાંયે સુધી કોટડી ઉપડવાની વાટ જોતાં જોસવું પડ્યું. મુખ્ય દરોગાને પૂછ્યું કે આજ કેમ આટલી મોટી કોટડી ઉપડી ? ‘આજ તો રત્ન છે.’ ‘કેમ સારી ?’ ‘યુવરાજ’ એટલું કહી તે હસ્યો.

બયોરના પાક ખાનો અને સાંજના દુધ-સાણુચોખાની ખીર લેતો. તેને સાર છરી અને ચમચો આણી આપવાનું ડેપુટી જલદે કબુલ કર્યું છે.

સ્નાનાદિક આટોખ્યા પછી અડધો કલાક આમતેમ ખુલ્લી હવામાં ફર્યો અને પછી કલાક કાંત્યું. એન. કે. વિજયરાધવને જે રેંદીયા મોકલ્યા હતા. તેમાંનો બારે હતો તે મેં મહમ્મદ ધાઉસને આપ્યો હતો અને મારે માટે હલકો રાખ્યો. ઇસ્પીતાલમાંથી આવ્યા પછી બારે રેંદીયા જ હું વાપરું છું. પેલા હલકા રેંદીયા કરતાં તો આ રેંદીયા ધણી જ સુંદર છે. તેલની ધાર જોવા ફરે છે. આ રેંદીયા ન હોત તો જલના દિવસો કેમ જાત ?

કુરાન અને બાઈબલ કાવ રાતે વાંચ્યાં. ગલ્લેસી મારા પર પૌલ રિશાર દ્વારા “ઈશુના આખખા” (સ્ક્રીપ્ચર્ ઓફ ક્રાઇસ્ટ)નામનું પુસ્તક મોકલવાની મહેરબાની કરી છે. તેના ઉપર નજર ફેરવી ગયો. ઈશુના જીવન અને ઉપદેશથી હાલના ખ્રિસ્તીઓનું વર્તન કેવું ઉંધું છે એ વિષે સાંપત ખ્રિસ્તી ધર્મ પર ધણી દુઃખવા થયેલા છે. આ પુસ્તકમાં તેનું જ પુનરાવર્તન છે. આખી ચોપડી સૂત્ર રૂપે લખાઈ છે. કોઈક વાર આ નાનાં સૂત્રો અર્થનો મર્મ બરાબર વહેન કરનારાં હોય છે, તો કોઈક વાર ભાષા ગોળા પડે છે. ગલ્લેસી ચોતાની ચોપડીઓનો દેખાવ એવો સુંદર કરે છે કે ધણીવાર પુસ્તકની વસ્તુમાં હોય છે તેના કરતાં દેખાવમાં જ વધારે માલ હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાછો મને ઇસ્પીતાલમાં મોકલવાનો દુકમ કર્યો લાગે છે. મેં સબ ઍસિસ્ટન્ટ સર્જનને કહ્યું કે મને પુછવામાં આવે તો હું તો કોટડીમાં જ રહેવાનું પસંદ કરૂં ઇસ્પીતાલના માકડથી હું હારી ગયો છું. રાત્રે વારંવાર વપ-રાતાં તગારાને લીધે એમ જ લાગે છે કે જાણે કોઈ મોટા બજારના

ઝોટલા ઉપર સુતા હોઈયે. અધુરામાં પુરું કેટલાક દરદીઓની 'વેદનાના ઉદ્ધાર અને કેટલાકનો સનેપાત ચાલતો હોય. અહીં કોટડીમાં જો કે એકાંત કેદ છે, છતાં ઇસ્પીતાલ કરતાં કોટડી સારી છે. સોફિસ્ટિકર્ન થોડું તામિલ ભાષાંતર ચલાવ્યું. જાણે ત્રણેક વાગે રામાયણ બહુ અસહિત જણાઈ. યુવરાજને ખાતર સાંજના ચાર વાગે વાળુ કરી સેવું પડ્યું અને પાંચ વાગે કોટડીમાં પુરાઈ જવું પડ્યું. અંધારૂં થયું ત્યાં સુધી કાંત્યું. આ રેંદીયાની સુંદરતા અને સરળતા—ખરેખર એ એક કાવ્ય જ છે. રાત્રે કુરળ

મુંબઈમાં ૨૦૦૦ માણસોને પકડવામાં આવ્યા છે અને તે બધાને મદ્રાસ લઈ આવ્યા છે, એવી એક અજળ વાત સાંભળી ! આવું ખરેખર બનઈ હોય તો આ દેશ કેટલો નસીબદાર !

ઉત્તી ગપ એ આવી છે કે સાલેમમાં કોઈ 'હલેકટર'નું ખૂન થયું છે. આવી વાતોમાંથી સાર બેટલો જ સમભય છે કે લોકોમાં ગમે તે રીતે કંઈક તોફાન સળગાવવાની આવૃત્તતા રહેલી છે.

૧૮:૧ : ૨૨-પ્રુધવાર

અવિરત પ્રાર્થના કર્યા છતાં પ્રજુનો સાક્ષાત્કાર દલ કરી શક્યો નથી. ભટકતા મનને સ્થિર રાખવું બહુ મુશ્કેલ છે. અને સ્થિર કર્યા પછી પણ ખરા લક્ષ્ય પર ચોંટવાને બદલે દેહ પર, સગાંબંધાણ પર અને દેશ પર જ તે ચોંટી છે, અને પવિત્ર ન થતાં નવીન મનકામના-ઓ સર્જે છે. આ અવસ્થાએ મારે પોતાને એક જ ઉદ્દેશને અર્થે પ્રાર્થના કરવાની હોય. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉદ્દેશ કરવાનો જ તે ઉદ્દેશ છે. એક વાર તેનાં દર્શન થયાં એટલે બાકીનું બધું એની ગમે થઈ રહેશે. પ્રજુને 'પ્રત્યક્ષ' કરવાને જુના વખતના ઋષિઓ જે તપશ્ચર્યા કરતા તેનો શો અર્થ તે હવે હું સમજું છું.

અસહકાર કંઈ રાજકીય હેતુ સાધવાનું એક સાધન જ નથી-
 એ તો ધર્મ જ છે. પાપ સાથેનો સહકાર તજી દેવો એ સાર્વભૌમ
 ધર્મ ॥ આપણે એમ કરવાથી અંગેજીને કાઢી મુખી રાજીયે હીયે,
 એટલા માટે જ એ ધર્મ છે એમ નથી આપણે જે પાપના પારામાં
 બંધાયેલા હીયે તેવા બંધનને હેઠવાં એ સાર્વભૌમ ધર્મ છે. આ
 કંઈ અમુક મર્યાદિત વખત માટેનો અથવા અમુક રાજદારી દાવ
 ખાતર કાઢેલો કાર્યક્રમ નથી. પોતાના દેરાળધુઓનો અધઃપાત કર-
 વામાં શરીર ન થવું એ ત્રિકાલાખાધિત ધર્મ છે. મહાસભાએ
 મુકરર કરેલી મુદતમાં જ આખી પ્રજાને તે કષ્ટ વ કરાવી રાજીયે કે ન
 રાજીયે તે મહત્વનો સવાલ નથી. બીજા ઉપાયો નિષ્ફળ થયા છે માટે
 કેસરીયાં તરીકે અખત્યાર કરેલો ઉપાય આ નથી, પણ સત્ય અને
 હયાતા જોવો જ આ ત્રિકાલ વડે અખાધિત ધર્મ છે. તેમાં પરિણામ
 જોવાનું ન હોય કે તક આવે ત્યારે પાળીયે એમ કહીને રાહ જોવાની
 પણ ન હોય. આપણને પરવશ બનાવી દે તેવા પરદેશી રાજ્યની સાથે
 તેવા રાજ્યને કાયમ કરે તેવા કોઈ પણ કૃત્યમાં સહકાર કરવાનો
 ધનકાર કરવો એ દુરદેહી કાયદો છે, એ મનુષ્યસ્વભાવ છે.

રાષ્ટ્રજીવનનો આ સ્વાભાવિક નિયમ આપણે ભૂલી ગયા અને
 તેથી એવી જડતામાં આપણે આવી ગયા કે શુભામીનું જાન પણ
 ન રહે. હવે જીવનનો આ નિયમ આપણે પાછો રોપી કાઢવો છે.
 તેનું પાલન કરવું એ આપણો ત્રિકાલાખાધિત સાર્વભૌમ ધર્મ છે.

બહારથી કંઈક ખખડાટ થતો લાગે છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કોટડી-
 એ આવીને મારી તબીયત વિષે પૂછપરછ કરી. એણે કહ્યું કે
 પાંડ સાથે મને માખણ આપવામાં આવશે. તેણે મને સલાહ આપી
 કે પાંડ કરી ગયા પછી ખાવો. ગરમ ખાવાથી અપચો થાય.

જે નવી ગથ એક વેનીયમ્બગીના પોલીસ સબ ઈન્સ્પેક્ટરના
 ખૂનની અને બીજા અમારા વડા દરોજાનો છોકરો મદ્રાસ સીટી

પોલીસમાં કૉન્સ્ટબલ હતો તેણે અસહકારી થઈને રાજીનામું આપ્યાની-
આ ખીજ વાતથી દરોગાઓ ખુશ ખુશ થઈ ગયા છે, કારણકે તેમને
પોતાના ઉપરી ઉપર અપ્રીતિ છે.

આજે જ ખબર પડી કે રાજ્જીયારને મધુભૂતનો રોગ છે. એ
જશ નબળા દેખાય છે, અને હોવા જોઈએ તેટલા આનંદી લાગતા નથી.

બિચારો થીવન, ઈસ્પીતાલમાં દરદીની સેવા કરે છે તે
કેટલો માયાળુ ને બરો ? નિયમસર અને પ્રામાણિકપણે તે માદાની
માવજત કરે છે.

આ કહેવાતા ગુન્હેખારોની નજીક હું જેમ જેમ આવતો જઈ-
ધું તેમ તેમ મને ખાત્રી થતી જાય છે કે આપણા કાયદાઓ, મુ-
દ્દમાઓ અને શિક્ષાઓ એ બધાની પદ્ધતિ ધરમૂળથી ખોટી છે.

૧૬ : ૧ : ૨૨-ગુરુવાર

હું જન્મ જન્મ જન્મો હતો તે વખતે જોતની પેલી બાલુએથી મદદ-
નીરા દાંતરે મહેરબાનીની રાહે મારી તળીયતના સમાચાર પૂછ્યા
હવે નવા ફોલો નીકળતા નથી એ જાણીને, આ રોગ સાર મને
મુકેથી રસી તેણે પોતે જ શોધી કેમ ન હોય એવી રીતે તે વાત
કરવા લાગ્યા રસીનો મૂળ શોધક પ્રાશ્નર પોતે પણ આટલો ખુશ
ન થાત. થોડા વગર રાધેલા ટમાટાં ખાવાની મેં રજા માગી ત્યારે
તેમણે કહ્યું કે કબજીયાતને માટે પાકુ દવા જેવું કામ કરે છે હમણા
મારે ટમાટાને માટે બહુ આગ્રહ ન રાખવો એવી તેમણે સલાહ
આપી. ટમાટાથી વખતે દમ વધી જાય! ખર કારણ તો તે સુપરિ-
ન્ટેન્ડન્ટથી ગભરાય છે એ જ જણાય છે

વેલોર જેવના અપ્રસિદ્ધ ગેંગેટમાં નીચેના સમાચાર આવ્યા
છે: (તેના ઉપરની ટીકા મારી પોતાની છે.) ડિ વેવેરા હજી તહનામાનો
અસ્વીકાર કરવાની પોતાના લોકોને સલાહ આપે છે. બરતપુરના.

મેંજિસ્ટ્રેટ કેટલાક રાજદારી કેદીઓને બીજા કેદીઓના દેખતાં ફટકા માર્યા તેથી ભારે ખળભળાટ થયો છે. આવા મેંજિસ્ટ્રેટ ખરે જ આપણા હિતેથી જ છે. કુરતુજમાં ભારે પકડાપકડી સંભળાય છે. સાલેમ પણ પાછળ રહ્યું નથી. અતુર ખાતે સવિનયમંત્ર કરવા માટે પાંચ જણ ઉપર સમન્સ નીકળ્યાં છે. સી. અનન્તાયારી ઉપર કામ ચાલે છે. વાસુદેવેશ્વાને છ મહિનાની સખત જેલ મળી છે. તિરુપથુર વાળા વડાળ સાહેબને છ મહિના સખત અને રામસ્વામી આચરને છ મહિના સાદી મળી છે. કોઈ શ્રીનિવાસન નામના માણસે પોલીસમાંથી રાજનામું આપ્યાનું સંભળાય છે. તે વળી કોણ હશે? ટેનકાશી અને તિરુવેલોરમાંથી ઓનરરી મેંજિસ્ટ્રેટનાં રાજનામાંની ખબર આવી છે. આવા છુટાછવાયા પ્રસંગો જો કે બહુ મહત્વના નથી, છતાં તે નવી નવૃત્તિનાં ચિહ્ન રૂપ છે. જનમુખારીની અધ-વથમાં કલકત્તાની જેલમાં ૩૫૦૦ સ્વયંસેવકો હતા. હડીમ અજમલ-ખાને પોતાના પ્રમુખ તરીકેના લાપણમાં કહ્યું છે કે ઇચ્છતે હિન્દુ-સ્તાનની અસહકારની પદ્ધતિ અખત્યાર કરી છે. ૫૦ માસનીયાળના પુત્ર ગોવિંદને અને તેના કાકાના દીકરા કૃષ્ણકાન્તને ૧૮ મહિનાની સખત કેદની શિક્ષા થઈ છે. પાછળથી સજામાં ધગડો થઈને છ મહિનાની સાદી કેદ રાખવામાં આવી છે. કલકત્તામાં શ્યામસુંદર ચક્રવર્તી પણ પકડાયા છે.

કોઈ પોલીસ અમલદારની ગાડી ઉપર પથરા ઉડયા, અને લીધે મદ્રાસમાં ગોળીબાર થયો અને છ જણ મરાયા.

મારા ખોરાક અને તબીયત વિષે બહારથી કોઈ ખાપટ કરવું હોયું જોઈએ એવો મને વહેમ હતો તે ખરી વાત છે એમ જણાયું. લોકોમાં પોતાના કર્તવ્યને વિષે કેટલું બધું અજ્ઞાન! મને અહીં રોટ-તાની ભૂખ નથી; બહાર મહા મન્યન ચાલે છે એટલું જાણવાની જ એક ભૂખ છે. અમારી ભૂખ ને તરસ બધી એક જ વાતની છે કે જેલમાં વધારે ને વધારે માણસો કેમ આવે. લોકોની કલ્પના કંઈક

એવી જ હાગે છે કે અમારા જેવા થોડાંએક કમનસીબીયાને જ સ્વરાજ ખાતર જોગવવી પડવાની છે, એટલે અમારી સમજ જેમ બને તેમ હજી ને દુઃખરહિત બને તે માટે બનવું કરી છુટવાની તેઓ પોતાની ફરજ સમજે છે. આવી સમજણથી તેઓ અમારા જેવી જીવનની ખબર રાખતા રહે છે, અને અમારી તબીયત, ખોરાક વગેરે વિષે બહાર રહ્યા રહ્યા ચળવળ કરી અમારા જેવના દહાડા જેમ બને તેમ સહ ધાય તેવી ચળવળ કરે છે. અમે અહીં એક ધ્યેયને સાર આવેલા છીએ; અને અમને જેલમાં ચાહે તેટલું દુઃખ હોય, અમને ખોરાક ચાહે તેવો મળતો હોય, તેમ છતાં એ ધ્યેય પ્રત્યે જ તેમણે પોતાનું તમ્બુ ધ્યાન રોકવું જોઈએ તે કેટલું અગત્યનું છે એ વાત તેઓ સમજી નાંચે તો કેવું સારું ! તો તેઓ એવા વિચારો ઓછા કરે કે આ હમનનીતિનું બૂરું મોજીલું આખું છે તે રાઉન્ડ ટેબલ કોન્ફરન્સથી ખાળી શકાશે તો તેઓ સરકારે માટેલી લડતને ઉપાડી લેવાને પ્રવૃત્ત થશે.

ખીયારા સાક્ષીયારને વધતાં વધતાં મરડો થયો છે. તે હસ્તી-તાવમા જશે તો ત્યાં તેને ચોખાના ચોસામણ ઉપર રાખવામાં આવશે, કારણ કે મહાદેવીરા દાકતરના મંથમા હવેલા ખોરાકના પ્રકારમાં એ એક જ વસ્તુ છે. દુધના કોઈ પાનું પદાર્થને માટે જોતા-ધીસને પરવાનો જોઈએ.

ભજીએ ગયા ત્યાં કોઈ કેહીના આવા ઉદ્ગાર સંભળાયા. “શું કરવું આ કોલમ્બુનો મીઠું નહિ, મરચું નહિ; નકર, મોજીલું મોજીલું ખાણી આ લોકો સરકારનો પગાર ખાય છે ને સાથે અમારા ખોરાકમાંથી પણ ખાઈ નાંચે છે. પ્રજા આ બધા ચુંદા તરફ નજર નહિ કરે ?” પણ હું ધારૂં કે આવી અનીતિ તો સ્વરાજમાં પણ હોવાની જ. અત્યારે જેઓ બગડેલા છે તેઓ આપણા બાઈઓ વગર ખીલ કોણ છે ? આપણા લોકોનાં દિવ ક્યારે પલટાશે ને તેઓ ક્યારે નીતિને માર્ગે વળશે ? ઈશ્વર જાણે !

જેત પાસે થઈને પસાર થતી રેલ્વે ટ્રેનની સીંગ વાગે ત્યારે ત્યારે હું સાવધાન થઈ જઈ જુએ અને મનમાં ઘોળાતા વિચારોને

ચારની પેઠે તમડી મુકું છું. પણ આજે સાંજે હું પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે નાગસરમ ગામડાના કોઈ સુખી ઘરમાથી જે મધુર અવાજ આવ્યો તેની સાથે સુખના દિવસોનાં સ્મરણોનું પૂર મનમાં ધસી આવ્યું. તેનું જોર એટલું બધું પ્રબળ હતું કે કેટલાયે વખત સુધી એ પૂરને હું ખાળી ન શક્યો. આ મીઠા સરણાઈના સૂર જોમ મને તેમ આ દેશના ઠરેઠ સ્ત્રીપુરુષને તેની યુવાવસ્થાના મધુર દિવસોનું-આશા ને આનંદભર્યાં તે દિવસોનું-સ્મરણ આવે છે. આ આનંદ-લોકમાં ધરી એક વિહરતાં મારી આંખો આંસુબીની બની. હું આંસુને આંખમાં ફાળી ન શક્યો. પરમેશ્વરે તેનાં સરજેલાં સુખો મને આપતાં જરાયે કંજુસાઈ કરી નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, મિત્ર, સૌની તરફના અમાપ પ્રેમનો હું બાળન થયેલો છું. પણ પ્રેમની ધરપત કોને થઈ ? કોણ કહી શક્યું છે કે આટલો પ્રેમ બસ છે ?

આવા વિચારો મને નિર્બળ કરી નાંખે છે. મારી અંદર જેટલું બળ છે તે બધું લડતના ખપનું છે. જે આંસુ પાકીને કેવળ આંસુ જ થવાનાં છે તેવાં મનમોહન પુષ્પોના ઉદ્યાનમાં મનને શ્રમણ કરવા જેવું એ મારે માટે ખોટો વેપાર છે. પરમેશ્વરને મારે એટલી જ પ્રાર્થના કરવી રહી છે કે તે જ્યાં હોય ત્યાં જો તે સુખદુઃખના અનુભવ કરી શકી હોય તો હે પ્રભુ, તેને દુઃખદર્દી દૂર રાખજે અને મને સહન કરવાની અને મારો ધર્મ બાળવવાની તાકાત આપજે.

૨૦ : ૧ : ૨૨-શુક્રવાર

આવી વિચિત્ર સોબતમાં યે સલામત રહેતાં આવડવું એ એક વિરલ સદ્ગુણ છે. એક તરફ મહામહા ઘાવજની ઝારડી મુખીને હમેશાં એ ત્રણ એવા પડોશીઓ હોય જ, જેઓ કંઈક નિયમમંજને સાર કીનાબાળ કોરટની સળની કે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના જેલનિયમોની રૂએ અંધારી કોટડીની કે એકાન્તની કેદ બોમવવા આવેલા હોય. કોટડીના સાધારણ સળીયાવાળા બારણાની આડું લાકડાનું બહું કમાડ વાસીને

જવા અજવાળું બંધ કરી નાખવામાં આવે છે. સામેની બીંતમાં નાતું કાણું હોય છે તે અને છાપરા ઉપર બે વાંકા વાળેલા નળ હવા આવે તેવી સદિચ્છાથી રાખેલા હોય છે તેટલું ફક્ત રાખવામાં આવે છે. નેસના નિયમોના કરતા દરેગાઓ ધબ્બીવાર ઓછા નિર્દય હોય છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવવાની વજી ન હોય ત્યારે તેઓ લાકડાનું કમાડ ધબ્બીવાર ખુલ્લું જ રહેવા દે છે અને પોતાને એક આવી જતની કોટડીમાં પુરવામાં આવે છે. માત્ર મારી કોટડીનું લાકડાનું કમાડ વાસવામાં આવતું નથી. હમણાં જ અંબુરના એક મુસલમાન નીજવાનને આવી એકાન્ત કેદ મળી છે. ઇશ્વરે તો તેને પહોડ નેવો તેજસ્વી ને રૂપાળો ધડયો છે, પણ માણસે તેને આવી કોટડીમાં પુરી રાખવાની સભ કરી છે. તેનો વાંક એ કે તેણે પોતાની કોઈક પાસાથી વૃત્તિ પર સંયમ નહિ રાખ્યો હોય. મિત્રોની ટાળીમાં બળાને, તે કહે છે તેમ, કંઈક તોફાન કર્યું હતો, કે તેથીયે કંઈક વિશેષ બારે કાયદાનો ભંગ કર્યો હોય. તેને એકાન્ત કોટડીમાં પુરી દઈ સળીયાના બારણા ઉપર લાકડાનું કમાડ વાસી દે છે કે નથી ઇશ્વરનું આપેલું હવા અજવાળું તેના સુધી પહોંચે નહિ. સદ્ભાગ્યે સામેની બીંતમાં ૬ ઇંચ લંબુ ને એક વાર લાંબું બાંકોર છે ને તેને કંઈ લાકડાની ખારીથી જડી લેવામાં નથી આવ્યું. તેમાં ફક્ત સળીયા જ જડવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીની ઓરડીમાં એક ગોપલા કેદી એક મહિનાની એકાન્ત નેસ સેવી રહ્યો છે. માણસના ખૂનના ગુન્હાસર તેને ૧૦ વર્ષની સખ્ત મજૂરીની સભ મળી છે તે પૈકી આ એક ભાગ જ છે.

બીજી તરફ શાસીવારની કોટડીની ખંડોશમાં ચાર યુવકો ફાંસીની રાહ ભેટા પડેલા છે. દિવસ ને રાત તેમની ઉપર અત્યંત સખ્ત પહેરો રાખવામાં આવતો હોવા છતાં આ પડછંદ જુવાનીયાઓ છાવણીમાં યોદ્ધા હોય તેવા યુવારહે છે. તેઓ આખો દહાડો કોટડીના બારણા પાસે બેઠા રહે છે, કારણકે તે તેમને મટિ સ્વતંત્રતા અને પ્રકાશની નજીકમાં નજીકનું ઠેકાણું છે. કંઈ કામકાજ વગર નવરા બેઠા દિવસો ગરુયા કરે છે અને રાખેલા મુજબ સરકારને કરેલી અરજના

ચારની જેઠે તગડી મુકું છું. પણ આજે સાજે હું પ્રાર્થના કરતો હતો તે વખતે નામસરમ ગામડાના કાઈ સુખી ધરમાથી જે મધુર અવાજ આવ્યો તેની સાથે સુખના દિવસોનાં સ્મરણોનું પૂર મનમાં ધસી આવ્યું. તેનું જોર એટલું બધું પ્રબળ હતું કે કેટલાયે વખત સુધી એ પૂરને હું ખાળી ન શક્યો. આ મીઠા સરણાઈના સૂર જમ મને તેમ આ દેસના હરેક સ્ત્રીપુરુષને તેની યુવાવસ્થાના મધુર દિવસોનું-આશા ને આનંદભર્યા તે દિવસોનું-સ્મરણ આપે છે. આ આનંદ-લોકમાં ધડી એક વિદરતાં મારી આંખો આંસુબીની બની. હું આંસુને આશ્રમમાં દાખી ન શક્યો. પરમેશ્વરે તેનાં સરજેલાં સુખો મને આપતાં જરાયે કંજુસાઈ કરી નથી. સ્ત્રી, કુટુંબ, મિત્ર, સૌની તરફના અમાપ પ્રેમનો હું લાજન યથેલો છું. પણ પ્રેમની ધરપત કોને ઘઈ છે ? કોણ કદી શક્યું છે કે આટલો પ્રેમ બસ છે ?

આવા વિચારો મને નિર્બંજ કરી નાખે છે. મારી અંદર જેટલું બળ છે તે બધું લડતના ખપતું છે. જે આંસુ પાકીને કેવળ આંસુ જ થવાનાં છે તેવાં મનમોહન પુષ્પોના લલ્લાનમાં મનને ભ્રમણ કરવા જેવું એ મારે માટે ખોટો વેપાર છે. પરમેશ્વરને મારે એટલી જ પ્રાર્થના કરવી રહી છે કે તે જ્યાં હોય ત્યાં જો તે સુખદુઃખના અનુભવ કરી શકી હોય તો હે પ્રભુ, તેને દુઃખદર્દી દૂર રાખજે અને મને સહન કરવાની અને મારો ધર્મ બલવવાની તાકાત આપજે.

૨૦ : ૧ : ૨૨-શુક્રવાર

આવી વિચિત્ર સોબતમાં યે સલામત રહેતાં આવડવું એ એક વિરલ સદ્ગુણ છે. એક તરફ મહામહા ધાકડની ઓરડી મુકીને હમેશાં એ ત્રણ એવા પડોશીઓ હોય જ, જેઓ કંઈક નિયમભંગને સાર કીનાબાજ કોરટની સબની કે જેલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના જેલનિયમોની રૂએ અંધારી કોટડીની કે એકાન્તની કેદ ભોગવવા આવેલા હોય. કોટડીના સાધારણ સળીયાવાળા બારણાની આડું લાકડાનું બહું કમાડ વાસીને

હવા અજવાળું બંધ કરી નાંખવામાં આવે છે. સામેની ભીંતમાં નાતું કાણું હોય છે તે અને છાપરા ઉપર બે વાંકા વાળેલા નળ દવા આવે તેવી સદિગ્ધાથી રાખેલા હોય છે તેટલું ફક્ત રાખવામાં આવે છે. જોડના નિયમોના કરતાં દરોગાઓ ધણીવાર ઝાંછા નિર્દય હોય છે. મુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવવાની વડી ન હોય ત્યારે તેઓ લાકડાનું કમાડ ધણીવાર ખુલ્લું જ રહેવા દે છે અને પોતાને એક આવી જાતની કોટડીમાં પુરવામાં આવ્યો છે. માત્ર મારી કોટડીનું લાકડાનું કમાડ વાસવામાં આવતું નથી. હાથમાં જ અંજુરના એક મુસલમાન નીજવાનને આવી એકાન્ત કેદ મળી છે. ઇશ્વરે તો તેને પહોડા જોવા તેજસ્વી ને રૂપાળો ધડયો છે, પણ માણસે તેને આવી કોટડીમાં પુરી રાખવાની સભ કરી છે. તેનો વાંક એ કે તેણે પોતાની કોઠક પારાવી વૃત્તિ પર સંયમ નહિ રાખ્યો હોય. મિત્રોની ટાળીમાં બગીને, તે કહે છે તેમ, કંઈક તોફાન કર્યું હતો, કે તેથીયે કંઈક વિરોધ બારે કાયદાનો ભંગ કર્યો હોય તેને એકાન્ત કોટડીમાં પુરી દંડ સળીયાના બારણા ઉપર લાકડાનું કમાડ વાસી દે છે કે જ્યાં ઈશ્વરનું આપેલું દવા અજવાળું તેના મુધી પહોંચે નહિ. સદ્બાળ્યે સામેની ભીંતમાં ૬ દય ઉચું ને એક વાર લાંબું બાંકોર છે ને તેને કંઈ લાકડાની બારીથી જડી લેવામાં નથી આવ્યું. તેમાં ફક્ત સળીયા જ જડવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછીની ઝોરડીમાં એક મોપવા કેદી એક મહિનાની એકાન્ત જોડા સેવી રહ્યો છે. માણસના જૂનના ગુન્દાસર તેને ૧૦ વર્ષની સખત મજૂરીની સભ મળી છે તે પૈકી આ એક ભાગ જ છે.

બીજી તરફ સાચીચારની કોટડીની પડોરામાં ચાર મુવકો ફાંસીની રાહ જોતા પડેલા છે. દિવસ ને રાત તેમની ઉપર અત્યંત સખત પહેરો રાખવામાં આવતો હોવા છતાં આ પડછંદ જુવાનીયાઓ છાવણીમાં યોદ્ધા હોય તેવા ખુશ રહે છે. તેઓ આખો દહોડો કોટડીના બારણા પાસે જોડા રહે છે, કારણકે તે તેમને માટે સ્વતંત્રતા અને પ્રકારની નજીકમાં નજીકનું ઠંકાણું છે. કંઈ કામકાજ વખત નવરા બેઠા દિવસો મર્યા કરે છે અને રાજેતા મુજબ સરકારને કરેલી અરજના

જવાબની રાહ જુએ છે. તેઓ મને જોઈ મારી સામે તાકી રહે છે ને ધણું કરીને મારા ઉપર ખીલય છે પણ ખરા. તેમને મારી ઇર્ષ્યા આવે એ કુદરતી છે. હું દરોગા વગર દરીદ્રી રાકું, મુકાબલે તેમના કરતાં વધારે ઇશ્ત બોગવું, તેમની નજર આગળ ધઈને પાણીને નળે નહાવા ધોવા સાર ભકતોઆવું, ધોળાં શુદ્ધ વસ્ત્ર પહેરીને રોજ શ્રાદ્ધણુ બનીને તેમની નજીકથી આવુંભઉં. જાણે તેમની દુર્દશાની હું ઠેકડી કરતો હોઉં એમ તેમને ભાગવું હોય તો તે કુદરતી છે. મારી કોટડીની પછવાડે વળી ખીલ અમાગી કેદીઓની ટાળી છે. તેઓ પણ ફાંસીની રાહ જુએ છે. તેમનાં ગપ્પાંનો અવાજ દિવસરાત મારી કોટડીમાં સંભળાયાં કરે છે. મેં તેમનાં મ્હોડાં જ્યાં નથી, કેમકે અમારી ઓરડીની પછવાડે જવાની મને બાંધી છે; જો કે ફળીયુ તો બધું એક જ છે. પણ તેમના સાદ, તેમની ગંદી ગાળો, વિનોદ કરવાના તેમના પ્રયત્નો, વખતોવખત નિસાસાપૂર્વક તેઓ જે પ્રાર્થના કરતા ને ભગવાનનું નામ લેતા તે બધું મને પૂરેપૂરું પરિચિત છે. સાખ પાડોશીઓ એકબીજાની વાતો જાણે તેટલું હું તેમને વિષે જાણતો. સૌથી અજબામણું કંઈ હોય તો તે પેલા ફાંસીના કેદીઓની ચોપી કરનાર દરોગાઓનો સતત લવારો ચાલે છે તે છે; અને રાતને વખતે તો તે લવારો પૂર રંગમાં આવે છે. વડા દરોગાને હું કદી દઉં તો વખતે તે તેમને કંઈક સભ કરે કે ઓછામાં ઓછું અવાજ કરવાની બાંધી તો કરે જ. મારી ઉધને બચાવવા ખાતર નહિ, પણ સન્ત્રીઓએ વાતોના તટાકા મારવા નહિ એવો જેલનો નિયમ છે તેથી મારી ફરીયાદ સંભળાવાનો સંભવ. તેને મન જેલના નિયમો એ ધર્મશાસ્ત્ર છે. કાર્યકારણના સંબંધનું બંધન તે ધર્મમાં તેણે આવશ્યક માનેલું નથી. પણ આમ ફરીયાદ કરવા જતાં પરિણામ એટલું જ થાય કે હું પોતે એ બિચારા અધકેદીઓને મન આપના કહ્યા જેવો બનું. એમની દશા ફયામણી છે તેઓ ધારે છે કે તેઓ ઇશ્ત છે, પણ ખરું જોતાં તો જે કેદીઓ ઉપર તેઓ પહેરો બારે છે તેમના જેવી જ લગભગ તેમની જાંદગી હોય છે.

ત્યાર પછી મધરાતની વેળાએ રાતનો કેદી ચોખીદાર તેના મોઢા
 ને પગમાં ખસડકસડ ચતા ભેડાનો અવાજ કરતો આવે છે. ઘણીવાર
 આ ચોખીદારો પોતે ખૂન કે તેવા કોઈ બારે ગુન્હા માટે લાંબી મુદત-
 ની દીપ ખાઈને આવેલા હોય છે. એક જય ને બીજો આવે.
 દરેક લણુ મારી ઓરડીના બારણામાં ઉભો રહે ને પોતાના ફાનસનું
 અજવાળું ઓરડીમાં પાડીને ખાત્રી કરી લે કે હું નાસી ગયો છું કે
 સહીસલામત પુરાયેલો છું. આ કેદી દરોગા, કેદી મુકાદમો ને રાતના
 કેદી પહેરેગારો-એમની વિચિત્ર વંશાવળી બારીબીથી અવલોકન કરવા
 લાયક છે. તેમને સફેદ કપડાં મળે છે ને બીજા કેદીઓનાં કપડાંની
 જમ તે બાંડીયાં ન હોતાં હાથ પમ છેક મુધી ટંકાય તેવાં હોય
 છે. તેમને કમરે ચામડાનો પટો ને માથે સફેદ ટોપી પણ મળે છે.
 કેદીના નંબરનું ચગડું, બીજા કેદીઓની ચેઠે નેવાતેવા પતરાનું
 ગળે બરાવવાનું નથી હોતું, પણ નાના સરખા પિત્તળના ચઢા-
 માં નંબર કાતરેલા હોય છે. તે જમણી છાતીએ ટાંકણી વડે
 વળગાડવાનું હોય છે, ને જાણે કંઈક ચાંદ મળ્યો હોય તેમ
 ચકચક રાખવાનું હોય છે. એ જાતમાં .જેઓ વધારે
 હથે ચડેલા હોય છે તેમને સત્તાના નિશાન તરીકે ડંડુકો
 પણ રાખવા દેવામાં આવે છે. કેદી ચોખીદારને ભાત ખાવા
 મળે છે તથા દર મહિને એક રૂપીયો તેને નામે વગર બ્યાજે
 જમે કરવામાં આવે છે અને તે રકમ તે છૂટે ત્યારે તેને મળે છે. એ
 તેના કામ કાખ્ય તેનો પમાર થયો. ઉપરાંત તેમની દીપમાંથી દર
 મહિને ૪ થી ૮ દિવસ કપાય છે. લમભગ દરેક અધરું કામ-કેદીઓના
 કામ ઉપર મુકાદમી કરવાનું, રાતના પહેરાનું, વગેરે-આવા
 કેદી અમલદારોની મારફત લેવામાં આવે છે. આ લોકો કેદખાનાના
 સાંજ પ્રમાણે પુરતા કાબેલ હોય છે; કારણકે જરા દુકમ પાગવા-
 માં ભૂલ થઈ, ઉપતાઈ બતાવી, જરા અણગમો કે અનાદર
 બતાવ્યો કે તરત આ ઉચ્ચ પદેથી તેને નીચે હડસેલી દેવામાં આવે
 છે, અને પછી પહેલાં જ કેદીઓની ઉપર તેણે જુલમભરી હડકાઈ

વાપરેલી હોય તેમની હારના તેને થઈ જવું પડે છે. અને આવી સભનો તેમને એટલો બધો ડર હોય કે તેનાથી બચવા ખાતર ગમે તે કરવાને તેઓ તૈયાર થાય છે. એ ડરમાંથી જ તેમની કાબેલીયત આવે છે. આ એક એવી રીતે ગોઠવેલી શુભામીની પદ્ધતિ કે જે ચોતાનો ખર્ચ, ચોતાની શુકાદમીનો ખર્ચ પણ ચોતે જ નિભાવી રાકે છે.

સામ્રાજીયારનો મરડો હતું મટ્યો નથી તે હમણાં જ ઇસ્પીતાલ-માં ગયા.

માખણ મળવાનું હતું તે મળ્યું. કોઈક ચીજ સાવ સમ ખાવા જેટલી જ મળતી હોય ત્યારે ખરેખર તેની કિંમત બહુ વધે છે. માખણ કેવી રીતે લેવું ને કેવી રીતે ખાવું એ અહીં હું બરાબર શીખી ગયો. રાઈના દાણા જેટલું પણ નકામું જવા ન દેતો, કારણ કે બધા માખણનો તેટલોયે ભાગ કંઈ નાંખી દીધા જેવો નહોતો જ.

શુમડા માટે આજે પાંચમી પીચકારી લીધી. હું ધાઈ છું કે વધુમાં વધુ દવા આજે તો શરીરમાં પેસાડી દેવામાં આવી છે.

કોર્ટું સોફેટિસ અને રામાયણ ચોડાં ચોડાં કર્યાં: સીતાશુદ્ધિ અને તેની પરીક્ષાના પ્રસંગો.

ઘેરથી કાગળની રાહ જોતો હતો તે સાંજે જોઈને કારકુન આવીને આપી ગયો. રંજુનથી છાકરીઓનો કાગળ અંદર નથી. કૃષ્ણસ્વામી, નરસિંહમ અને મારા ભાઈના કાગળો છે. જેવું સાકર કે માખણ જેવા પદાર્થોનું, તેવું જ આ કાગળોનું પત્રવ્યવહારઉપર અંકુર આવતાં, પત્રોની ભૂખ જગૃત થઈ આથી આવેલ કાગળની લીટીએ લીગી, અક્ષરે અક્ષર બરાબર આવીને હું હજીમ કરી ગયો.

આજનો દિવસ પૂરો થાય એટલે જેલમાં આવ્યાને મારો એક માસ પૂરો થયો. જેલમાં વખતની કિંમતનું માપ પણ બહારના માપ બરાબર નથી.

૨૧ : ૧ : ૨૨-શનિવાર

ઈન્દ્રકાનને લીધે ગદ્ય કાલે માયાનો સખત દુખાવો જણાયો હતો, પણ તેની મુખ્ય અસર તો આજે સાંજે વરતાઈ બહુ જ અસહિત જણાય છે. કંઈજ કામ કરી શકાય તેમ નથી.

૨૨ : ૧ : ૨૨-રવિવાર

સાંજની ગાજ વેળાએ માખીઓની જોડે રીતસર લડાઈ જ કરી પડે છે. આ માખીઓ અને મુળના પાદકા ને આખી ફાળનું કોવચ્ચ, એ રોજના થઈ પડવાથી જેવમાથી મરડો ને હોજરીનાં દર્દ ખસતા ન હોય તો તેમા જરાયે નવાઈ જેવું નથી. માખીઓ રાગનો ચેપ લાવી આપે છે અને કોવચ્ચથી આતરકા આળાં રક્ષા કરે છે. આ માખીઓ એવી છે કે એક વાર તમારા બાણાનો સ્વાદ તેમણે આખ્યા એટલે તમે ગમે તેટલું કરો તોપણ ગાડી દૂર થઈને વગગવાની આ જાનુઓ વિષે વેયાર જેવમા રહીને ધણુ અવચોક્ત થઈ શકે ને તેની હપચોગી નોંધ રાખી શકાય તેઓ ક્યે વખતે કામ કરે છે, તેઓ કેમ સ્થાનાન્તર કરે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમા તેમનો સ્વભાવ કેવો રહે છે, તેમની ભૂખ તરસ કેવી હોય છે વગેરે બાબતો અધ્યાસ કરવા લાયક છે.

ગદ્ય કાલે સુંદરકાડમાથી કેટલાક સુંદર ભાગ વાચ્યા. શૂર, શક્ત, નિઃસ્વાર્થ લક્ષમણ કપરનો સીતાનો પ્રેમ બહુ જ સુંદર કથેલો ને વર્ણવેલો છે તેમા પ્રેમ, આદર અને માતૃવાત્સલ્યનું સુકોમળ મિશ્રણ છે.

હિન્દુ કવિ સિવાય બીજા કોઈ આ મિશ્રણ કથનામા લાવી વર્ણવી શકે નહિ, અને હિન્દુ ગૃહસ્થ સિવાય કોઈ તેને સ પૂર્ણ-પદો સમજી પણ શકે નહિ.

આજે ગ્રાહણને લાયક સાફ હનુમત કરાવી હનુમ કોઈ ટોસો હતો. અને એ જણવા જેવું જ પાત્ર છે. તે તિરુપુરનો વતની

છે. સાલેમ સેરાન્સ હાર્ટના પંચે (જ્યુરીએ) તેને કંઈક ખોટા આરોપસર પાંચ વરસની કેદ ફરમાવી હતી. ત્યાર પછી વળી ચીતુરની સેરાન્સ કેટી ખીલ ખોટા આરોપ ઉપર તેને ખીલ પાંચ વરસ આપ્યાં

“ અરેરે, આ મહારાજે (આલ્ફ્રેડ ફોર્દારો) આટલા બધા દુષ્ટ અને નાસ્તિક કેમ થઈ ગયા હશે ? આ પોલીસનાં માણસોનો ખગ ક્યારે ટળશે ? ” મેં કહ્યું, “ તમારા પરના બધા મુકદ્દમા ખોટા હતા, પણ કોઈક તો સાચા ચોર હુંદારા છે એ તો ચાકસ વાત છે. અને તેમનાથી પ્રભુનું રક્ષણ કરવા માટે પોલીસ જરૂરી છે. ”

“ હા હા, દુનીયામાં ચોર છે તો ખરા. આપના નેવાના પુણ્યપ્રતાપે ને પ્રભુની કૃપાથી મારે ઘેર જમીન ને જનાવર ઘણાં છે. એક વાર મારાં ખજાં કોઈ ચોર ચોરી ગયા હતા. પોલીસનાં માણસો તો જોઈયે, પણ એ લોભા પ્રામાણિક હોવા જોઈયે. ”

મેં પૂછ્યું, “ પોલીસના ફોર્દારો તમારે માથે ખોટા આરોપ શા વારતે મુક્યા ? ”

“ તેણે મારી દુઝણી ગાય મારી પાસે મંગી. મેં કહ્યું, કહો તો હું પોતે કે મારો પેટનો દાકરો તમારે ઘેર ગ્રવામ થઈને રહીયે, પણ આ ગાય તો મારા ધરમાં જ નાની વાછડી હતી ત્યારથી હજીરને ખોદી થઈ છે. છવ જય પણ એ ગાય મારાથી નહિ જ અપાય. આનું વેર તેણે મનમાં રાખ્યું ને ક્યાંક લૂંટ થઈ તેમાં મને સંડોવી દીધો. ”

“ તમારે હજી કેટલી સભ્ય ભોગવવી બાકી છે ? ”

“ આઠ મહિનાની કેદ બાકી છે; અને ત્યાર પછી ત્રણ વરસ સુધી પોલીસની દેખરેખ નીચે રહેવાનું. ”

“ એટલે કે ત્રણ વરસ સુધી તમારે જેલ બંદાર રહેવા માટે પોલીસને લાંચરૂપત આપ્યા કરવાની ! ”

“ ના રૈ બાઈ મારે શું કામ લાંચ આપવી પડે ? હું તો કોઈ નહિ આપું. મલેને એ બીજારા મારા ઉપર ચોકી રાખતા. હું કોઈનાં મેંઢાં ચોરવાનો નથી કે લૂંટફાટ કરવાનો નથી. ઉશ્ચિર-કૃપાથી મારે ત્યાં ધર છે, ખેતર છે, બધું છે. મેં એક ચાજના મનમાં ધડી રાખી છે. કલેક્ટર સાહેબ પાસેથી હું એક ચાપડી માગી લેવાનો, ને તેમાં પાક્કીસનાં માણસોની સહી કરાવી લેવાનો પછી તેઓ મને કેવી રીતે છેતરી શકશે ? ”

હબમના હુન્નરમાં એ જોવાતેવો નહોતો, અને મનમાં તેને તેટલું અભિમાન પણ હતું.

“ આવા આપના જેવા મહાત્માઓ અહીં જોશમાં તપ્પ કરવા શું કામ આપતા હશે ? આ તો ચોર હુંદારાઓને પૂરવાનું સ્થાન છે. ભગવાન આપણને સદાય નહિ કરે ? મેં પાતે તો આજ્ઞાસ કરતાં આ કેદખાનામાં ૧૦ વરસ કાઢ્યાં, ને હવે આઠ મહિનામાં છૂટી જઈશ. ”

“ રસોડામાં હજી ધણીની હબમત કરવી છે. ” એમ કહીને ડોસાએ માથું ઝુંડવામાં જરા ઉતાવળ કરી. રસોડાનાં માણસોની સંભાળ રાખવી તેને મટિ બહુ જરૂરની, હતી, કારણકે પેટનો ખાટો પૂરવા માટે તે લોડોની પાસેથી તે જરા વધારે ખોરાક માગીશીખીને મેળવી શકતો.

આજે સવારે માફે વજન લેવામાં આવ્યું. ૬૮ રતલ હતું. દાખલ થતી વખતે ૧૦૪ રતલ હતું. એક મહિનામાં ૬ રતલનો ઘટાડો એ ચેતવા જેવું છે. મદદનીશ દાકતર જરા મુંઝાયા જેવો લાગ્યો, અને મરજી ન હોવાં છતાં મારી ટિકિટમાં તેને નોંધ કરવી પડી.

મુખ્ય દરોગા રોખ મદાર સાહેબનો રૂઆબ બારે છે. જેલનો દરેક દરોગો અને દરેક કેદી તેના ઉપર ગમે તેટલો નારાજ હોય છતાં

તેનાથી ડરતો ચાલે છે. બંને ભેટાં આખી જીવમાં કાબેલ માણસ તે એક જ જણાય છે. એક દિવસ હું મારી ઝારડી વાળતો હતો તે તેણે ભયું.

તેણે કહ્યું, “તમે શું કામ વાળો છો ? નારણુસ્વામી ક્યાં ગયો ? (તે કેદી હતો ને તેને આ જ્ઞાતિનું પાણી બરવા વગેરેનું બધું કામકાજ સોંપેલું હતું.) તે વાળી આપરો.” “મેં મહેનતમાં રહેલા માનની અને પોતાનાં કામ પોતે કરી લેવામાં રહેલી બારે સગવડની હંમેશાની વાત તેને કહી. તેણે કહ્યું, “તમારી વાત ખરી છે. હું પોતે ધરતું બધું કામ કરું છું. રાંધવું, વાળવું, બધું.” આથી તો હવે મારી ખાત્રી થઈ ગઈ કે મોટાં માણસોએ પણ આનાં કામ કરવાં જોઈએ. તેને ૩૧. ૪૫ નો પગાર મળે છે અને બહુ શિક્ષણ લીધું હોય તેવાં કંઈ ચિર્ણ ન દેખાતાં છતાં તેનો રૂઆબ તો કાંઈ દેશી રાખ્યોનો મેટો અમલદાર હોય તેવો છે.

૨૩ : ૧ : ૨૨-સોમવાર

જેલાધીરાની પધરામણીનો દિવસ. પરાદીયામાં પાંચ વાગે મને ઉઠાવ્યો. તમારી જીલ્લી ચીજો હોય તે બધી ઠીકઠાક કરીને બહાર ઓટલા પર મુકીને અને નીચે ઉભા રહેલો. નામદાર સરકાર પધારવાનું અને તેની બધી રૈયતના સરસામાનની તપાસણી કરવાના છે આ પ્રસંગને લીધે મને પોતાને તો એટલો લાજ થાય છે કે તે મરે મારી કોટડી ઝાડીબુડીને સાફ થાય છે. નાં જેલાધીરાની સાં નાના દાકતર, જેલર અને મદદનીશ જેલર હોય છે. જેલર મહિનાની રજા ઉપર ગયો હોવાથી તેની જગ્યા મદદનીશ જેલર સાચવવાના છે અને મદદનીશનું કામ એક નવા ઠીંગણા બ્રાહ્મણ ઉપર આવી પડ્યું છે. તે સરકારી નોકરનો એક નમૂનો છે ને કોઈ ખીછ જીવમાંથી આવેલ છે. બાદમાં સવારીમાં તે પણ હતો.

“ તખીયત ઠીક છે ? ”

“ ઠીક છે; આભાર માનું છું. ”

“ નવા ફોલ્લા તો નથી થતા ને ? ”

“ ના. ”

“ તમારો ખીજે રોજ કેમ છે ? ” નાના દાક્તર નાં સરકારની મદદે આવ્યા અને ખીલ રોજનું નામ સંભારી આપ્યું. “ તમારો દમ. ”

“ દમ છે તો ખરો, પણ નરમ છે. ”

“ તેની દવા લો છો કે એમ ને એમ ચલાવો છો ? ”

“ દવા નથી લેતો. ખોરાકમાં સંભાળ રાખવાથી મરી જરી, એમ હું ધારું છું. ”

“ ઠીક છે; દમ પર દવા ન લેવી એ જ ઠીક. ”

“ કોઈ કેદીને ખાસ સભા થઈ હોય તેની જોમ મને રાતદહાડો કોઠડીમાં પૂરી રાખવામાં આવે છે, તે તમારા દુકમથી છે શું ? ” મેં પૂછ્યું.

તેણે કલાકની પૂછપરછ કરીને કહ્યું: “ તમને લોકોને દિવસમાં પાંચ કલાક બહાર રાખવામાં આવે એવી મારી ઇચ્છા છે. સવારના ભાગમાં ૧ થી ૮ સુધી અને ૧૦ા થી ૧૨ સુધી; અને સાંજે પાછા ૪ા થી ૬ સુધી. એટલે કે સવારસાંજ જમવાનો દોઢ દોઢ કલાક, ઝોડેન્ગવ જવાનો અને વાસણ માંગ્યાનો વખત, કપડાં ધોવા-સુકવવાનો, પથારી તદ્દકે નાખવાનો, પાણી ભરી લાવવાનો અને કોઠડી વાળવાનો વખત. ”

મેં કહ્યું, “ ત્યારે એ તો ખાસ સભાળા કેદીઓના જેવું જ લગમગ થયું. ”

“ નહિ, તેમને તો દિવસનો મોટો ભાગ પૂરી રાખવાના હોય છે. ”
—એનો અર્થ તો તેને ચોતાને ખબર.

ફાસીની સજાના કેદીઓને આમ એકાન્ત કોટડીમાં પૂરી રાખવા, —કંઈ કામ નહિ, મનને રમાડનાર કંઈ સાધન નહિ, નીતિધર્મનું શ્વેત પલ્લુ નહિ, એ દશામાં આખો દિવસ એકાન્તમાં પૂરી રાખવા— એ કુદ્ધ પદ્ધતિ છે. આવી દશામાં તેમને કેટલાક મદિના સુધી રહેવું પડે છે અને ઈલાકાની તેમ જ વડી સરકારને રીતસરની અરજ કરેલી હોય છે તેની રાહ જોતાં ટીંગાઈ રહેવું પડે છે. ન્યાયાધીશને શુકાદો સામળીને જે વૈરાગ આજ્યો હોય તે બધું આ સ્થિતિમાં બુઝાઈ જાય છે, અને પાછા તેઓ હવેથી વૃત્તિઓને આધીન થઈ જાય છે. દરોગાઓ તેમની કાળજી એટલા જ પુરતી રાખે છે કે તેઓ નાસી ન જાય. તેમની સ્થિતિ નજરે જોઈને હું ધારું છું કે આવા કેદીઓમાંથી ધણા અત્યંત પવિત્ર હાલત ભોગવતા થઈ જાય છે. અમારી પાળના પંક્ષીકમાં એક જણ છાતીનો ભારે કઠણ હોય એમ લાગે છે પડોરાની કોટડીના સમાન દુઃખી ખીળ કેદીઓ સાથે આખો દહાડો વાતો ચાલતી જ હોય. એની વાતો સાંભળું છું ત્યારે મારું ધારવું સાચું હોવા વિશે લેરા પણ શક રહેતો નથી.

અપીલ ને અરજીઓના જવાબ આવે તે દરમિયાન આવા લોકોને ખુલ્લી હવામાં કંઈક કામ કેમ આપતા નહિ હોય તે સમજાવું નથી. દેહાન્ત ફેરના કેદીને સખ્ત મજૂરી આપતાં સંકેત થતો હોય તો કંઈક હળવું કામ આપવું. કામ કરવા માટે કેદીને છૂટો રાખવો પડે તેમાં કંઈ જોખમ છે કે તેને સાચવવો બહુ કઠણ છે એમ કહી નહિ ગણાય, કારણકે તે જ માણસને ફાસી મારી કરીને જીવન દેશનિકાલ અથવા ૨૦ વરસની કેદ ફરમાવવામાં આવે તો એટલું જોખમ તો સ્વીકારવું જ પડે છે.

ઘેર મોકલવાના ચોડાએક કાગળો લખ્યા. આ ભમતા ભૂત જેવી રહેલે ગાડી જ્યારે નીકળે છે ત્યારે સીટી વગાડે છે. જાણે મારી કેદના સળીયા જોઈને મારી મજાક કરતી હોય! મને લાગે છે કે નજીકમાં ક્યાંક રસ્તાનો ઝાંચો હોવો જોઈએ.

ચાર નવા અસહકારીઓ આવ્યા છે. એકની બેલારી જેવમાથી આડી બદલી થઈ છે. તેને સાદી કેદ છે છતાં હાથકડી છે. બીજા ત્રણમાંના એક મહારાજગઢ રામકૃષ્ણેશ્વર છે. તેમને 'ચેકા ગંજ' આફ્રીસ' એવા નામથી ઓળખાતા નાની નાની એકલીયા ઝોરડી વાળા બ્લૉકમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ લોકોએ મને બધાથી અલગ રાખવો એવો જ નિશ્ચય કર્યો જણાય છે.

તિકપપુરવાળા અબ્દુલ વાહાબ અહીં જ છે, એ આજે એક અરજીલેતાં ખબર પડી. કોઈક અરજી કરીને તેમની સાથે મુલાકાતની પરવાનગી માગી છે. પૂછપરછ માટે જૂલથી તે અરજી આ બ્લૉકમાં આવી ગઈ.

૨૪ : ૧ : ૨૨-મંગળવાર

ગુન્ટુર છાત્રામાં કરખંધીની ચળવળ ચાલુ થઈ છે. દક્ષિણ કાનડામાં પણ ચાવતી સંભળાય છે. વામીલ નાડુમાં સવિનય ભંજ ધીમે ધીમે ચાલે છે. નરમ દળના લોકોએ પરિષદ્ કરીને પોતાની માગણીઓ કંઈક વધારી છે એવું સામન્યુ. આ નરમ લોકો રસ્તા ઉપર ફેટવા કીડીના વેગે ચાલે છે ! આપભોગ અને મનુષ્ય-આકૃતિનો પ્રવાહ વહે છે તેમાં તણાયા વિના કેમ રહી શકે ?

મુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને વળી પાછો ઈસ્પીતાલમાં લઈ જવાનો વિચાર કર્યા દેખાય છે. કેમ, તે તો કાલ જાણે. હું તો તેને ચાખ્ખું સમજાવીને કહેવાનો છું કે સજા તરીકે મને ત્યાં માફક અને શૌચ-પાત્રના દેરામાં મોકલવો હોય તો હું જવા ખુશી છું. મારે વનન પટ્યાની તેને એટલી બધી કાજી હોય તો દરરોજ સાંજે શરીરની ગરમી માપવાનું કામ તો ઈસ્પીતાલના કેદી નોકર કરતાં કે કમ્પાઉન્ડર કરતાં હું સાચું કરી જ શકું, અને મદદનીશ દાકતરથી સાચું નહિ તો તેના જેવું તો મને આવડે જ.

સવારના ૮ નો કાયદેસર છૂટા રહેવાનો વખત હોય છે ત્યાં સુધી આંટા માર્યા પછી ૮-૪૫ સુધી કાંત્યું.

મારો માસિક પત્ર પૂરો કર્યો. અમને દર મહિને એક જ કાગળ લખવાની છૂટ છે. એટલે અમે લોકો એક મોટા લાંબા કાગળ લખીએ છીએ, ને જેટલાને લખવાનું હોય તે બધાના કાગળનું એક ટીપણું જ કરીને ઝાડીસમા મોકલી દઈએ છીએ. સુંદરકાંડ પૂરો કર્યો. ખરેખર સુંદર જ છે! મને મારા પિતા કહેતા તેનું સ્મરણ થાય છે કે લોકો જ્યારે કંઈક નવું સાહસ ઉપાડે છે ત્યારે ફક્તમાત્રને સાર સુંદર-કાંડનું પારાયણ કરે છે. આપણાં સીતાજી પણ અરોહવાડીમાંથી મળશે ?

ડૉ. રાજનને હમણાં જ પત્ર લખ્યો કે જીલ્લામંત્રીઓને સ્વદેશી કાર્ય માટે મોટી રકમો સોંપવામાં આવેલી છે ને તેઓ જો આજે જેઠમાં જાય તો બધું કામ ગોઠાવે ચડે—એવા વિચાર બારે જોખમકારક છે. પૈસો સારો ખરો, પણ ધણીવાર તે પૈડામાં આડાની ગરજ સારે છે. પૈસો રાખીએ પણ આપણું કાર્ય ડૂબાડીએ ? નહિ જ. પાસો નંખાઈ ચુક્યો છે. હવે તો કૂચ કર્યું જ છુટકો.

સ્વરાજ્ય એ આજે જ કે લાંબા વખત સુધી પણ ચાલુ રાખ્ય કરતાં બહુ સારું હોવાનું નથી. સ્વરાજ્ય થયું એટલે લોકો એકદમ સુખી બની જવાના નથી એટલું આપણે સીએ જાણી રાખવું જોઈએ. સ્વતંત્ર થઈશું તેની સાથે જ સુટબ્લીમાં રહેલા બધા દોષો, અન્યાય, શ્રીમતોની સત્તા ને જીલ્લમ તેમજ વહીવટની બિનઆવડત એ બધું આપણી ઉપર ચડી બેસવાનું અને આ જનજન કથાંથી આવી પડી એમ પણ લાગવાનું. લોકો અફસોસની સાથે ગયા દહાડા યાદ કરશે કે આ કરતાં તો પહેલાં વધારે ન્યાય હતો, આ કરતાં વહીવટ સારો હતો, શાન્તિ હતી અને અમલદારોમાં જોખાવતા પ્રમાણમાં પ્રામાણિકતા પણ હતી લાભ એટલો જ થયો હતો કે એક નતિ તરીકે આપણે માથેથી શુભામી અને શુભામીનું કવંક ઉતરશે. આખા દેશ-

બર કેળવણીનો પ્રચાર કરીએ તો જ આશા છે. તેનાથી લોકોમાં બચપણથી જ શુદ્ધ આચરણ, ઈશ્વરનો ડર અને પ્રેમભાવના ખીવરો સ્વરાગ્ય એ સુખ આપનારું ત્યારે જ થશે, જ્યારે આપણે આ કાર્ય કરશું. નહિ તો સ્વરાગ્ય એ ઘોર અન્યાયો અને ધનસત્તાના જીલ્લમનો બરેલો એક નરક-આવાસ જ હશે. ઓહો, જો હરેક માણસ સત્યનિષ્ઠ હોય, ઈશ્વરથી ડરીને આવનારો હોય, ખીજ ઉપર પ્રેમ રાખવાનું સુખ અનુભવી શકતો હોય તો સંસાર કેટલો સારવાળો થઈ પડે ! તેવું નથી તેમ છતાં આ આદર્શ સ્થિતિને ધારણ કરવાની પાત્રતા કોઈ દેશમાં હશે તેના કરતાં હિન્દુસ્તાનમાં અધિક છે.

આજે એક કાગળે ઠીક ગમ્મત કરાવી. સેન્ટ્રલ ઈલેજ ડે કમિટિનો આમંત્રણપત્ર આવ્યો છે. આમંત્રણ ૨૮ મી જાન્યુઆરીના દિવસ મળેલું છે ! કોઇક બધા માણસે મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ કરીને મને યાદ કર્યો ને રીતસર પોષ્ટકાર્ડ ઉપર વેચોર જેલનું સરનામું કરીને, હું કેદી છું, સજા ભોગવી રહ્યો છું, એ બધું બહુતાં છતાં પત્ર લખ્યો છે !

૨૫ : ૧ : ૨૨-શુધવાર

નિધનસીંઘ, જેણે બધા શીખ કેદીઓ મટિ ચપાટી બનાવવાનું કામ માથે લીધું તે, તથા કુડાપાના સ્વયંસેવક રોખ મહમ્મદ, જે મુસલમાનો મટિ ચપાટી બનાવવાનું કામ કરે છે તે બન્નેને આ બ્લૉકમાં લાવવામાં આવ્યા. તેમના વિભાગોમાં ઝોરી અને રીતગાના વા છે તેથી તેમની બદલી કરવામાં આવી છે. નિધનસીંઘને સખત ખાંસી થઈ છે, પણ ઈસ્પીતાલની દવા લેવાની ના પાડે છે. બન્નેને સવારના ચાર વાગે જગાડીને રસોડામાં મોકલી દે છે. મારી આખી છાંદગી ભતભતના રસોડયાઓ સાથે માથાઝાક કરવામાં ગઈ છે, પણ આવા આનંદી રસોડયા જોવા નથી. બ્રાહ્મણો જન્મસંસ્કારથી

૪ રસોડાની કળા બહુ છે એ ખરું, પણ બીજા કારીગરો પોતાના જન્મસંસ્કારને લઈને પોતાનો ધંધો સુધારે છે, તેને ઠેકાણે આ લોકો ધંધો બગાડવાની કળા લઈને આવતરે છે !

પેશમતને ઘોડા દિવસ માટે રસોડામાં રોકવામાં આવ્યો છે ને તેની જગ્યાએ આ બહોળી ચોખી માટે કોઈ નવો દરેગો આવ્યો છે. આવો નકામો ને બેવકૂફ માણસ જોયા નહોતો. છબ ધડીયે નવરી જ પડે નહિ, ને એકે વાતમાં ઢંગધડો કંઈ જ ન મળે. પેશમતને રસોડાની ચોખી કરવી પસંદ છે, અને હોય જ. રસોડું એ તો જોતની સ્વર્ગપુરી.

રેંટીયો. ત્યાર પછી સ્ટ્રાટેજિસના બચાવનું બાપાન્તર. આવક વેરાનો કલેક્ટર બારે ઉઘોગી માણસ લાગે છે. જોલમાં પણ મને છાંડ્યો નહિ. મારી આવકનાં સાધનો ભરી મોકલવાની નોટીસ તેની તરફથી આવી છે !

કેદીઓની ટાળાઓ પાસે કામ કરાવી કરાવીને જોલની વાડીમાં સરસ સાકભાજી નીપજવવાં, અને મહેનત કરનારાઓને ઉજીર વરસ એકલું આંબડીનું ખાણી અને તેમાં ઘોડાંક મુજાનાં પાંદડાં ને ડાંખળાં ઉઠાળીને આપવાં, એ ખરેખર કૂરતાની એક નાનુંક કળા જ છે ! બાકીની બધી સાકભાજીનું શું થઈ ઢરો, અમલદારો બધી ભૂંડી ખાતા ઢરો કે બધી મોટા કંટ્રાક્ટરોને અને અમલદારોને વહેંચી દેવામાં આવતી ઢરો તે તો પ્રશ્ન બહુ. કેદીઓના બાણામાં જે ભાત આવે છે તેમાં આખી ટાંમરના દાણા, કસ્ટર, ઊન, વાળ, કાંકરી એ બધાનો કંઈ શુમાર હોતો નથી. દાળ કે કોલરમ્બ બનાવે છે તેમાં છોડી સાફ દાળ લેવાને બદલે આખા ને આખા દાણા નાંખવાનો જોલમાં આવે છે. એ લોકો કહે છે કે કેદીઓના આરોગ્યને માટે આખી દાળ જ સારી; પણ ખાનારા તો કહે છે કે આનાથી ઘોડાની ચંદી સારી. શરીર અને સાક્ષને બદલે ઠરકસરના અર્થસાક્ષની દૃષ્ટિએ જ આ આવ મૂળ સાર થઈ હોવો જોઈએ.

અમને રોજ કોટડી બહાર પાંચ કલાક રહેવાનું મળે છે એવી સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ગણતરી સાવ ખોટી છે. ત્રણ કલકે બહાર કાઢવામાં આવે છે. તેમાનો મોટો ભાગ તો ખાવામાં ને વાસણુ માનવામાં ખપી જાય છે. કોટડીના બારણાને તાણું મારવામાં ન આવે એટલાથી જીવને સંતોષ રી રીતે વળી શકે? તાણું ન માર્યું ને બારણુ કાઢું બાંધ કર્યું તેથી કંઈ ફેફસામાં ખુલ્લી હવા પહોંચી શકતી નથી, કે હાય પગને લેઈતી કસરત મળતી નથી. તેને માટે તો માથુસને હરવાફરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. આજે રોટલી ને દુધની પાછળ અને માખી સાથેના જંગમાં લગભગ આખો ક્ષણ ગયો. અને થાળા માંજવાની હજી બાકી છે. કોટડીનું બારણું પણ વાળી નાખવું પડશે, નહિ તો વળી વધારે જીવજન્ટુઓના સહવાસનો લાભ મળવાનો.

૨૬ : ૧ : ૨૨-ગુરુવાર

પેટનું એક દરદ મટ્યું તો ખીલું તેની વિરુદ્ધનું દરદ હાજર. બાંધકાશ હતો તેને ઠેકાણે હવે ઝાટો થયો છે ને રાતમાં ઉઠવું પડે છે. દાકતરને કહેવા બહુ તો ઠંડાય ખોરાકમાં કંઈક હેરફેર થાય અને મને ઈસ્પીતાવમાં મોકલી આપે. તેના કરતાં કુદરતને જ થોડો વખત કામ કરવા દઉં.

પહેલાં કરતાં વધારે કાચુ.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે મદદનીશ દાકતરોની સાથે મારી કોટડીએ આવ્યા અને તખીયતના સમાચાર પૂછ્યા. ઝાડાની વાત સાંભળીને તેણે કંઈક ચિન્તા બતાવી, અને મને હવા આપવાની દાકતરને સૂચના કરી. જે કાચાં ટમાટાં મને મળે એવો પણ તેણે હુકમ કાઢ્યો. મારે માટે તેણે સૂચ્યું કે રોટી અને માખણની સાથે ટમાટાને બેજવીને ખાવું. તેની બોલવાની ઢળ પરથી લાગ્યું કે તેમનામાં તે તો વળી

કંઈક રાજ વસત ગણાતી હતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની સાથે વાત કરતાં મદદનીશ દાકતરે એક અનુમાન ચલાવ્યું, કે તેને સાધારણ રીતે બાંધકોરા રહે છે, પણ પાછા ઝાડા થઈ કોઠો સાફ થઈ જાય છે ! આ અનુમાન સાચું પડે એમ હું ઇન્કુ છું, પણ અત્યારે તો મારે તેના અનુમાનની વિરુદ્ધની જ સાક્ષી આપવી પડી. નાના દાકતરને પોતાના ઉપરીની મહેરબાની મેળવવાની બારે ઉત્કંઠા છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અહીં સારો માણસ બન્યો છે; પહેલાં તેનો જે બાદશાહી રૂઆબ હતો તેની જગાએ હવે જરાક પરોપકારવૃત્તિ તેણે ધારણ કરી જણાય છે. અસબત નોકરચાહીની પદ્ધતિ અધઃપતન પામીને સાધારણ માણસાઈ સુધી પહોંચી ન જાય તેટલી નોકરચાહીની હવા તો તેણે સાચવી રાખી છે જ.

આખા પ્રસંગમાં ગરમત પડે તેવું એ હવું કે નાનો દાકતર તેના બડા દાકતર સાહેબ જે અંગ્રેજીમાં બોલતા તેવું તામીજ બાબત મને સમજાવ્યા કરતો હતો. મને અંગ્રેજી આવડે છે એ વાત તે જૂલો ગયો લાગ્યો.

આ માખીઓની બધા મારી નજીકથી દૂર કરી શકાતી નથી. શરીરને કે મનને તેમનાથી હું બચાવી શકતો નથી. માણસના જૂનામાં જૂના બાવનિત્રો કોઈ હોય તો તે માખીઓ અને કીડીઓ એ જ છે. આ જ જૂના દોસ્તોને જ્યારેજ્યારે જોડ છુત્યારે મને માફે બચપણ અને તે વખતનું મારું મુખ યાદ આવ્યા વગર રહેણ નથી. બાળપણના આ દોસ્તોની હીલચાલ અને રીતભાતોનું અવલોકન કરવામાં મને કેવો રસ પડતો તે મને યાદ આવે છે. તે દિવસોની બીજી કોઈ વાત યાદ રતી નથી, ને આટલી જ સાંભરે છે. ત્યાર પછી કીડીઓ ધીમેધીમે અજબામણી થઈ પડી, અને કોઈ વાર ચટકો ભરે ત્યારે તો તેમની ઉપર દાઝ પણ ચડતી. કેટલીકવાર ખાવાની મીઠાઈ ઉપર ચડે અને પકડાઈ જાય તોપણ, ઉતારવાની ઘણી મહેનત કરીયે તોપણ જ્યારે ઉતરે નહિ ને જાણે પોતાનો માલ હોય એમ હડપૂર્વક ચાંટી રહે ત્યારેયે તેના ઉપર બહુ રીસ ચડતી. માખીઓની

દોસ્તી કીડીઓની જેમ તૂટી નહોતી બહુ મોટી હમર સુધી તે મારા શુદ્ધ પ્રેમનું પાન રહી હતી પાછળથી જ્યારે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી આવ્યો અને તે બિચારીની વિરુદ્ધ બધાના મગજ લાભેરી મુમ્તા ત્યાં સુધી તેની સાથેની દોસ્તી ટકી રહી હતી આવા પ્રાણીઓને સહોદર સમા ગણવાનું શિક્ષણ અને માતા પાસેથી મળ્યું હવે વિશ્વપ્રેમ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાન્તોનો સાક્ષાત્કાર કરાવી આપી શકે એવો આ સુદર સિદ્ધાન્ત છે. માતાનો આ બોલ ત્રિવાળાધિત સત્ય ॥ એક લગભગ તેના મૃત્યુના સમય સુધી હું શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો હતો. માતાની સાથે સાથે તેણે આપેલો સત્ય બોધ પણ મૃત્યુ પામ્યો તેની માથે શકાઈ, નાસ્તિકતા અને અરાજકતાનો વિચારોએ મગજનો અધિકાર મેળવ્યો. જો નૌજવાનોની આ સિદ્ધાન્ત ઉપરની શ્રદ્ધા દંડ કરી શકાય, ખાતરી વાદવિવદ કરવાના એક સિદ્ધાન્ત તરીકે નહિ પણ અન્તરની શ્રદ્ધા તેમનામાં દંડ કરી શકાય તો સસારમાં આજે જેવા દેવ ને દિસા આપણે જોઈએ છીએ તે જેના બધા ધર્મો જાય.

કોણ જાણે શા વારણથી, પણ આજે મારા બહાના માતૃથી મનશ્વર સામે તરવરે છે અને તેનાથી મારા વિચારોનું વાતાવરણ આજે મધુર બની ગયું છે. તેને કોઈ દહાડો કંઈપણ થે આવી નહિ હોય કે તેનો લાડકો હીરો, તેનું મોઢું રત્ન ને તેની આશાનો આધાર એ સામાન્ય કેદખાનામાં પૂરાશે કે કુટુંબી ઉચાટની નાની સગપણી મારીમાં તેને ગોઠી રાખવામાં આવશે સમાજદ્રવ્યમાંથી આ રીતે થોડા સમયની રત્ન લેવામાં શી ખુબી રહેલી છે, આ ક્ષતિનું રહસ્ય શું ॥ તે તેને સમજાવવામાં કેટલો આતંદ આવે તે હું કદાપી શકું છું એ જ બીજો જીવ હતો તેને પણ હું કોઈ દિવસ કેદમાં પડું એ વિચાર સો માફમાં પણ આવ્યો નહિ હોય જોને લીધે અને જ અસીંગોને માથેથી કેદ ટોળી જોઈને તે અનન્દ અને અભિમાનથી ઝલકાતી તે જ કેદમાં જાય એ દ્રવ્યના જ કેમ્પિસ ભવે ?

સાજે સ્નાન પછી દમની ધમણ આજકાલ મને બહુ પીડે છે. તે પીડા એક તરફથી આવતી અને એક તરફથી આ નવરાના તરંગો મારા મગજમા આવતા હતા રાત્રે સોઈ રહે છે, છતાં શરીરમા નબળાઈ એટલી બધી વધી પડી છે કે દમની પીડા હકતી નથી. જગ તકલીફ પડે કે ધમણ ચાલુ થાય છે.

૨૭ : ૧ : ૨૨-શુક્રવાર

એન કે. વિજયરાધવનું અમારા બધા નેશનલાઇઝેશન પ્રતિનિધિ બનીને બારે ઉત્સાહથી સેવા બતાવી રહ્યા છે. તેમણે આજે જ એક ડબ્બામા હન્ટમતનો બધો સામાન મોકલ્યો છે. કોપરાનું તેજ પણ તે મોકલનાર છે.

લેક્ષર રત્ન પર ગયો છે. મેં તેમને એક તાર અને ફેટલીક ખરીદવાની થોભેની યાદી આપી હતી તે તેણે ક્યાંક આડીઅવળી મુઠી દીધી હાજે છે.

પટ્ટનાથુ પિસ્તૈયરના માતાના રાખ ઉપર ગાયેલા ગીતો કેટલાં સુંદર છે! આ મહાત્માની કડક તપશ્ચર્યાની વચ્ચેથી પ્રેમનો આવો અચાનક ઉભરો નીકળે તેમા બારે વિચિત્ર સુંદરતા છે, અને તેના વિશ્વાપની સાદી શૈલી ડેઠ મનુષ્યસમાજના તળીયાને સ્પર્શ કરે છે. પટ્ટનાથુ પિસ્તૈયરની કવિતાની ખુબી તેની સરળ શૈલી અને રાખદમંડારમા છે. તેણે પોતાની કવિતા સોરીએ જતા લોકોની ભાષામાં શુંથી છે. તેનું 'આખું' જીવન એક જ વિષય પાછળ અર્પાયેલું હતું—જગત, મિત્રતા છે, બ્રહ્મ સત્ય છે અને તેની સાથે એકરૂપ થવાની કામના. તેની કવિતામા પણ એ એક જ વિષય વ્યાપી રહેલો છે. એ સુંદર કવિતા ખીન્ન ક્ષેત્રોમાં પણ મહાલી હોત તો કેતું સારું, એમ મનમાં મઈ આવે છે.

૨૮ : ૧ : ૨૨-શનિવાર

કૈંસે રાત્રે આઠ વાગ્યા પછી ફાંસીના કેદીઓની ઓરડીઓ તરફ કંઈક ધાંધલ થઈ હતી. પચાસ ગટદાપાટ્ટના અવાજ મેં સાંભળ્યા. હું તો કોટડીમાં હતો ને કોટડીને તાણું દીધેલું, એટલે માગથી કંઈ નેઈ ન શકાયું; ફક્ત મારના ધડાધડ અવાજ અને માર ખાનારની ગીસો સાંભળવામાં આવતી હતી. મેં દરોગાઓને બોલાવવાને ધણી જૂઓ પાડી, પણ કાણ સાંભળે ? એ ઉત્સવ છોડીને મને વાત કરવા આવવાને તેઓ રાજી નહોતા. ઢોરની માફક એક જાળુને માર મારીને તેઓએ તેને એક કોટડીમાં પૂરી દીધો અને તાણું મારી દીધું. એટલું અનુમાન થઈ શકે તેમ છે કે કોઈ તાળા-કુંચીમાંથી છટકી ગયો હશે ને તે પકડાવાથી તેને તેઓએ આમ સન કરી હશે. અમે તો કોઈ ભાતની મદદ કે કંઈ જ કરી શક્યા નહીં, કેમકે અમે કોટડીઓની અંદર પૂરાપેલા હતા.

સવારે પહેરા પરનો દરોગો મહમ્મદ ધાડજને રાતની બધી વાત રસપૂર્વક કહેતો હતો. એ છુચ્ચો સાંભળના કેવી રીતે તાળાકુંચીમાંથી છટકી ગયો, બધા તેને માટે તપાસ કરી વળ્યા, આખરે તેના બ્લૉકના ભાગની ગટ્ટમાં લપાઈ રહેલો તે પકડાયો. ન્યારે તેને પૂછ્યું કે તેને બિચારાને એટલો જાણે ઢોરની માફક માર્યો કેમ, ત્યારે તેણે તો ચાપ્પો ઉત્કાર જ કર્યો. એ તો એટલા બધા અને મોટા ભોળા પડેરેલા દરોગાઓ મળીને તેને ઓરડીની અંદર દડસેલી રેતા હતા તેનો તેનો અવાજ થતો હશે એમ તેણે હાં બખાવવા માંડ્યાં તેણે મને પણ બધી કથા કહી સંભળાવી, પણ ન્યારે મેં તિરસ્કાર બતાવ્યો અને તેને કપકો આપ્યો ત્યારે તેણે બચાવ કર્યો કે હું પોતે તો ચાલીજો સેવા ગયો હતો, પાછળથી બીજા લોકોએ તેને માર્યો લોય તો કાણ ભણે. હવે આ લોકોની આવી બદચાલ વિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ફરીયાદ કરવી કે નહિ એ સવ લ છે. ન જ કરવી એમ મેં નહીં કહ્યું. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પોતે જ આવી ઢોર જેવી ગળા મારે

(કાયદાનો આશરો લઇને) કરત તોફાન શું કરત ? કંઈ જ નહિ. ત્યારે આ બાબતમાં હું ચા સાર તેની પાસે ફરીયાદ કરવા જઈ ? તેના કરતાં આ દરોગાઓને જ જો હું સમજાવી શકું કે તે લોકોનું વર્તન ખોટું હતું તો કંઈક સાર્થક છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું વર્તન સાદું જ રહેવાનું છે એવું ધારી લઇને તેની પાસે ફરીયાદ ન લઈ જવાનું મને ઠીક લાગ્યું. અને પાછળથી જન્યું પણ તેમજ. એ દેહીને કે મહિના સુધી સળીયાની બેઠીઓની સભા મળી છે—અને એમાં જે પશુતા છે તે રેલા ચોડાયેલા દરોગાઓના મારની પશુતાથી જસાયે જતરતી નથી.

વેંકટ સુબ્બયા મારી કોટ્ટીએ આવીને કહેતા હતા કે તેમને કોઠારમાં ડેપુટી જેલરની મદદમાં મુકવામાં આવ્યા છે. ભારે પ્રભારાન કહેવાય

રાસ્ટ્રીયાર ઈસ્પીતાલથી પાછા ફર્યા છે. તે બહુ નબળા પડી ગયા છે. મધુમેહથી તેમની તબીયત વૃદ્ધિ મળે છે. સાંભળ્યું છે કે મહારાજમદે શમશુભ્દ્રા બંધ કોટ્ટીમાં મલમાં છે.

જેલના છાંડ પરથી ઉતરેલો કપાસ કાંતવાને બહુ મારફતસર છે. નારાયણસ્વામી (ચોરીનો માલ રાખવા માટે સભા પામેલો કેદી) ને આ ખેંસાકમાં બિસ્તીરું કામ કરે છે, તેણે જેલના કપાસની એક પુણી મને લાવી આપી એ પુણી મેં બહુ જ આદરતાની સાથે એકદમ કાંતી નાંખી

ખબર મળી કે એક કાનજમાં અનેક કાગળો લખીયે બીધે તે સામે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વાઘો કાંટે છે. એક કાગળ એટલે એક જ જણના ઉપર કાગળ લખાયેલો હોવો જોઈએ એવો ને અર્થ તે કરે છે તે મને બ્યાનખી લાગતું નથી. પણ મને બ્યાનખી ન લાગે તેમાં શું ? તે ચોતે નિયમ કરે છે ને ચોતે તેના ફાવે તેવા અર્થ કરે છે. છતાં મેં છેલ્લો કાગળ લખ્યો તેની અંદર ડૉ. રાજન અને મહાત્માજીના

કાગળો તેમજ રંજુન પપા અને લક્ષ્મીના કાગળો ખીડયા હતા તેની સામે તેણે કંઈ વાંધો લીધો નથી.

મને પેટનું દરદ ન હોત તો સવારનો નાસ્તો મને મળે છે તેવા નાસ્તાનો ઉપભોગ રાત્રના કુંવરો પણ પામી શકતા નહિ હોય.—અરધા રોરની રોટી, અને તેની મારે હાથે કાપેલી અને રોકેલી ચીરીઓ, અઘોળ લાંબું સોજું માખણ, થોડાં તાજાં ટમારો, રોર સવારોર દૂધ અને મારી મીઠુણતી ઉપર લપાવી લીધેલું ખાસો ખાણી. ‘ખાણું’ તો બાદશાહી છે. યરીરને તો તેનાથી પૂરતો સંતોષ રહેવો જોઈએ અને થોડા વખતમાં મારે આવા ખાણાથી જડું પણ થઈ જાય. આ તાજાં ટમારો તો જેઠમાંથી છૂટ્યા પછી પણ મને યાદ આવશે અને તેને ખાતર પણ વેચાર જેઠમાં આવી જવાનું મને મન થયાં કરશે.

થોડા દહાડા પછી રોટી રોમવામાં ખામી રહેવા લાગી, તેથી મેં વચરરોટી રોટી જ ખાવા માંડી. માખણમાં જેનું ધવા લાગ્યા અને તે થે ચારાવા લાગ્યું.

નથી રાગી, માખણ અને ટમાટા એ હવે ધણા ભાઈઓને મળવા લાગ્યા જણાય છે. હવે ખામી એક ચીજની છે, તે દહીં અથવા છાસ આખી છદ્મીનો આ ચીજનો અભ્યાસ રહ્યો, એમણે તે નથી મળતા તેથી પેટ તકરાર કરે છે, અને બીજા જોગથી આણખનાવ જરી મેલે છે.

ભોજન (રાગી, માખણ, ટમાટા ને દૂધ) લેવામા—દાન ખાનામા જ પૂરો એક કવાક ચાલ્યો જાય છે, ૧૨ થી ૧ દાનમાં હોય તો નડપ કરતા ગળે ઉતરી જાય પણ આ રાગી—અને તેય પાછી વગરશેની લેવાની અને સવાહ મળી છે—૨૨ડી એ ભારે થાપું ને કંટાળાબર્ધુ નામ છે જાણી વખતની માગમારી માખણને ન હોય તો ભોજનમા નહ અધુરાપણુ લાગે એમ તો નથી જ.

કુળમા ઇન્વારિયવ પૂરુ થઈ જાણે સંકેટિસવ કામ આગળ ચલાવ્યું

ઝાંઝા હજી મટયા નથી મદદનીશ દાનતર પેટને માટિ કંઈ ભૂખી મોકનાર હોતો તે કાલે અને આજે પણ ભૂખી થયા છે

૩૦ : ૧ : ૨૨-એમનાર

કોલની રાત વસમી ગઈ મદદનીશ દાનતર રાતના દરેક વાગે મળીજો લઈને આવ્યો અને એમણે ખબર નથી આરાદ-તવજીરની માછ પેટ છુગી ગયું હોય તેને માટિ ઠીક બધકાવ કરનારો ખોરાક છે

એક ખડોશીનો જાણે વહેલી સવારના દેહાન્ત કરવામા—જાસી દેવામા આવ્યો એવો અવગરત નીજવાન હતો !

જાણે સવારને વખતે હું જવરની કચેરીએ મારે સાર આણેથી કેટલીક ચીજોની સહી કરવા સાર જઈ ચડ્યો હતો હું એમ ત્યારે તેણે તો રૂદ્ર રવરપ ધારણ કરેલું હવે એક કેટી દરેગાએ કોઈ બુદ્ધા કેદીને (અસહજરી નહોતો) ધક્કો મારીને વગાડ્યું હશે તે જોઈ માર્ગે એ અસહકારી પેદીઓએ તેનું ઉપરાણુ લીધું જવર તેમના ઉપર રાતોપીજો યઈને તાફકતો હતો

“ આવી બાબતમાં વચ્ચે પડનાર તમે કોણ ? ” “ હા જાઓ દરમખોરને પેલી ખુણીની કોટડીમાં અને જરા પાંસરા કરો ” “ થોડા દિવસ આ લોક મૂંગા રહ્યા, પણ હવે હપડો લેવા માંડ્યો છે. ” આણું આણું ખુરસી પરથી જેલર તાકુતો હતો. જે બે અસહકારીઓને તે આ બધું સંભળાવતો હતો તેઓ ઓટલા ઉપર હતા. સન્તોષ ન થવાથી વળી જેલર હકથો, અને બહાર જઈને એ બે જણમાંથી એક સુખારાવને મારા પોતાના અને બીજા કેટલાય માણસોના દેખતાં મોઢા પર ને ગાંઠ પર ટોરની પેઠે તમાચા ચાડવા લાગ્યો. (સુખારાવના જેવા નિર્દોષ અને ઉત્સાહી સત્યામહીઓ મેં બહુ ઓછા લેયા છે.) મારતો જય તેમ તેમ મિલજ વધારે વધારે જતો જય; ને ધરાયો ત્યાં સુધી મારી લીધું. મારી લીધા પછી પાછો ઓફીસમાં આવીને તે ખુરસીમા બેઠો. હું ત્યાં પાસે જ બેઠેલો હતો. જેટલા હજાર હતા તે બધા તેના આ ક્રુર વર્તનથી દિંબ થઈ ગયા હતા.

ત્યાર પછી જેલરને બાલ આવવા લાગ્યું. તેણે વર્તન કેટલું મૂખાંધરેણું હતું એ તેને સમજાયું હોય એમ જણાયું. તેને પક્ષાત્તાપ જિલ્લો બધો ન હતો; જેણે ન જોયું જોઈયે તેના એક જણ દેખી ગયો છે એનો ડર જ તેને હતો તે મને સમજાવવા લાગ્યો, કે બીજાનાં કામમાં હમલ કરવાની પેલાને શી જરૂર ? અને અમારે જેલનો બંદોબસ્ત તો જાળવવો જ જોઈયે; ફેદીઓની સાથે જરા સખ્તાઈ રાખવાની જરૂર છે વગેરે. મેં કહ્યું, “ તમે કહો છો તે બધું દરો, પણ આ યુવકને તમે માર્યો એ તમે ખોટું કહ્યું છે. તમારે માફી માગવી જોઈયે. ” તે જરા ઉતર્યો જણાયો. તેણે કહ્યું, “ તમે બધું જોયું છે, પણ આ વાત આગળ જય એવી મારી ઈચ્છા નથી. ” મેં સુખારાવને અંદર બોલાવ્યો તે દુસકાં બરતો આવ્યો. તેની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. “હું ખરેખર કંઈ છું, તમે મને ઘપડો કે પાટુ મારી તેની મને જરાયે પરવા નથી. ઈશ્વર તમારું જીવું કરો. એક ફેદી સાથી જોડે ફેદોનો ટોરની

ગેઠે વર્તે એ મારાથી જોયું ન ગયું તેને ખાતર માટે માથે માર પડ્યો એથી મને ઘણો જ આનંદ થયો છે મને એટલું જ દુઃખ છે કે તમે મને વધારે ન માર્યો ” એ જીવવાનીયો દરોગો હતો તેને ઝાડીગરમા દારકુનને મદદ કરવા બેસાડેલા હતા આ બધું સામળીને તે બિચારો હુમકે ને હુસકે રડવા લાગ્યો પણ જેલર તોફાનો, “ મારા વર્તન માટે હું દિલગીર છું ” જેલનો અમલદાર એટલે શું એ જે જાતો છે, ૨૦૦૦ કેદીઓની જેલનો બંધો દારમાર જેના હાથમા દોય છે, જેને પાપપુણ્યના વિચારો સતાવી શકતા નથી એના અમલદારોમા પશુતા કેટલી દહે જાગેલી દોય છે તે જે જાતો છે તે જ સમજી શકે કે જેલરના આ નાના વાક્યમાં—અને તે પણ ધણા અમલદારો અને ખીલઓના દેખતા બોલાયું દોય ત્યારે તેમા—નેતિ- લાજ કેવડા મોટા છે સુબારાવ તો પહેલાની જેમ બાપણ ચલાવ્યે જ રાખતો હતો તેને અટકવવાની કોઈની હિંમત આશની ન હતી એવટે દરોગાએ કહ્યું, “ તેમણે માફી માગી, હવે જવા દો મહેરબાની કરીને ચાલો ” હું મારી કોટગએ ગયો ત્યારે મારા મનમા એમ જ હતું કે હવે આ વાતનો અન્ત આવી ગયો છે

બોજન લીધા પણ હું કોટલીમા ચોકો કરતો હતો તે વખતે જેલરે અચાનક દેખા દીધો તેણે આવીને મને ખબર આપી કે બંધ કોટલીનો એકએક કેદી અન્ન લેવાની ના પાડે છે, ત્યાં જઈ તે લોકોને સમજાવવાની તેણે મને વિનંતિ કરી બિનઅધિકારી નાણુસની દગ્ગીયાનગીરીની માગણી થઈ દોય એવો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો મેં પૂછ્યું, “ મારા જવાની ખાસ જરૂર ન ? ” તેણે હા પાડી ત્યાં જઈને મેં જોયું તો એક મોટું મંડળ દંડ નિશ્ચય કરીને બેઠું હતું તેઓ કહેતા હતા કે અમે ઈશ્વરના દરબારમા આમારી ફરીયાદ નોંધાવી છે, અને બંધોરના ખાણુનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે એ શીખ કેદી તેમનામા સામેલ થયો હતો તે

કહેતો હતો કે વેર એ તો કુદરતનો કાનૂન છે. 'મે' તેમને કહ્યું કે તમે જુદા જ પંથના માણસ છો. તમારી સાથે વેર અવેરની વાત પાછળથી જ કરીશ. લાંબી ચર્ચા પછી ધણાખરા બાઇઓને ગળે આટલી વાત ઉતારી રાક્યો કે ગમે તેવી તેમની હાલત હોય તેમ છતાં પોતાનો અસન્તોષ તેમણે વાણીમાં અથવા અત્રત્યાગ જેવી કૃતિમાં બતાવવો ન જોઈયે. કેટલાક કહેતા હતા કે તમારું કહેવું ગળે ઉતરતું નથી, પણ તમે સલાહ આપો છો તો તમારી સલાહ પ્રમાણે આલવાને અમે તૈયાર છીએ. પેલા શીખ કેદીએ જ સીધી પહેલી એ દરખાસ્ત મુકી કે મારો બોલ સૌએ સ્વીકારેલો નોંધ્યે એક મુસલમાન ભાઈ નમવું આપવાના બધા વિચારોના કદર વિરોધી હતા, પણ પાછળથી તેઓ મારું કહેવું બરાબર સમજી ગયા અને મારા જબરા મદદગાર થઈ પડ્યા. વેલોરના અબદુલ બાદશાહે પણ મને ધણી મદદ કરી. આખરે તેઓ બધા અઢી વાળે જમવા બેઠા આ પરિણામથી સૌ પ્રસન્ન થયાં સૌના આભાર માન્યોને કું આવતો રહ્યો. જેલર બહાર હતો આ પરિણામથી તેના મન ઉપરથીયે મેટા બાર હતર્યાં.

સુબારાવને જાહેરમાં માર મારવાના એ પોતાના અવિચારી કૃત્યનું પરિણામ શું આવશે તેનાથી જેલર બહુ ગભરાતો હતો, એ વિષે શક નથી. આ વાત સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કાને ન પહોંચે એવી તેની ઇચ્છા હતી મારી દરમીયાનગીરી માગતો તે આવ્યો, તે આમ તેના સ્વાર્થને સાર જ હતું; પણ જેલના મોટા અમલદારનો મોભો તો આથી જમીનદોસ્ત થઈ જ ગયો મારું બંધ કોઠડીમાં જવું અને ત્યાંથી પાછું આવવું એ આખી જેલમાં 'સ્વદેશી' નો જબરો વિજય મનાયો ગઈના બધા સામાન્ય કેદીઓ અસહકારી કેદીઓને માટે 'સ્વદેશી' એવા શબ્દનો નામ તેમજ વિશેષજ્ઞ બને રૂપે પ્રયોગ કરે છે.

કેદી જીવન બારે કઠણાઈબરેલું છે એવો દુનીયાને જેનાથી ખ્યાલ આવે એ પ્રકારનું કંઈ પણ પગલું આપણે બરીયે તો તેથી

આ લડતને આપણે ભારે હાનિ પહોંચાડીએ છીએ અને આપણી પ્રગતિમાં વિઘ્ન નાખીએ છીએ. આપણે એક મહાન ધ્યેયને વરેલા છીએ તેની ઉપર જ આપણા વિચારોને તેમજ આચારોને એકામ કરીએ; જેલના બહીષ્કારમાં સુધારો કરાવવામાં કે જેલના અમલદારોને પાવન કરવાનાં કામમાં તે વેરી ન નાંખીએ. આપણી લડતનો અત્યારે કંટાળીનો ખેલ ચાલે છે. તેને વખતે આપણા આવા વર્તનથી આપણે લડનારાઓનાં ચિત્ત મુખ્ય લડત પરથી ચ્યુત કરીને આવી ઝીણી ઝીણી વાતો તરફ ખેંચી લાવીએ છીએ. વળી આપણને દુઃખ થાય છે એમ દેખાડીને આપણે દુઃખ દેનારાઓને રાજ કરીએ છીએ. આપણને જે દુઃખો વેઠવાં પડે છે તેથી બૂંડાં નહિ તો તેવાં જ દુઃખો વેઠનારા કેટલા બધા સામાન્ય કદીઓ પડેલા છે ? તેઓ તો ધીરજીવી બહુ સહન કર્યે જાય છે. આપણે તેમના કરતાં કંઈક ઉચ્ચ હોવાનો દાવો કરનારા છીએ. મુકાબલામાં તેમનાથી આપણે નબળા દેખાણું ? આપણે તો એમ સિદ્ધ કરી બતાવણું જોઈએ કે તેમના કરતાં સહન કરવાનું બળ આપણે અધિક ધરાવીએ છીએ. મને બંધ કોટડીમાં જવાની તક મળી તે મને બહુ ગમ્યું. ત્યાં મને કેટલાક સાદી રીપવાળા ભાઈઓ—એક ભાઈ બરેલીના પછુ હતા—એડીની સળ ભોગવતા લેવા મળ્યા. પાછળથી એમની અને ખીલઓની એડીઓ કાઢી નાંખવામાં આવી. તે જ ભાઈ પાછળથી જેલમાં એક ભારે ખંતીલા અને ઉત્તમ કાંતનાર નીવડયા. તે અસહકારી મથા તે પહેલાં પોતે જ જેલમાં દરોજાનું કામ કરતા. સાંભળ્યું છે કે બંધ કોટડીમાં રહેતા સખત કેદવાળા સખળા કદીઓને પોતાનાં શવનાં સૌચપાત્રો ઉપાડીને રોજ સચારના પેશ-પોતાની કોટડીથી એકાદ ફરલાંમને છેડે લઈ જવાની ફરજ પાડવામાં આવતી હતી. આ પાત્રો ટાંકણાં વગરનાં હોય છે. આ કામ તેમને રોડાદોડીમાં કરવું પડતું હોવાથી અંદરનો ખેલ સરીર ઉપર ન છંટાવા રૂંતાં પાત્ર સહીસલામત પહોંચાડવું એ ભારે કઠણ કામ છે. વળી

આટલું કામ દર્યા પછી નહાવાની કોઈ ભતની સગવડ ન મળે. આ રીતે શૌચપાત્રો હચકવાં એ દહક હથકું કામ મળવામા આવે છે. આ કામ કેદીઓ પાસે પરાણે કરાવવામા આવે તે એક ભતની કૂરતા લેખવામા આવે છે. આ જ કામ જો વિચારપૂર્વક કરવામા આવતું હોય તો તે જ કેટલું પાવનકારી કામ બની જાય ? આટલા બધા રાજકીય કેદીઓને આ એક બધ કોટડીમા શા માટે ગોઠવામા આવતા હશે, અને આ કામ તેમને માટે જ ખાસ શા સાર થાજાયુ હશે તે તો કોણ જાણે બધ કોટડી વધારેમા વધારે બચાંકર અને તોફાની કેદીઓ માટે જ ખાસ રાખવામા આવ્યું હોય છે પણ જેવના અમલદારો તો રાજદારી કેદીઓને જ આવા કેદખાનામાં હવે પૂરે છે. એ લોકો સરકારને બારે બચરૂપ છે એટલા માટે તેઓ તેમ નહિ કરતા હોય, પણ તેઓ જેલ-વહીવટના ઝિંદો બહાર પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે માટે.

નહિ હોય, પણ દુશ્મન ન્યારે બધી વાતે પાછો પડેલા હોય છે ત્યારે તેનો એ સ્વભાવ જ યદિ પડે છે. એટલે આપણે એમાં ચારતો હંવા જેવું કશું જ નથી. હકીકત એવી છે કે રાજદ્વારી કેદી અને નીતિમંત્ર કરનાર કેદી એ બંનેમાં સો ભેદ છે તે હિન્દુસ્તાનની મોકરસાદી નથી સમજી શકતી; તે પછી જેલના અમલદારો તો શાના જ સમજી શકે? જેલના ધારાઓમાં એવા ભેદને સ્થાન નથી. રાજદ્વારી કેદીઓ વિષે ખાસ દુકમો નીકળે છે, પણ તે એવા રખર જેવા હોય. કે દુકમ કાઢનાર અને તેનો અમલ કરનાર તેને જેવું રૂપ આપવા માગે તેવું રૂપ તે ધારણ કરે છે. સાદી કેદવાળાઓને માટે જરાક ભેદ પાડવામાં આવે જ પડે, પણ અમે જે બધા મેંદામાં મેંદા બીચે તે તો ધણાખરા સખ્ત કેદવાળા જ બીચે. કોને સખ્ત દીપ મારવી ને કોને સાદી મારવી તેનો કંઈ નિયમ હોતો નથી; મેંજિસ્ટ્રેટના તરંગ ઉપર જ તેનો આધાર છે. પણ સખ્ત કેદવાળાઓની અહીં રાજદ્વારીમાં ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. કેદી રાજદ્વારી હોય તે ઉલટો વધારે ગુન્હો ગણવામાં આવે છે. રાજદ્વારીનો અહીં એવો અર્થ લેવામાં આવતો નથી કે તે કેદી નીતિનો રાખત છે.

સખ્ત મહેનત કરનાર મજૂરોને સાંજના થોડો નીરો જરૂરનો હોય છે એવી જે દલીલ કરવામાં આવે છે તે કેટલીબધી ખોટી છે ! જેલોમાં દારૂની બંધી હોય છે અને તેમ છતાં સખ્ત મજૂરોના બધા નિયમો કેદીઓ પાસે કડક રીતે પળાવવામાં આવે છે. છતાં તેથી કેદીઓની તબીયત બગડી જતી નથી, કે કામ પણ હલકું બની જતુ નથી આ વસ્તુસ્થિતિ એટલાં દારૂની તરફેણમાં સરકારી અમલદારો અને ખાતાં તરફથી જે કારણો ને બચાવો રજૂ કરવામાં આવે છે તે કેટલા મિથ્યા છે એ પૂરવાર થાય છે. મને યાદ છે કે એકવાર કોઈ મિશનરી એવી વાત કરતો હતો કે બંગાળી લોકોને આખો દિવસ ગંદકીમાં કામ કરવું પડતુ હોવાથી થોડો દારૂ પીયે તો બધી

હુંને ધ મગજમાંથી નીકળી જાય. આ બધું ધર્તીએ. અહીંના લોકોએ કોઈ દિવસ દારૂનું નામે લેતા નથી, અને તેમ છતાં તેઓ પોતાનો ધંધો સુંદર રીતે કરે છે ને તેમનાં શરીર ને મન બેઠયે તેવાં છે. દારૂનો સાવ નિષેધ કરવાની વિરુદ્ધ અને માફકસર પાનની તરફેણમાં જે લોકો દલીલો કરે છે તેમનો આખો દિલ્લો તેમને સરકારી જોવાની સ્થિતિ જતાવીયે તો વૂઠી પડે છે.

સરકારી જોલો જેમ દારૂનિષેધની તરફેણની મોટી સાબીતી રૂપ છે તેમ તે શાકાહારની તરફેણમાં પણ છે.

સુખારાવ આજ સવારે મારી કોટ્ટીએ મને એક વાત કહેવા સાર આંખો. તેમણે કહ્યું કે જોલરને ખરેખરો પસ્તાવો થયો છે; હવે તેણે મને મારેલો તે વાત છાપાંમાં ન જાય એટલી આપને તેની વિનંતિ છે. પોતાને જે માણસે જોલરમાં માર માર્યો હતો તેને બચાવી લેવાને ખરા મનથી પ્રયત્ન કરનાર માણસનું દૃશ્ય અદ્ભુત હતું ! સુખારાવ કહેતો હતો અને હું તે માનું છું કે ભગવાને જ જોલરના હૃદયમાં પરિવર્તન કરાવવા સાર એ પ્રસંગ પેદા કર્યો હતો. દયા અને પ્રેમનો માર્ગ કોટ્ટો સુંદર છે ! એકવાર આપણે ક્રોધના માર્ગને અને મર્દાનગી કે કડકાઈને નામે સાધારણ રીતે ઓળખાય છે તેને ત્યાગીને હઠાપણુપૂર્વક પ્રેમને માર્ગે ચાલવાનું બળધારણુ કરીયે તો આની સુંદરતા બરાબર સમજી શકીયે.

૧ : ૨ : ૨૨-જીવવાર

આજ પહેલાનું જોલરના ખોલવાળા બીજા ત્રણ સાઈએને મળ-મૂતનાં કામ ઉપાડી જવાનો વારો આવ્યો. ખબર ઉપર ઠીબડાં મુકીને તેઓ મારી ઓરડી પાસેથી બહારીથી પસાર થતા હતા તે મેં જોયા. આ લોકોનાં વાચણુ મોટાં છે, કારણકે તેમને સર્વ-સાધારણ ઓરડાઓમાં રખાય છે તેવાં સર્વસાધારણ મોટાં વાસણો મળેલાં છે, એટલીયા કોટ્ટીઓમાં રાખે છે તેવા નાનાં નથી

આ પહેલાં નંબરના બ્લોકના કેદીઓ સાદી કેદવાળા હોવા છતાં તેઓ મરજયાત આ કામ કરી રહ્યા છે એ વાત, સાંભળ્યા પ્રમાણે જેત-રાજને ઠાને પહોંચી છે. તેણે કહ્યું, “છા કરતા, રોકરો નહિ તેમને.” અર્થાત્ આ લોકોને તે કામ કરતા જ રહે એવી તેની મરજ હાજો છે; બાંધ કાટકીમાં જે સખ્ત કેદવાળાઓને પૂરેલા છે તેમની સ્થિતિ સુધારવાની તેની બિલકુલ વૃત્તિ નથી.

મેં ધણીવાર સુધી વિચાર કર્યો છે. શ્રી૦ લક્ષ્મીનારાયણ વગેરે ભાઈઓના સત્યાગ્રહે આમા પક્ષમાં ઉલટાં ગુસ્સો અને હાક જ કેમ પેદા કર્યાં? સત્યાગ્રહનાં પરિણામ તો સામાન્ય રીતે આવી ઉલટાં આવવાં નેહાયે. દેખીતી રીતે આ પરથી ગ્રેમધર્મ મિથ્યા હોય એમ ભાસે છે, છતાં ઘોડીવાર પછી આના ઉપરથી જ મારા મનની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ગઈ કે ગ્રેમ અને ક્ષમાનો ધર્મ મિથ્યા હોઈ રાકે જ નહિ. આપણા પ્રયોગોમાં આપણે ધણીવાર ભૂલો કરીયે છીયે. નહિ તો બલનને આકાશમાં ઉડતું નેહને કોઈ એમ પણ કહે કે ગુરુત્વા-કર્ષણનો કાયદો આનાથી નૂકો કરે છે. શ્રી૦ લક્ષ્મીનારાયણ અને તેમના મિત્રોનું કૃત્ય ખીજ બધી રીતે વીરોચિત છે, પણ તેની અંદર ક્રોધ અને મલિનતાનો ભેગ હોવો જ નોય. તેથી જ જેનો સહાનુભૂતિ પેદા કરવા સાર પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેની અંદર ઉલટાં ક્રોધ અને કૂરતા જ પેદા થયાં. ગ્રેમ અને ક્ષમાધર્મનાં સુન્દર ફળ જેવાં હોય તો આપણી અંદર વિશુદ્ધ મનોબળ અને દ્રેષરહિતતા પૂરાં હોવાં નેહાયે. મનુષ્યનો આત્મા એ અત્યંત નાનુક યંત્ર છે. તેની ગતિમાં નાનુક વિજળીનાં યંત્રોની જેડે લેરા પણ આમનું તેમ થઈ નથી. તેમ છતાં, રાક્ષાત ભલે ક્રોધથી સજગી ઉઠીને કરવામાં આવી હોય, પણ હવે જો એ જ ભાઈઓ ક્રોધનો કચરો ઉઠાડી યુકે અને જીવમ અને કૂરતાનો ભોગ થઈ પડેલા ચોતાના ભાઈઓ તરફની શુદ્ધ સહાનુભૂતિની ખાતર જ ઉપાડતું કામ ચાલુ રાખે તો મારી પૂરી ખાતરી છે કે

કેદખાનાના અમલદારોની હેવાનીયતને પણ તેઓ વશ કરી શકે. જો આ કૃત્યનો હેતુ એટલો જ હોય કે દેખાવ કે વિરોધ કરીને લોકોનાં ચિત્ત આકર્ષવાં અને વેલોરનો જેવો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કેવા જીવનમુલકે છે એ પ્રશ્નને કે સરકારના ઉપરી અમલદારોને કાને પહોંચાડવું, તો તેવું નામ સત્યાગ્રહ નથી. તે તો ચળવળ કરવાની નૂની ઢબનું જ એક સ્વરૂપ છે. ધારેલો રોગ તેનાથી મટવો કે ન મટવો એનો આધાર પશુબળનું જોર કોનામાં વધારે છે તે ઉપર જ રહેવાનો; સંજ્ઞાનતા કોનામાં જ ને દુર્જનતા કોનામાં એના ઉપર નહિ રહે. આ મારા મનન ઉપરથી કોઈ એમ નહિ સમજે એવી મને આશા છે કે લક્ષ્મીનારાયણ આદિ સાધુઓએ ઉઠાવી લીધેલા આ મરણયાત સંક્રાન્તમાં રહેલી વીરતા હું પારખી શકેના નથી. ઉલટો હું તો દિવસો જ કહું છું કે આ સાધુઓને અન્યાય ને દુષ્ટતા ઉપર નેટલી ચીતરી છે તેટલી ધીને હોય, આમનામાં સંક્રાન્ત કરવાની નેટલી હિંમત છે તેટલી સૌમાં હોય. આપણા નસીબ તેજ હોત ને સૌ જો એવા હોત તો આપણા જ બળના પ્રભાવથી કે'દખાના આપણે છીને જોતી મથા હોત.

જેવના ગિનસત્તાવાર ગેઝેટમાં ખબર આવી છે કે શુન્દર જીલ્લામાં ક્યાંક એક સમાને ગોળીને ઝડોંએ વીંચેરી નાંખવામાં આવી છે, ૭ મરાવા જ ને ત્રીસ ધાયલ થયા છે.

તાળાકુંઓ મળ મથા પગી રાતના મગી પસાર થાય છે તેની સીટી કેટલી મીઠી લાગે છે! કદાચ બંદારની દુનીયામાંથી મારી કોટલીમાં આવનારો એ એક જ અવાજ છે તેથી તે આટલી મીઠી લાગે છે.

આજે શરણુઓનો મધુર હૃદયરાગ સાંભળેનો સાંભળેનો હું નવચૂત થયો. જેલરને ઘેર કંઈક વિવાદપ્રગંગ છે મેંજ માનરો નહિ, પણ બંદારની પેઠે જેલમાં પણ મારો આજો વખત ભરાયેલો જ રહે છે. બંદાર જેટલું જ કામ અને બંદાર જેટલી જ વખતની મારામારી

હું જેવમાં ભોગવું છું. ખીનઓ કરતાં ઉધ અને આરામ મારે વધારે
જોઈએ ■ અને આથી મારા કામનો નિદાસ બહુ જાણે હોય છે.
મેં દિવસના મારા કાર્યક્રમના નમૂના અહીં આપું છું.

સવારના પાઠ વાગે છઠ્ઠાં. પ્રાર્થના. પધારી સંકેલી. દાંત સાફ
કર્યાં. ખુલ્લામાં આંટા માર્યાં. સવારનો નાસ્તો. યુ'કદાની ઘોઈનાંખી.
ઝાકુ કાઢ્યું. પાણી ભર્યું. ૭-૨૦ વાગે કાંતવા બેઠો. ૮-૪૦ સુધી
કાંત્ય પટ્ટનાથ પિલૈથરને એક કલાક વાંચ્યા. ૪૦ મિનિટ સૉક્રેટિસના
ભાષાન્તરમાં આજી. હાથપન ઘોઈને જમવાબેઠો. ૧૧-૩૦ થી ૧૨-૪૫
સુધી કાંતવા બેઠો. શૌચ જઈ આવી બપોરના ૧ સુધી આરામ.
૨-૩૦ સુધી રૉબિન્સન ક્રુઝો. ૩-૪૫ સુધી રે'ટીયા. સ્નાન. કપડાં
સુકવ્યાં. હળમત. સાંજે ૫-૧૦ વાગે વાળુ. જમવાનાં ને શૌચનાં
કામ સારું કર્યાં. સુકવેલાં કપડાં લઈ લીધાં. પાણી ભર્યું. ૬-૩૦
વાગે પધારી કરી. ■ સુધી પ્રાર્થના. કુરજ અને બાઈબલનો પાઠ.
૮-૧૫ વાગે સુતો.

ખીલે દિવસઃ—પ્રાર્થના, દાંતણુ. સવારનો નાસ્તો. વાધુરોવન.
યુ'કદાની ઘોઈ. પાણી ભર્યું. ૭-૧૦ થી ૮-૩૦ સુધી રે'ટીયા. ૧૦
સુધી એક ફાંસીના કેદીને અરજ લખી આપી. ૧૧ સુધી પટ્ટનાથ
પિલૈથર. ભોજન અને ચુડીકર્મ. ૧૨-૪૫ સુધી આરામ. ૨-૧૦
સુધી સૉક્રેટિસ. ૩-૪૫ સુધી રોબિન્સન તેમજ રે'ટીયા. પછી
ન્હાવા લાગ્યા. ૪-૨૦ વાગે રોબિન્સન ક્રુઝો લીધા. ૪-૪૫
વાગે વાળુ. વાસણ માંળ્યાં. ઝાકુ કાઢ્યું. ૬ વાગ્યા સુધી બહાર
ખુલ્લામાં બેઠો. પ્રાર્થના, કુરજ, બાઈબલ અને પટ્ટનાથ પિલૈથર.
૮-૪૫ વાગે સુતો.

ઉપર નોંધ્યું ■ તે કરતાં વધારે મારાથી કંતાલું કે વંચારું
નથી. જેટલું કંઈ છું તે જ યકીને લોચ કરી નાંખે તેટલું છે. મારું
બધું વાચન લક્ષિતપ્રધાન જ છે, એ જોઈ શકારો. જેવમાં આવ્યો
તેવાતેવામાં રૉબિન્સન ક્રુઝો વધારે વાંચતો, પણ પછી તેને જે

કેટલાયે દિવસ યયાં મુકી દીધો હતો. કાલે જ પાછો તેને હાથમાં લીધો છે. જે ખીન પુસ્તક હું વાંચું છું તેનાથી લક્ષિરસમા આ જરાયે ઉતરે તેવું નથી.

૨ : ૨ : ૨૨-ગુરુવાર

જેલરે વાત કરી કે *close prisoners*નાં મૂત્રનાં કામની બાબતમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હડે ચડ્યો છે. આજ સવારે મહમ્મદ હુસેન અને ખીન ત્રણ બાઇઓએ પહેલા નંબરના બ્લોકમાંથી પોતાનાં કામ ઉપાડવાની રાજઆત કરી છે. આમ આ લોકોએ કામ ઠીક આગળ ચલાવ્યું છે.

સેન્ટ્રલ ઈલેજ ડે કમિટીની મારફત ઇન્ડિયન બેન્કના ડિરેક્ટર સાહેબે પણ મને એક આમંત્રણ મોકલવાનો વિચેક કર્યો છે. (એ વિચેકમાં વિનોદનું મિશ્રણ તો ખરું સ્તો.) તેમણે જેલસુપરિન્ટેન્ડન્ટની મારફત મને મળે એવું સરનામું કરીને એક કાર્ડ લખ્યું છે ને ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દિવસે બેન્કનો એક મેળાવડો થવાનો છે તેમા મને નોતર્યો છે. બેન્કના એક સંસ્થાપક એમ. આદિનારાયણે'યાની ઇબી ખુશ્કી મુકવાની તેમજ અથસાએ પુસ્તકાલય ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા સર પી. તેમરાજને હાથે થનાર છે.

લાંબા વખત થઈ પાછો રૅમિન્સન કુઓ લીધો આજે ફરોક નવા રાજદારીઓ આવ્યા લાગે છે.

૩ : ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

એક ફાસીના કેલીની અરજનો મસુદો થઈ આવ્યો. શ્રી ૦ કે. નરસિંહ આયંગર કરીને બારિસ્ટરે કોર્ટમાં તેનો બચાવ કરેલો, પણ તે હારેલો. આ અરજનો મસુદો ઘડવાનું કામ જેલની ઓફીસનું છે, પણ મેં કહ્યું કે આ કામમાં આજે ચિત્તને જરા રમાડીયે

રેંટીયો કાંતતાં કાંતતાં આજે મનમાં એક કલ્પના ઉઠી. મને આમ રેંટીયો ફેરવતો જોઈને ધણા મિત્રોને એમ લાગતું હતું કે આવા કામમાં મારા જેવા લાગ્યો રહે એ કેવળ સમયનો દુરુપયોગ જ

છે ઠાકરીઓ અને અમલુ લોકો આ કામ કરે એ ઠીક, પણ જે
 માણસોને મગજ છે, જેઓએ ઉચ્ચ કેળવણી લીધેલી છે તેમનું તો
 આ કામ નથી જ. એવા કેટલાયે પુસ્તકો છે, જે મેં હજુ વાંચ્યાં
 નથી. તેવાં પુસ્તકો વાંચવામાં હું મારો વખત ગાળું તો તેને
 વખતનો દુરુપયોગ કોઈ નહિ કહે. પરંતુ આ બાબત ઉપર કોઈ
 ગંભીર બનીને વિચાર કરે તો તે આવા નિર્ણય ઉપર જ આવે:
 માણસની અવસ્થા પાછી થઈ છે. તે ખાતરીપૂર્વક નહિ છે કે
 જેટલું વધારે જ્ઞાન તે હવે મેળવશે તે બધું તેની સાથે ઉડી જવાનું
 છે. માણસજાતને કશી વિશેષ સેવા કરવાની શક્તિ એ જ્ઞાન આપી
 શકે તેમ નથી. અથવા તે માણસ પોતાના આદિચ્છમાં બીજી રીતે
 મુદ્દારો કરી ન શક્યો હોય તે આ નવા જ્ઞાનથી કરી વળશે
 એવો એ સંભવ નથી. આમ બહુતો છતો માણસ પોતાના નત-
 બાઈની સેવામાં પોતાનો કાળ ન ગાળતાં પોતાં વાંચનો જ પરચો
 રહે તો તે કેવળ તેનો મોજશોખ છે, તેનો દોષ છે. આમ હોવાથી
 જે જ્ઞાન વાંચીયું છે, જે જ્ઞાન તમે તમારાં જીવંતીનાં ખાતાં ખતમ
 કરો એટલે કુ કરીને અધિકારમાં ઉડી જવાનું છે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
 કરવામાં કંઈ સાર રહેતો નથી. તેના કરતાં એક વાર કપડું કે મુઠી
 ધાન્ય ઉત્પન્ન કરવામાં મદદરૂપ થવું એમાં વિશેષ પુણ્ય છે. એવા
 કામની પંડિતો વાહવા નહિ કરે, પણ ઈશ્વરને ઘેર તેનો મરિમા
 મોટો છે જેમના વાચનથી, વાર્તાવાપથી કે ધ્યાનથી કંઈક નવું
 નીપજતું હોય અને તેનો માણસજાતને તેની યોગ્યતા પ્રમાણે લાભ
 થતો હોય તેઓ એવા બ્યવસાયોમાં પોતાનું અયુધ્ય ગાળે એ
 ઠીક. પણ મારા જેવાને એ ચાલ ચાલવાનો શો અધિકાર? મારામાં
 નથી ગીત કે કાવ્ય રચવાની કળા કે નથી પુસ્તક લખવાની આવડત.
 મારાનાં એવો માલ નથી કે હું જમતના મનસિક કે નૈતિક
 પ્રદેશમાં કંઈયે ગરદરૂપ થઈ શકું. બધા સુચિત્સિત લોકોને પુસ્તકો
 વાંચ્યા કરવાની આદત છે એટલે મારે પણ તેમનું અધ અનુકરણ
 કરવું એ ક્યાંનો કાપટો? તેટલા વખતમાં હું થોડું સત્તર કાંતીને

દેશનાં વજ્રમાં ચોડા પણ ઉમેરો કરી શકતો હોઈ' તો બહેતર છે કે મારે મારો વજ્ર તો કામમાં જ ગાળવો. આત્માને આપણે અવિનાશી માનીએ છીએ અને તેને પરમાત્મસ્વરૂપ કરવાને તપશ્ચર્યા કરવી એ આપણો ધર્મ છે. માટે મનના ખેડાણનો એક હેતુ આત્માનો વિકાસ છે. મનને ખેડવાનો ખીલે હેતુ જગતના જ્ઞાનનિધિમાં પોતાનો ફાળો ઉમેરવાનો છે. ત્રીજો ઉદ્દેશ રાખીએ તો તે ખાવા-પીવામાં જેવું અકરાંતીયાપણું હોય છે તેવું માનસિક અકરાંતીયાપણું જ છે.

સાંજ પડી ગઈ છે, કોટડીને તાણું દેવાઈ ગયું છે ને કું પથારીમાં પ્રાર્થના કરતો બેઠો છું. જીવનના ધરમાં વિવાહનાં વાજિત્રોનો મેઘાડંબર ગાળે છે. ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. કલ્પનામાં માણસો અને ઘેરાંછાકરાં હરડફરડ કરતાં તથા વિવાહના સમારંભમાંને ફાલાહલમાં વૃદ્ધિ કરતા દેખું છું. મુખ-સ્નેહબર્ષા સંસાર કેવો મીઠો છે ! આપણે બધા ભગવાનની જ રાહ પર ચાલતા હોઈ તો બધાનો સંસાર કેવો મુખી રહ્યો હોઈ ! દરેક પુરુષને, દરેક સ્ત્રીને, દરેક બાળકને પ્રજા પાસે આટલી ચામના કરતાં ન શીખવી શકાય ?

"હે ગોપીવલ્લભ, આ સંસારમાં તારો પ્રેમ વરસાવ, વધારે ને વધારે પ્રેમ વરસાવ ને અમારાં જીવતરમાં અમી રેડ."

૪ : ૨ : ૨૨-શનિવાર

સાંસજી કે બંધ કોટડીના કેટીઓએ મૂત્રપાત્ર ઉપાડવા બંધ કર્યા છે ને તેમને યાવરમાં બોલાવવામાં આવ્યા છે. (જેલ-રાતના મહેલનું એ નામ છે. જેલની જમીનની વચ્ચેવચ્ચ એ ત્રણ માગનું મકાન છે.) આ લોકોને ન કોઈ આગેવાન મળે, કે ન અમુક નિશ્ચિત નીતિ મળે. કૃતે તેમ વર્ને છે. અદસોસની વાત છે. એક તરફ પહેલા નંબરના બ્લૉકવાળા બાહ્યો તેમને કોઈએ કહ્યું નથી છતાં સત્યાગ્રહ તરીકે પોતાનાં કામ ઉપાડે છે; ત્યારે બીજી તરફ બંધ કોટડી

વાળાઓ, કે જેમને ખાતર પેલાઓનો સત્યાગ્રહ છે, તેઓ ઈંધી જ દિશામાં ચાલ્યા જાય છે.

ખાંસી હઠે બસાઈ છે. રાત બધી ઈંધવા દેતી નથી. મને લાગે છે કે મારે પેટની દવા જતી કરીને ટમાટાં છોડી દેવાં પડશે. પેટનું થઈ હોય તે યાય, પણ ફેફસાંને ને નિદ્રાદેવીને તો રાત્રી રાખવાં જ નેહરો.

મલો બિચારો નિધનસીંગ પણ સપડાયો છે. જેને યાક કે કંઠાળાનું લાન નહોતું, જે પોતાના બધા સાધનોને માટે અપાઠીઓ બનાવી આપતો તે બહાદુર પંજાબી દેશસક્તને બહુ જ ખાંસી થઈ છે, અને આખરે તેને ઇસ્પીતાલનો આશરો લેવો પડ્યો છે.

આ હપ્તોને થોડી મિનિટ થઈ ન થઈ ને નેહર મારી કોટડીને બારણે ઝબક્યો. ઘરમાં વિવાહપ્રસંગ છે, છતાં તે તો આખો ડ્રેસ પહેરીને નેલના કામકાજમાં લાગેલો જ છે. તેણે આવીને મારી પાસે ફરીયાદ કરી કે બંધ કોટડીના ફેડીઓ મૂત્રનાં વાસણો ઉપાડવાના સંબંધમાં હડતાલ પાડી બેઠા છે. તેણે મને અનેક વાતો સંબળાવી, પણ તેમાં સત્યથી ભિન્ન વસ્તુનું મિશ્રણ હોવાથી હું તે પૂરીપાધરી સમજી શક્યો નહિ. તેણે કહ્યું કે તોફાનની આગેવાની કરનારને કેટલાકને ફટકા મારવામાં આવનાર છે અને કેટલાકને ફગવાનું, પંપ ચલાવવાનું, તેલની ધાણી ચલાવવાનું, એવા સખ્ત મજૂરીનાં કામ આપવામાં આવનાર છે. જવાબમાં મેં કહ્યું 'ઠીક છે.' તેણે તો એમ જ ધાર્યું હોતું નેહરે કે ઉપરની હપ્તોજી નહેર કરવાથી હું ગભરાઈ જઈશ. પણ તે કહે, તમને તે દહાં બંધ કોટડીમાં મોકલેલા તેની, તથા તે દહાડે સુબારાવને મેં મારેલે અને તમે હાજર હતા તે બધી વાતો મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કરી છે તેણે કહી હશે તોપણ મીઠુંમરચું બરાબર બહારાબું દરો. માણસ આવી અમલદારીમાં પછાં વરસ કાઢે તો સત્યધર્મથી તે તદ્દન પ જતો રહે એમાં શક નથી, કારણકે અમલદારીમાં તેને અનેક પ્રસંગ

અથવા કરવાના આવે છે, અને તેવે પ્રસંગે સત્યનો ત્યાગ એ આત્મરક્ષણના ભારે હથીયારરૂપે તેની નહાર કરે છે. હું જમીને પાછો એ લોકોને સમજાવું અને આવાં તોફાન ન કરવાનો ઉપદેશ આપું એવી તેણે સૂચના કરી. મારી પોતાની ઇચ્છા પણ હતી જ કે આ વિષય પર એ લોકોની સાથે વાતચીત કરવી, એટલે મેં જેલરની સૂચનાને તરત સ્વીકારી લીધી. જેલરની ઑફિસમાં એમને મળવું મને પસંદ નહોતું, કારણ ત્યાં હું જેલર વતીનો મધ્યસ્થી કરનારો હોઉં એવો કેળાવ થઈ જાય. જેલરને મેં કહ્યું, “એ લોકોને મારી ટાટીએ મોકલશે તો હું ખુશીથી તેમને બે વચન કહીશ.” એવી ગોઠવણ કરી આપવાની તેણે હા તો કહી છે, પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આગળ એવી દરખાસ્ત મુકવાની તેની હિંમત ચાલશે કે કેમ એ વિષે મને શક છે.

એ લોકો જે રસ્તે હતર્યા છે તે જાણી મને અફસોસ થાય છે. કેદી તરીકે આપણને જે કંઈ કામ સોંપવામાં આવે તે અનીતિ-મય અને ધર્મવિરુદ્ધ ન હોય તો તેવું કામ કરવાની ના આપણાથી કેમ પડાય ? એવા ખ્યાલો રાખવા હોય તો આપણે જેલમાં આવવું જ ન જોઈએ. સરકાર આપણને કચરો કે મળમૂત્ર ઉપાડવાનું કહે તો તેવા કામની આપણે ફરીયાદ કરી શકીએ ? કદાચ સાધારણ ભંગીનું કામ સોંપે તો તે પણ આપણે કરવું જોઈએ. સરકાર પોતે જ સારાસારનો વિવેક રાખે અને રાજદારી કેદીઓ એ ચોરડાકે નથી એમ સમજીને તેમની તરફ માનથી પર્તે એ જુદી વાત છે, અને આપણે પોતે જીને પોતાને મટિ સારી રીતસાતની માગણી કરીએ કે તેને સાદે અનાદર ઉપાડીએ એ જુદી વાત છે. સારી રીતે રાખવા એ સુધરેલી સરકારની ફરજ છે એ ખરું, પણ તે માટે હાલત અસાવધી—અરે, એવી માગણી કરવાનો વિચાર સરખો કરવો—એ આપણે મટિ તો નળજાઈની જ નિશાની છે, આપણા હૃદય પ્યેયથી પલત છે. એ તો દાનધર્મ જેવું છે. દાન દેવું એ ધર્મ છે,

પણ તેની સાથે બીજા માગવી એ કંઈ ધર્મ નથી. તે તો ઉલટો અધર્મ મનાય છે. જાંઘ કોટડીમાં રહેતા સખ્ત કેદવાળા બધા જ કેદીઓ પોતપોતાનાં ઠીબડાં ઉપાડે છે, તો આપણે તેમના જેવી જ કેદ ભોગવતાં છતાં શા માટે ન ઉપાડવાં ? આપણને કરવામાં આવતી સજા ગેરવ્યાજબી હોય એ બનવાનું છે, પણ આપણે ગેરવ્યાજબી સજાઓ ખમવાને, જયાંય ક્યાં વિના કે દયા માગ્યા વિના ખમી છુટવાને તો નીકળેલા જ છીએ; એટલે સજા વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી એની જોડે આપણને નિસ્ખત હોય નહિ. સરદાર આહે તો આપણને કેદમાં પૂરે, આહે તો ભણે તે આપણને અંધારીયા ભોંયરાંમાં પૂરે, બેઠાઓ જઈને, ફાંવે તેણું મળુરીનું કે જાંડું કામ કરાવે, છતાં આપણે તો બધી સજાને સ્વીકારી લેતી જ રહી. મૂવનાં કામ ઉપાડવાં એ તો કાંઈક હલકી કોમોનું કામ છે, આપણા જેવા હમ્ય કોમના લોકોનું એ કામ નથી એવા કારણસર આપણે તે કામ કરવામાં વાંધો ઉઠાવીએ છીએ, તે સામે લડત ઉપાડીએ છીએ એણું જો દુનીયામાં જાહેર થશે તો આપણી કિંમત કોડીની થઈ જવાની છે. જગતમાં સત્યાગ્રહની ખ્યાતિ છે કે તેના બક્તો પોતપોતાનાં જાંગીકામ પોતે કરી લેનારા હોય છે. એ જ કામથી બચવાને જો આપણે લડીએ તો આપણા સરદારના વાવટા નીચે ઉભા રહેવાને આપણ અપાત્ર છીએ.

૫ : ૨ : ૨૨-રવિવાર

જેલરે આજ સવારમાં આવીને અસહકારી કેદીઓની હાલત કહી સંભળાવી. કેટલાકને તેમના ગળ ઉપરવટનું કામ આપવામાં આપ્યું છે, અને તેણું કામ કરવાની કેટલાકે ના પાડવાથી તેમને સજીયાવાળી બેઠી પહેરાવવામાં આવી છે. જેઓ રાતનાં ઠીબડાં સવારે ઉપાડવાનું કબજા કરતા નથી તેમને રાત્રે તે આપવામાં આવતાં નથી. પરિણામે ઘણાંઓ રાતમાં કોટડીઓ ભરી મુકી છે. તેણે પછયુ: “તમે જાંઘને એ લોકોને કંઈક કહેશો ?” હું ગયો અને તેમની

નેડે લાંબી ચર્ચા થઈ. ઉપર મેં જે વિચારો નમુદ કરેલા છે તેવી
 મતલબની મેં તેમની સાથે વાત કરી અને સમજાવ્યું કે આપણે
 જે જે જીવન અને ધાતકીપણું આપણે માથે જીવવામાં આવે તે
 બધાં સહન કરી લેવાં જોઈએ. મોટા ભાગે કષ્ટ થયું, પણ કેટલાકનો
 મિલન તેમની તરફ ચલાવવામાં આવેલી કઠોરતા અને અત્યાચારને
 લીધે એટલે બધા મનથી ગયેલો હતો કે કોઈ પણ રીતનો—જેલના
 ધારા ને છુટકો પાળવા એટલે પણ—અસહકાર કરવાનો તેઓ
 ઇન્કાર કરતા હતા. તેઓ કહેતા હતા કે આવાં જીવન ને અપ-
 માનોને વશ થવું તે કરતા તો અમે બૂરામાં બૂરી સળ વહોરી
 લેવાને તૈયાર હીએ; અમે જેલમાં પણ અસહકારનો સિદ્ધાન્ત લાગુ
 પાડવા માગીએ છીએ. બંધ કોટડીથી પાછા વળતાં મેં અને જેલરે
 પહેલા નંબરના બ્લોકમાં શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ હતા તેમને બહારથી
 બોલાવ્યા. ત્યાંના બીજા કેદીઓ પણ થોડી વારમાં ભેગા થઈ ગયા.
 અસહકારી કેદીઓ ઉપર થતા અત્યાચાર સામે સત્યાગ્રહ કરવો જ
 જોઈએ એ વિષે લક્ષ્મીનારાયણને જરાયે શંકા નહોતી. તેમણે
 નિશ્ચય જ કરેલો હતો. તેમને લાગતું હતું કે મને આ બાબતની
 અંબીરતા સમજાઈ નથી, તેથી જ હું આમ અસુખી રહી રાકું છું
 મારા આવા વર્તન માટે તેમણે મને સારી રેડે ઉધડો લીધો. હું
 મારી સમજણ તેમના મનમાં ઉતારીને ઠસાવી શક્યો નહિ. કેટલાક—
 અથવા એકલા શ્રીનિવાસન જ—મારા પ્રશ્નમાં હતા બાકીના બધા
 લક્ષ્મીનારાયણની તરફ દબળતા હતા. મદમ્મદ્મસેન તો મારી તરફ જ
 આવશે એમ હું ધારતો હતો, પણ તેણે પેલી તરફ દબળ્યા. જેલની
 અંદર અન્યાય અને અત્યાચાર સામે બુદ્ધિશીલ ચલાવવાને તૈયાર થનાર
 આ લાઇબ્રેરના ક્લર્કની વિશાળતા તરફ મને આકર્ષણ છે, અને હું
 તેમની નેડે દલીલો કરતો હતો તે બધી મારી પોતાની ચિત્તવૃત્તિઓ
 સાથે લડીલડીને કરતો હતો, પણ તેઓના આ વર્તનથી તેઓ પોતે
 વિચાર અને વર્તનની સુવ્યવસ્થામાં મદદ ગોઠાવેલી કરી મુકે અને
 બીજાને પણ ખોટો દાખલો આપે એ વિષે મારા મનમાં શંકા

નથી. કેટલાક વિચારો બહુ સ્તુતિપાત્ર હોય, પણ આપણી લડતના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોને ડોલાવી નાંખે એવી એ વિચારોને છુટ આપવી ન જોઈયે.

કોટડીએ પાછો આવ્યો. આજે આ બધી ધમાલમાં મોડો જમ્યો. આજે જીવ બહુ બળ્યા કરે છે. પરમેશ્વરે મારી પ્રાર્થના કબુલ ન રાખી. આવી માનસિક મુંઝવણ રૂપી હથીયાર વડે અમને સળ કરવાનું તેને મથ્યું છે.

આજે વજન લેવાયું. ગયા રવિવાર કરતાં એક રતલ વધ્યો. પણ મને અત્યંત આનંદ આપનારી વાત તો એ હતી કે વજન લેવાની જગ્યાએ મહમ્મદહુસેન, સફીફ, શ્રીનિવાસ આયર અને નરસિંહાચારીયર આવેલા હતા; તેઓએ મને કહ્યું કે અમે પાછળથી ખૂબ વિચાર કરી જોયો છીએ અને તમારી સાથે ફરીથી વાત કરવા ઈચ્છીએ છીએ. સાંસળવા પ્રમાણે થોડી વાર પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે શ્રી. નરસિંહાચારીયરને બોલાવ્યા હતા. જેલરે જે બન્યું હતું તે બધું સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વર્ણવી બતાવ્યું હતું, અને તે ઉપરથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટે નરસિંહાચારીયરને કહ્યું કે, હું કહું છું કે નિર્ધાર સપ્તાહ કે ધાતકીપણ તમારા લોકો ઉપર ચુલરવાની ખારી જરાયે મરજી નથી. તમે કંઈ ચોક્કસ નિહાલ ઉપર આવી રાકો તેમ નથી? નરસિંહાચારીયરે કહ્યું: “મારી ઈચ્છા આ બાબતમાં શ્રી. શાન્તોપાલાચારીયર સાથે, તેમજ બંધ કેદવાળા કેટલાક મિત્રોની સાથે વાતચીત કરવાની છે. ત્યાર પછી હું જવાબ આપી શકું.” સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઈચ્છા આ બાબતમાં આવતી દાલે મારી જોડે વાતચીત કરવાની છે એવું તેણે જેલરને કહ્યું જણાય છે. તે પહેલાં, પહેલા નંબરના પ્લોઝવાળા મિત્રોને મળવાની મેં જેલર પાસે રજા માગી. રજા મળી. મારી કોટડીમાં જ અમારી સભા થઈ. સભામાં અમે એકલા જ; જેલનો કોઈ અમલદાર ન મળે. ક્યો રસ્તો લેવો તે વિષે માત્ર શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણ સિવાય અમે બધા

એકમત થયા—તે એ કે બંધ કેદખાનાવાળા મિત્રોને સલાહ આપવી કે જો તમને ઠીબડાં ઉપાડવાનું એ લોકો કહે તો તમારે ઉપાડવાં; બીજી તરફથી અમારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ જાતમજ કરવી કે તે અસહકારી કેદીઓ તરફ માણસાઈભર્યું વર્તન ચલાવે.

૭ : ૨ : ૨૧—મંગળવાર

ગોઈ કાલના દિવસે કામમાંથી માયું છ'યું કરવા મળ્યું નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મને કહ્યું કે તમે અસહકારી લોકોને મળો અને તેમનું શું કહેવું છે તે નક્કી કરી આપો, કે જેથી બન્ને બાજુનો બનાવ થઈ શકે. તેણે કહ્યું કે “અમુક બાબતોમાં મારો પોતાનો પણ વાંક છે, અને અમુકમાં અસહકારીઓનો પણ વાંક છે; પરંતુ એક પક્ષે ખોટું કયું” એટલા માટે બીજા પક્ષે પણ ખોટું કરવું જોઈએ એવું ન હોય. હું પોતે તો જો બની શકે તો બધું નહવું બૂંસી નાંખીને નવેસરથી રાજ કરવાને રાજ છું.” તે બાબતો હતો તે જ તેના મનમાં પણ હોય એમ લાગવું હતું. તેણે કહ્યું કે મને આજે જ સરકારી હુકમ મળ્યો છે અને તેમાં જણાવ્યું છે કે અસહકારી કેદીઓને સાધારણ કેદીઓના કરતાં જુદી રીતે રાખવા. હવે મને સત્તા મળી છે એટલે હું કાલે સપ્તાહ કરવા માગતો નથી. આ વાતથીત અનુસારે બપોરના મારી કોલ્ડી સામે અમારી પરિપક્વ મળી. પ્રથમ પ્રથમ તો કામ ચલાવતા બહુ મુશ્કેલી પડી. જોલવાળાઓના ખરાબ વર્તનને પરિણામે બધાના મગજ રોષથી તપી ગયેલા હતાં. લડતના સિદ્ધાન્તો પૂરા નહિ સમજવાને લીધે તેમનાં મગજમાં અણપગેલી કક્ષપનાઓ ભરેલી હતી એકબીજા ઉપર ન્દેમ કે અણવિશ્વાસ પણ ખરા. આ બધાં કારણો ભેગાં થવાથી મુશ્કેલી બારે ચઈ પડી હતી. શ્રી. લક્ષ્મીનારાયણે પહેલા જ વાક્યમાં કહ્યું કે બંધ કેદખાનાવાળા મિત્રો જે સવિનયભંગ કરી રહ્યા છે તેને મારો પોતાનો સંપૂર્ણ ટેકો છે. આથી અમાર કામ જરાયે હળવું ન બન્યું. તેમ છતાં થોડી વાર પછી અમે સર્વાનુમતે

નિર્ણય લાવી રાખવા. પેરાળનાં વાસણ ઉપાડવા સામે ધાર્મિક વાઘો તો માત્ર એક જ લાઇનો હતો, અને આખર સુધીમાં એ પક્ષમાં છ જણ થયા. તેથી અમે નિર્ણય કર્યો કે આ કામ પરાણે ન કરાવવું નેહથે એમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવું. વળી સુપરિન્ટેન્ડન્ટને એવું કહેવાનો પણ અમે કરાવ કર્યો કે આ વાસણ ન ઉપાડવા માટે જે બારે મજૂરીની સભ કરવામાં આવી છે તેમજ તેટલી બધી મજૂરી ન આપી રાકનારને બેઝીઓ વગેરેની જે આફરી સભાઓ કરવામાં આવી છે તે પાછી મેંચી લેવી. ખીજી પણ કેટલીક બાબતો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવાની અમે નક્કી કરી રાખી. મુસવમાનોને નમાજ વેળાએ ધુંટણ નીચે આવે એવાં કપડાં આપવાં; સાદા ફેદીઓ જેટલી જ મુલાકાત અને કાગળોની ફટ સખ્ત ફેદીઓને પણ આપવી; સખ્ત ફેદીઓ માટે રોજ ન્હાવા-ઘોવાની સગવડ કરી આપવી; આંધ્રવાળા ફેદીઓમાંથી એક ભાઈ બધાની રસોઈ કરી આપવાને ખુશી છે તો તેમને જુદું રાંધવાની વ્યવસ્થા કરી આપવી; વગેરે. પછી મેં જણાવ્યું કે હવે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પોતાનું વસણ બદલેલું જણાય છે, એટલે આપણે પણ આપણું વસણ સુધારી લેવાની જરૂર છે. રાજઆતમાં સમાનો જે રંગ હતો તે ઉપરથી ભારી સૂચનાને આટલી બધી તેઓ વધાવી લેશે એમ મેં ધાર્યું નહોતું. મેં તેમને કહ્યું કે આપણે જેલમાં એવી રીતે રહેવું નેહથે કે જેથી સરકારને અસહકારીઓને પોતાની જેલોમાં રાખવામાં બિલકુલ ખુશકેલી પડે નહિ. આપણને અજ, ખાણી અને આરામ એટલું પૂરું પાડવા ઉપરાંત તેને આપણા કાઈ વાતના ઉચાટ હોવા ન નેહથે. તિરપથુરવાળા અખંડલ વાહન તથા મદારાનગરવાળા રામકૃષ્ણેયા એ જે જણ તો આપણાં માણસો ઉપર જે જુલમ ગુલશવામાં આવ્યો હતો તે નેહને બહુ જ તપી ગયા હતા અને કેવા સુંદર અસહકારીઓ છે। તેથી જ્યારે તેઓ ગુસ્સે થઈ જતા હતા અને તેઓના બોલવા ચાલવામાં આપણી લડતની યોજનાઓ અને મર્યાદાઓ જળવાની નહોતી

ત્યારે મને બહુ દયા આવતી હતી. છતાં પરિણામ શુભ આવ્યું. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મળીને અમારી પરિવર્તના કામકાજનો હેવાલ તેમને આપ્યો. તેણે તરત એકેએક માગણી કબુલ કરી લીધી. જે સબજો સખ્ત મજૂરીની આપવામાં આવી હતી તે તાબડતોબ રદ કરી. અને સૌથી મોટી વાત તો આ છે કે બધા અસહકારી કેદીઓને બંધ કેદમાંથી કાઢીને બધાને—સખ્ત કે સાદા બધાને જ—પહેલાં નંબરના બ્લોકમાં એકઠા રાખવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. એ બ્લોકવાળા શ્રી ૦ લક્ષ્મીનારાયણ અને બીજા મિત્રોની મોટામાં મોટી હઠ્ઠા આ કરતાં તો મોટી નહિ જ હોય.

આ નાનું સરખું તોફાન આવી સરસ રીતે સમા ગયું અને તેમાં કંઈક અસરો પરમેશ્વરે મને નિમિત્ત રૂપ બનાવ્યો તે માટે મારે તેનો પાડ માનવો જ લેઈયે. મેં નમ્ર ભાવે પ્રાર્થના કરી.

આ બનાવોનો અન્ત ભારે મુખી થવા જોવા આવ્યો. એ ખરું, છતાં તેમાંથી એક વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આપણામાંના ધણાઓને હજી પોતાની નબળાઈ ક્યાં છે તે સમજાયું નથી. આ મિત્રોના આચારણનું નિષ્પક્ષપાતપણે અને ઢંડા ઉતરીને નિરીક્ષણ કરીયે તો લેઈ શકાય કે એ લોકો અમુક હદ આવી રહે છે એટલે પછી સરકારનાં નાંખેલાં દુઃખો સહી નથી શકતા, અને પછી તેમાંથી જરા આસાથેરા મેળવવા ખાતર તેઓ અપાઝખીના કે નહીં સબજોના પ્રસંગો હબા કરે છે, અને એ કેસમાં પેલું દુઃખ હુબાડી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સ્વમાન, અપમાન અને એવા એવા મોટા શબ્દોથી પોતે જ પોતાને ઉતરીયે એમાં કંઈ ન વળે. જે માણસનું મન તેને પોતાનાં જ મળમૂત્રનાં વાસણો ઉપાડવાની ના કહે તે તેનામાં અસહકારશક્તિનું દેવાળું નીકળ્યું છે એનું જ ચિહ્ન છે; એ સિવાય બીજી રીતે આનો અર્થ કાઢવો મને તો મુશ્કેલ લાગે છે. વળી સખ્ત મજૂરીની સબ થતાં તે કામ ન કરવું અને બીજું સબજો બહારી લેવા નીકળવું, એમાં રહેલી નબળાઈ સોધી કાઢવી એ તો એનાથી યે અધરું કામ છે. બેડીઓ

નાએ તે સામે વાધો ઉઠાવવો અને સાચો સત્યાગ્રહ ગણવો એ તો અશક્ય છે. જેના પર પડે તે ઉઠાવી લે અને બહાદુરીનાં વચનો ઉચ્ચારે એમાં શી મોટી વાત છે? પણ જે બીજાઓને બેઠીઓ પહેરાવવામાં નથી આવી હોતી તેઓને પોતાના મિત્રોની બેઠીઓ ભેંધને ગભરામણ થાય, અને પોતાના ઉપર સભાઓ નોતરી લેવા માટે જે આવે તે કરવા તેઓ પ્રવૃત્ત થાય એ, કૃતિમાં તો અહિં સાત્ત્વ અને સત્યાગ્રહની રાહમાં છે એમાં શક નથી, પણ એ કૃતિની અંદર જે આરાય રહેતો છે તે તો પોતાના મિત્રોની બેઠીઓ ઉતરાવવાનો છે; અને આપણી મૂળ યોજના અને નિશ્ચય કે જે વગર તકરારે દુઃખો ઉઠાવવાં એ છે તેની સાથે આ આરાયનો મેળ બેસતો નથી. આ સભાઓ તદ્દન અન્યાયી છે એટલા માટે સ્વયંસંહન વડે તેનો અન્ત આણવાનો આપણો હક્ક છે એમ કહીને આત્મવંચના કરવી બ્યર્થ છે. આપણે અહીં આબ્યા છીએ તે અન્યાયી સભાઓને બિનવિરોધ, બિનતકરાર ઉઠાવવા સારું જ આબ્યા છીએ જેલમાં આવીને આપણે માથે નાખવામાં આવતી મુસીબતો સામે ચળવળ કરશું, વિરોધ કરશું કે સત્યાગ્રહ કરશું તો આપણે આપણે જ હાથે આપણી ધમારતના પાયા દીલા કરી નાખવાના છીએ. નિરાશ્રય પ્રતિકાર અને અહિંસાત્મક અસહકારનો સિદ્ધાન્ત જ એવો છે કે એક વાર આપણા પ્રતિકારની—આપણા સામે થવા માટેની સભા ભોગવી છુટવાને દરજ્જે આપણે પહોંચ્યા એટલે પછી સામું થવાનું છોડી દેવું અને જે દુઃખ માથે પડે તે બહાદુરીથી સહન કરવાં.

ધાર્મિક બાધાને નામે પણ સેવાન પોતાનું ફક્ત કૃત્ય અહીં કરી રહ્યો છે એ ભેંધને મારા દુઃખનો પાર રહ્યો નથી. સુબારાવ પ્રથમ મારી સાથે પૂરેપૂરા સહમત હતા; ઢીબડાં ઉપાડવાં એમાં કંઈ ખોટું નથી—ઉલટું એ કામ કરવું એ તો સારું એમ તે કહેતા. હવે તે જ કહે છે કે તેમને ધાર્મિક વાધો છે. તેમના એકલાનો દાખલો હોત તો તો ફક્ત તેમનો મત બદલાયો છે તે પ્રમાણિત

હરો એમ માનતા. પરંતુ એકેએકે જ નજી આ ધાર્મિક વાંધામાં દાખલ થયા તે જોઈને પણ તો હું એક જ અભિપ્રાય બાધું એમ રહ્યું છે. એ લોકો એવા જીમમાં પડેલા છે કે માનમરતબાના ખ્યાલ અને તેની સાથે લડત કયની નજી એ બધાને ખાતર ધર્મના વાધાનું નામ વાપરવાને કંઈ હરકત નહીં. આવા જીમમાં તેઓ સત્યની સાથે ખેલ કરતા હતા. સત્ય-અસત્યની, પુણ્ય-પાપની લડત ચાલતી હોય, જે લડતમાં આપણે બધાં રાજીના ત્યાગ કરીને આધ્યાત્મિક રાજી ઉપર જ બધા આધાર રાખતા હોઈએ તેવી લડતમાં રોતાનને ઠેક આપણા કિલ્લાની અંદર પેસી જવા દેવો એ જબરી બૂલ ■ અને વિનાશનું કારણ છે. જે અસત્યનું ઝેર આપણા આત્મા ઉપર વ્યાપવા દઈએ તો તો આપણું બધું જ બળ પાણીમાં જવાડું. સત્યને મચડવા જઈશું તો આપણે પોતે જ મચડાઈ જઈશું.

કામચલાઉ જોઈને મારી પાસે આવીને આજે પોતાની ખાનગી અને અમલદાર તરીકેની છંદબીની લાંબી કથની કહી સંભળાવી. એ આખીની અહીં નોંધ લેવી અસાધ્ય છે કટલીકવાર આ દુનીયામાં બહુ જ વિચિત્ર શુભોનાં મિશ્રણ જોવા મળે છે. કદયની સરજતાની સાથે ચતુરાઈ અને પકાઈ જોવી દેવાં અને પ્રામાણિકતાની સાથે બાહ્ય વર્તનમાં કઠોરતા અને કૂરતાને જોડવાં એટલે માણસ પાકો કહેવાય છે. પણ જેમ લોકોની બીજી અનેક માન્યતાઓ જીમમૂલક હોય છે તેવી આ પણ છે.

દીરાસીંગે ધત્રીવાર મારે મોઢે રામરામનું વખાણ કરેલાં-કાંચે તેને પહેલીવાર જ જોયો. મેં ધાર્યું હતું તેમ જ બાઈ પડ્યું પાણી ટાંજનાર માણસ લાગે છે. ઘણા જણ જે વર્તના હોય છે તે જ વર્તના એ છે. આવા લોકોના મનમાં આદંસા કે સત્યાગ્રહ વિષે શ્રદ્ધા બધાઈ હોતી નથી, પણ પ્યેય તેમને પસંદ હોવાથી તેઓ અસહકારમાં સળવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ધણા વખત પછી ગઈ કાલે હીરાસીંજને મળ્યો. ઇસ્પીતાલ
છાડીને આવ્યા પછી હું તેને મળ્યો નહોતો તેનું દર્દ હજી મટ્યું
નથી. કંઈક ભગદર જેવું થયું જણાય છે. તેની મુદ્રા ઉપરથી
લાગે છે કે હવે લાંબા દિવસ નહિ કાટે. ખરો જ બહાદર. એને
ખાદીપીધે જરા સાચવે તો સાર

સુખારાવે આજે પોતાના 'દિલનો એકરાર' મોકલ્યો છે. તે લખે
જ કે મેં પોતાનાં મળભૂત ઉપાડવામાં ધાર્મિક વાધો ઉઠાવેલો, પણ
હવે મારી ભૂલ જોઈ છે. મને હવે મારા વર્તન માટે પશ્ચાત્તાપ થાય
છે. પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેણે કોટડીમાં રહેતાં સર્વસાધારણ વાસણો
ઉચ્છેદીને બહાર મુકવાનો નિયય કર્યો છે. આ કામને મટિ
ભંગી તો છે જ. આ યુવકને પોતાની ભૂલ માફમ પડી તે જણી
મને બહુ આનન્દ થયો. જવાબમાં મેં તેને ઉપરની મારી
નોંધનો ઉતારો કરીને મોકલ્યો. તેનો જીવ બહુ ઉદાસ રહે છે
એની મને બહુ ફિકર રહે છે. તેના સાથીઓ કાળજી રાખીને
તેને આનન્દમાં રાખે તો બહુ સારું. ખરેખર બહુ ઝુંઘર યુવક છે.
સાબરમતીના આશ્રમમાં હોય તો પહેલી પંક્તિનો આશ્રમી થઈ શકે.
કાલે રાત્રે કુરળમાંથી અરબુપ્પલ પૂરું કર્યું.

૮ : ૨ : ૨૨-પ્રુધવાર

ગઈ રાત્રે દમતા વ્યાધિએ બહુ જોર કર્યું. ચક્રીને લોથ કરી
નાંખ્યો. આજે કાંત્યુ નથી. સોફેટિસનું ભાષાન્તર ઠીક ચલાવ્યું. કિટ્સ
તો આખો જ કરી કાંદ્યો કહેવાય. હવે ફીટો લેવાનો છે, પણ એ
સ્થેલું કામ નથી. પણ તેમાંથી મોટો ભાગ ગાળી રાકાય એવો છે,
કારણકે તેની ફિલસુફી હિન્દી વાચકોને માટે તો બાજમૂળા
જેવી જ છે. હું તો ફક્ત હિન્દી લોકોને સીસના આ રાહીદનું ચરિત્ર
અને તેની મહત્તા જ જણાવવા ઇચ્છું છું. આશા છે કે આ કામ પૂરું
કરીને તેની સાથે ઈશુના બલિદાનની કથા પણ જોડવાનો વખત

મજરો. ઝોઝામાં ઝોઝું 'આટલું જો કરી શકું' તો મને આ કેદના દિવસો નકામા ગયા એમ નહિ લાગે.

[આ ઈશુની કથા લખવાની યોજના હું પાર પાડી નથી શક્યો.]

૬ : ૨ : ૨૨-ગુરુવાર

તીવની ધખડી આવી ગઈ. તાવનું કારણ કળાઈ નથી. કદાચ મચ્છર અને મેલેરીયા હોય. હોજરી તો હમણાં સીધું કામ આવે છે. આજ પછુ કંતાયું નહિ. ઘણોખરો આરામમાં જ દિવસ ગાળ્યો. ફીડોનો થોડો ભાગ કર્યો.

૧૦ : ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

મેં ઑફિસમાં એક તાર મોકલાવેલો તે ગયો નથી; તેમજ ઘેરથી કાગળ આવ્યો છે તે પણ મને મળ્યો નથી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ ગયો લાગે છે, એટલે તે આવે ત્યાં સુધી બધું કામ અટકી રહ્યું હશે. જો ડૉ. રાજન, કોટંડરામન અને રાક્ષી એ બધા જ ગિરફતાર થયા હોય તો હવે સમિતિના કાર્યાલયનું કામ આદિનારાયણ ચેટ્ટીયારે જ સંભાળવું રહ્યું. રામનાથનની મદદથી કામ સરળતાથી ચાલી શકે. રાજગોપાલનની મદદ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે, પણ એમનો સ્વભાવ એમને આપણી સેવામાં આવવા દે એની ખાત્રી નથી. મારા સિવાય ખીલ કોઈની સાથે એ કામ કરી શકે એમ હું ધારતો નથી. મારી સાથે તો એણે ધણું સખ્ત કામ કરેલું છે. શરીર લથડે ત્યાં સુધી ખેંચ્યું છે; પણ એવા ભૂંડા છે કે ખીલઓની સાથે તેમનો મેળ બેસવો બહુ કઠણ કામ છે.

રાતને વખતે મચ્છરીયાં આ કોઠડીને ઉંચે જ ઉપાડે છે. દિવસના માખીઓનો ત્રાસ તોખા છે.

કેદીઓને સામઘ્ય રાખવાના જે મોટા ખોલો છે ત્યાં અતી કરતાં હવાનું સાધન સારું છે, અને રસોડું નજીકમાં નહિ હોવાથી ત્યાં માખી-મચ્છરનો ત્રાસ પણ કમી છે; પણ ત્યાંનો હેવાલ

સાંભળવામાં આવ્યા ■ તે પ્રમાણે ત્યાં વળી ન્હા-માકડની મોટી
 હપાધિ છે; કારણ કે ત્યાં દરેક જોરડીમાં કેટલાયે કેદીઓને રાખવામાં
 આવે છે, અને એમને ન્હાવાની કે કપડાં ધોવાની સગવડ નથી.
 એટલે આ જોલામાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન નથી જ કરવો. યુન્ટરના
 વધીલ શ્રી. નરસિંહાચારીયર પહેલા બહુ માદા માંદા રહેતા અને
 દુખળા પડી ગયા હતા; હવે તેમની તબીયત સુધરતી જતી જોઇને
 મને આનન્દ થયો છે. તે જ રીતે મહમ્મદહુસેનના મ્હોં પરથી
 પણ તાવની છાયા જતી રહી છે અને તે વજનમાં વધતા
 આવ્યા છે. ભાઈ રાફીકની તબીયત હજુ ઠેકાણે આવી નથી.
 લક્ષ્મીનારાયણનું ઠીક ચાલે છે. બિચારા શ્રીનિવાસ આયંગર તો
 બહુ જ સુકાઈ ગયા છે સત્યાગ્રહનો સિદ્ધાન્ત દિલમાં વસી ગયો
 હોય એવા બહુ ઘોડા હોય છે; શ્રીનિવાસ તેવા છે. તેમના શરીરનો
 બાધો જરા સરાવદાર હોવાથી તેમનું વજન આટલું બધું ઘટી ગયું
 તેમાં ફાક્તરને કંઈ ચિન્તાનું કારણ લાગતું નથી. પણ ચરખીથી
 ભરેલું શરીર કંઈક અસ્વાભાવિક કારણને લીધે જ્યારે ગળી જાય છે
 ત્યારે તેનું પરિણામ ધણી વાર બહુ માફ આવે છે.

મહમ્મદઅલી અને શૌકતઅલી લાંબા સમય સુધી કરે છે એવી જો
 અફવા આવી હતી તે ખોટી નીવળી છે, એથી હું બહુ રાજ થયો.
 બંધ કેદવાળા ભાઈઓને કોતેજન આપનાર મૂળ આ જ અફવા
 હતી. ખીજ એક એવી અફવા લાલા લજપતરાય વિષે પણ ઉડી છે,
 અને તેનું સાચાખોટાપણું હજુ બહોર થયું નથી. રામરાયણ
 ઉરકેરણીની જે સલાહ આપે છે તે એ અફવાથી ચીડાઈને. જેલમાં
 અમને વર્તમાનપત્રો આપતા નથી એ અનેક રીતે જોતાં દિલગીર
 થવા જેવું છે. ખીજાં છાપાં નહિ તો 'થંગ ઇન્ડીયા' તો આપવા
 દેવું જોઈતું હતું. બિચારા લક્ષ્મીનારાયણ એક દિવસ કહેતા હતા—
 અલબત્ત તે તો મસ્કરીમાં જ કહેતા હતા— કે મને એક છાપું
 આપે તો મારી અરધી ખોરાકી જતી કરું. દૈનિક ચિતારોની કેટલી
 તલબ આપણા લોકોએ કેળવી છે !

જેલે આજે ગાળો ગળડાળો કે હજારમાં ક્યાંક સ્વયંસેવકોનું મોહું તોફાન થયું છે, સરકારી લોકલે ગાળોખાર કર્યા છે અને ફેલાયે થોડો ધવાયા અને મરાયા છે. જેલે ધાર્યું હતો કે મને આમ લડકાવવાથી અસહકારની અપરોવા ઠીક થશે. અમારા જેલર સાહેબને બાપડાજીવને છામાં વાંચવા નેટલી કે નહોર બનાવેલું તથ્ય સમજવા નેટલી આવડત નથી. પણ પોતાનું જે જીવનચરિત્ર તેમણે મને સંભળાવ્યું હતું તે ઉપરથી આવડત ન હોય એમાં મને સારે નવાઈ લાગતી નથી.

સૈકેટિસ પૂરો કર્યો. ફરીથી જેલ નવો પડશે. ઈશુના બિલ્દાન પર હાથ અજમાવી લેવો જેલયે. બિચારા રંગમ ચિટ્ટીધાર બહુ દહાડા ઈસ્પીતાલમાં પડ્યા રહ્યા. એણે મને મળવાની પરવાનગી માગી જણાવ્યે છે.

૧૧: ૨: ૨૨-શનિવાર

રોતનો વખત અસહ્ય છે. આખી કોટલી મચ્છર મચ્છર થઈ રહે છે. કોટલીની બહાર ગાડનાં પાંદડાંઓમાં પવન સૂસવાટો મારતો રમે છે, પણ અહીં કોટલીની અંદરની હવા હાલતી થે નથી ને ચાલતી થે નથી. રોકડી એક બારી છે, અને છે તેથી બહુ જ ઉંચું છે. અને દુશ્વેલી જેવડી કોટલીનું બારણું પણ બહાર પડતી કીવાલો વચ્ચે એવું આવેલું છે કે હવાને જરા થે ચાલવા જ ન દે. અહીંના મચ્છર કંઈ બારે હિંસાત્મક જણાય છે. તેમનો ચટકો સોય જેવો છે અને નડી ખાદીની સોંસરો ટુંબ મારે છે. શ્વાસ સાથે ઓઠવાનું જરા નેટલું હવાકું રાખ્યું હોય તેમાંથી થે માળાં અંદર પેસી જાય છે. જેમાં હવાને હરવાફરવા સાથે સાચી બારીઓ કે ઓઠવાખાખી ખુલ્લી જમાને બદલે જમીનથી ૬ ફુટની ઉંચાઈએ એક નાનું સરખું બાકોનું જ હોય એવી કોટલીમાં મને પૂરવો એવું જ નામ, હું ધારું છું કે રાજદ્વારી કેદીઓને “ખાસ વર્ગ” મળે છે તે હશે. હું બહુ તીખું લખતો લાગું છું, પણ એક આખી રાત ઉંધ વગરની કાઢ્યા પછી એટલી તીખાસ ક્ષમ્ય ગણાય.

એક પત્ર ગાધીજી તરફથી અને એક ઘેરથી આવ્યો. ગાધીજીએ ચોતાના પત્રમાં કાળજીપૂર્વક રાજદારી બાબત આવવા દીધી નથી તેના ઉપર સ્થળ બારડોલી અને વારીજ ૩ જ ફેબ્રુઆરી છે —

“તમારી ચિઠ્ઠી મને મળી છે ખુશી થયો છું, તેમજ આભારી પણ થયો છું. છાપા નહિ મળવાથી તમને ભારે ખોટ લાગતી નહિ જ હોય અને તમારા રેડીયા તથા રામાયણની તો મને ઇર્ષ્યા આવે. રામાયણ વાંઠીકિતુ ધૂન જેવું બાપાન્તર નહિ હોય, પણ કમળનતુ મૂળ જ હશે એમ માનું છું. ચોપની તામીવ હૈન્ડલુકમાં એ રામાયણ વિષે મેં પણ વાચ્યું છે તમે વજન ઘટાડ્યે જશો તે નહિ ચાલે હું ધારતો હતો કે આપણા મહાનમા હજી બધાથી વજનમાં ઉતરતો હોઈશ. પણ તમે તો હવે મને ૧૦ રતલથી હરાવી દીધો. તમને પુષ્કળ દૂધ મળતું હશે એવી આશા રાખું છું તમારે માટે દાક્તરચિઠ્ઠી લખી આપું છું તમને દૂધ અને સતરા કે દ્રાક્ષ જેવા રસાળ મીઠા ફળ જોઈયે તેટલા મળી શકે તો તમારો દમ પણ હઠશે અને વજનમાં પણ તમે વધવા લાગશો. દેવદાસ અક્ષાહાબાદમાં છે કૃષ્ણદાસ અને રામદાસ મારી સેવામાં છે. એકાન્તસેવનનો લાભ તમે એના જ ભોગવો છો એમ ન ધારતા આશ્રમમાં સુંદરમ્ પણ મૌનમત પામે છે તેણે વાચ્યું છે બહુ, પણ વિચાર્યું મુદલ નથી મૌનથી એને લાભ થવા સંભવ છે — સ્નેહાધીન મોહનદાસ ”

ઘરનો નાગજ નર નિરાશાજનક હતો, તરણ કે લક્ષ્મી કે નરસિંહમ્ બેમાથી એકેએ તેમાં કંઈ જ લખ્યું નથી પણ પપાએ લખ્યું કે તેની નીચે લક્ષ્મીએ તેની નાનકડી સતી કરેલી છે સાનેમથી નરસિંહમ્ કે રામુએ કંઈ લખ્યું નથી

દરેકા કેશવ પિલ્લે કામમાં બેઠરકારી રાખતો જણાયો તેથી તેને કંઈક ખીજ કામ પર મોકલી દેવામાં આવ્યો છે એ રાત્રે ફળીયાના દરવાજાને તાણુ બરાબર વાર્યા વગર તે ગયેના અને

સવારે વડા દરોખાએ તે જોયું; એટલે તેને ટાવરમાં બોલાવ્યા અને કેદીઓની ટોળીઓ બહાર કાઢ કરવા જાય તેમની ઉપરેખનું કામ તેને સોંપ્યું. તેનું પટ્ટનાથુ ચિસ્તૈયર મારી પાસે હવું તે આજ આવીને એ લઈ ગયા.

પટ્ટનાથ નાહકું કરીને બિનસરકારી નિરીક્ષક પાછા આજ આવીને હતા જેવેમા જે કંઈક ખામીઓ દેખાય તે દૂર થાય એવી આરાએ તે ડેપુટી જેલર વગેરેની જોડે ખાનગી બાઈબંધી કરતા હોય તેવી વાતચીત કરી જાય છે. પણ તેવી વાતચીતથી શું વળે ? એમ તો સારી સારી વાતો કરવાની અને લોકોને પટાવવાની કળામાં જેલ-અમલદારો નિપુણ થઈ ગયા હોય છે. જ્યાં સુધી ઉપરી અમલદારનું દબાણ થાય નહિ ત્યાં સુધી એ તેટલું ખાણી દોળવા છતાં એ પત્થર પક્ષળતા નથી.

મને ટમાટાં મળે છે તે એટલાં અનિયમિત કે વાત જ ન પૂછો.

૧૨ : ૨ : ૨૨-૨વિવાર

એટીયાર, રામનાથન અને રામસ્વામી નાહકર મને મળવા આવી જાય એવા તાર મેં લખેલા, પણ મુપરિન્ટેન્ડન્ટ મદ્રાસ ગયા હતા એટલે તાર મોકલાયા નહોતા. એ તાર મને પાછા આપવામાં આવ્યા ત્યારે, ધરનો કામજ આવ્યો છે તેમાં શું લખ્યું છે તે વાંચીને ખૂબ જ તાર મોકલીશ એમ કહીને મેં તાર રાખી લીધા. ધરનો કામજ પણ એ દિવસથી આવીને શાહ જોતો પડ્યો હતો. અહ કાલે સવારે એ તાર મેં પાછા મોકલ્યા. પણ કમનસીબ બધે સાચે ને સાચે હોય છે; એટલે બન્ધુ એકું કે એ તાર કાઢ બાઈરીફલવાળો સિપાઈ ટપાલ લેવા જતો હશે તેની જોડે મોકલાવ્યા. એક તાર ઉપર મેં 'નર્સરી' એકું ખાસ લખેલું છતાં તેના ઉપરનું લાંબું 'સરનામું' કંઈ તાર મારતરની અક્ષરમાં ઉતર્યું નહિ, એટલે તાર પાછો આવ્યો. પત્રવાળા સિપાઈ સાચે ફરીવાર સુધારીને તે મોકલ્યો. જેથી વેલોરની

ટપાલ ઓફિસ ત્રણ માઇલ દૂર છે; એટલે હું ધારું છું કે આ તાર સાલેમમાં સાંજે છ વાગે પહોંચ્યો હશે. આથી જે કામ માટે તાર ક્યો તે માટે તે નકામો થઇ પડ્યો છે. કાકાઓ આજ સવારમાં આવી ન હતી તો તારનો ઉપયોગ થાય ખરો.

મઘ કાલે હું રંગમ ચેટ્ટીને જોઇ આવ્યો. અરેરે, મને ખબર નહિ કે બિચારા આટલા બધા બિમાર હશે. એનાં હાડ અને ચામ રક્ષાં છે તેમણે કહ્યું: “મૃત્યુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરી ચુક્યા. યમના દૂતો મને જાણાવતા હતા એ મારી નજરે મેં જોયું છે. મેં તેમની જોડે વક્રાર કરીને તેમને લગાડી મુક્યા અને માંડમાંડ બચ્યો.” વળી તેમણે કહ્યું: “આ મારું સ્વપ્ન પૂરું થયા પછી થોડી જ મિનિટમાં એક ખીલ દરદીના પ્રાણ છુટ્યા. હવે મારા ઉપરથી તો જાળયોળ મળે છે.” તેની બધી વાત સાંભળવામાં રમુજ પડતી હતી. તેમણે કહ્યું: “મને ફક્ત એક જ વાતની રહી જતી હતી. આ ઇસ્પીતાલમાં જ જો હેડ પડે તો મારી કાયા કંઈ અન્તકાળના સંસ્કાર ન પામે અને એ લોકો વાઢકાપ કરીને બધું ચૂંથી મારે. તમને એટલા માટે જ જાણાવ્યા હતા કે મને તેમ કરીને આમ ન થાય તેવું તમે કરી આપો.”

૧૭: ૨: ૨૧-સોમવાર

દૈર સોમવારની જેમ વપાસનો દિવસ.

“કેમ, ઠીક છે ?”

“હા છ, ઠીક છે. આપનો આભાર થયો.”

ધણી વાતો કહેવાનો અને પૂછવાનો વિચાર હતો, પણ વધારે વિચાર કરીને એ વિચાર માંડી વીજ્યો; એટલે પરિણામ આટલા સવાલજવાબમાં જ પડી ગયું.

મારા ભાઈના લખવા પ્રમાણે કાકાઓ કાલે મળવા નથી આવ્યાં. કદાચ મારો તાર તેમને મોડેથી સાંજના મળ્યો હશે ને

તેથી તેમની બધી જોડવણ ફેરવાઈ ગઈ હતો. એ લોકો આજ ન આન્યા.

સરકાર વળી પાછી લોકોને પોતાના પક્ષમાં વાળવાની કોશિશ કરતી જણાય છે. સવિનયભંગથી પ્રજાના જીવનમાંથી શાન્તિ અને સુખ દોળાઈ જશે એવા એ વિશ્વાસ કરે છે, અને પોતાનાં એ આંતુમાં આખી પ્રજાને ડુબાડી દેવા માગે છે. ખરી રીતે જોતાં ઉપાય તો તેમના જ હાથમાં છે. અમે સવિનયભંગ પસંદ કર્યો છે અને સુખશાન્તિ જતાં કરીને કહ્યાં ન જાય એવા મંકટો ખમવાનું પસંદ કર્યું છે, તે ખાલી તેમાં અમને ગમ્મત પડે છે કે સરકારની હીક કળેલી થાય છે એવા ખ્યાલથી નહિ, પણ આમ ગુવામી અને અપમાનમાં સબડવું તેના કરતાં એ બધું વધારે ગમે છે તેથી. સરકારને તે પ્રજાની એટલી બધી લાગણી થતી હોય, એ બહાર બતારે છે તેથી જ તેના મનમાં ખરેખર હોય, નો તેણે આ પ્રવૃત્તિમાં રહેવાં દુઃખ ગણાવીને લોકોને પ્રવૃત્તિ અટકાવવાનું કહેવા કરતાં લોકો જે માગે છે તે આપીને જ તેમને સંતોષીને તેમના દુઃખ ટાળવા જોઈએ. હંભ, અભિમાન અને સ્વાર્થનું કેવું અજળ મિશ્રણ સરકાર કરી જાણે છે ! ઘોરાધણા તો દંતુ થે ઇતરાવાના.

અવ્યંગેવક સેનાઓ મામે કાળા કાયજનો પ્રયોગ તો અમે હમણાં જ કર્યો છે, ગાંધીજીએ કાયદાભંગની હીલચાલ તો તે ખહેવાંની ઉપરેલી છે; એમ દલીલ કરીને તેઓ પોતાના બચાવનો બંકાદુરીકર્યો પ્રયત્ન કરે છે. અમારા ઉપર ચત્તા જીવનો મટાડવો અમે સવિનયભંગનો કસાવ કર્યો એ કબુલ છે; પણ અમારી મતા-સભાની બધી જ પ્રવૃત્તિઓને ગેરકાયદે કરાવવાનો જે ગુન્દો છે, તેમાં જે ગાંડપણ રહેલું છે તે કંઈ એથી જાણુયઈ જતું નથી. એનાથી અમારી ગતિમાં અણુધાર્યો વેગ આન્યો છે, પણ એનું બહાનું બતાવીને આખો પ્રશ્ન હલકાવી શકાય તેમ નથી. ગાંધીજીના જાહેરનામોને

હિન્દી સરકારે જે જવાબ વાળ્યો છે તે તેમજ લૉર્ડ રેનાલ્ડ્સનું
ભાષણ એ બન્નેમાં સરકારે પોતાની હાર ક્ષમાવવાનો જ પ્રયત્ન
કર્યો છે.

૧૪ : ૨ : ૨૨-મંગળવાર

કૃષ્ણસ્વામી અને રામસ્વામી નાઇકર ગઈ કાલે સાંજે
આવીને એકલા જ મારી મુલાકાત લઈ ગયા. સાંચેમથી ખીલ આવનાર
છે તે કોઈ આવી પહોંચ્યા નહોતા. આ મુલાકાતને અધુરી ગણીને
ખીલ્યોને આજે મળવા દેવાની મેં જોડરને વિનંતિ કરી. આવી ગોકવલ્લ
કરાવતા રાત્રીઆતમાં જરા મુશ્કેલી પડી, પણ ઉલ્ટે મુશ્કેલી ટળી અને
આજે બધાની સાથે મુલાકાત થઈ રાખી છે. પુત્ર પત્ન્યમ જમીનદાર
અને કૃષ્ણસ્વામી ઐદીયાર પણ આવ્યા હતા. તે સિવાય આદિનારાયણ
ઐદીયાર અને નરસિંહ આયંબર હતા. રામ અને નરસિંહ પણ
ગાળ્યા હતા. દુસરવામી પણ એટલે મંડળ પૂરું નહોતું હતું.

મદારામની પ્રવૃત્તિમાં ભારે લંગાણ પડ્યું છે. ગોરખપુરમાં
તોફાન થયું તેનાથી બધી બાજુ ડંધી વળી ગઈ છે. મને વિગતવાર
હડીકતો મળી નથી. બહારના વાતાવરણ જેડે કોઈ જાતનો સંબંધ
નાહિ એટલે અહીં બેડાં આ બનાવ ઉપર કંઈ નિર્ણય બાંધી રાકું નહિ,
પણ મનમાં લાગે છે કે આટલે પહોંચ્યા પછી બધું ઠંડું પાડી દેવાના
કરાવ પર આવવું એ ખોટું છે. જે વખતે દમનનીતિ પૂર દોરમાં
ચાલી રહી છે તે વખતે પ્રભ પાસે નીરસ કાર્યક્રમ મુકવો એ બધી
કરી કમાણી મૂળમાં મેળવી દેવા જેવું મને લાગે છે. પણ અત્યારે
મારું હૃદય દતારા થઈને ચીમળાઈ ગયું છે. આમજ ઉપર વધારે
શાન્તિથી વિચાર કરીશ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ પર સાચો પ્રકાશ કદાચ
પડ. અત્યારે તો પ્રમુખાર્થના જ કર. સારા સારા વિશ્વાસુ સાથીઓ
હતા તે ધણાખરા ગેલ ગયા છે. હવે હું બહાર જઈશ ત્યારે બધું
અહીં કરતાં મેં મુંડું મુંડું લાગવાનું. બાંધીજીને અત્યારે કેવું લાગતું હશે?

તેમના બધા સાથીઓને પત્ની પકડીને પૂરી દીધા છે અને તેઓ એકવા છુટા રહ્યા છે.

૧૫ : ૬ નર-બુધવાર

ધેણા પ્રાન્તોના મોટા મોટા આગેવાનો અને ખાસ કરીને અક્ષીભાઈએ આજે જેદમાં નવા દોવાથી ગાંધીજીની પાંચે હાલ નથી, આ પ્રજા એટલી બધી બેહાલ થઈ ગઈ કે તેની એકે બાજુ સાચ નથી. આવે વખતે ગાંધીજીના નિર્ણયોમા આ આગેવાનોની ગેરહાજરીથી બધી બાજુઓનો વિચાર આવતો છે. એમ લાગ્યા કરે છે. એ દોષો બહાર હતા ત્યાં ફક્ત લોકોનાં પૂતળાં જેવા લાગતા, પણ હવે તેમની ગેરહાજરીમાં તેમની કિંમત પિછાણી શકાય છે. સવિનયબંનના બધા વિચારો મરતા મુકીને એકદમ સમાસરો નોંધવાના કામમાં લાગી જવાનો-બુદ્ધ ઇંગ્લીને શાન્તિનું કાર્ય કરવાનો નિર્ણય થયો છે તે બંગાળ, આમ અને સંયુક્ત પ્રાન્તને ભારે જખરો આપાત પહોંચાડશે. લામીલ મદ્રાસે તો ફરેક અંગમાં હજુ એટલી પ્રગતિ કરેલી નથી, છતાં તેને પણ ખીન પ્રાન્તો કરતાં પ્રમાણમાં સખ્ત પ્રહાર ચલાવે છે. મુંબઈએ જેલ જવાની પ્રવૃત્તિ રાંજમાં આવીને નથી આદરી એ કમનસીબ છે.

સવારે છ વાગે કોટડીનું બારણું ઉપરથી ત્યાં સુધી આજે લઈ રહ્યો. એટલે આજે પહેલી જ વાર ભારી પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના પડી. બારણું ખોલવા આવનાર અનુદાસરો આ બે ત્રણ કોટડીમાં અમારા માનની ખાતર 'હો હો' એવા પોકાર નથી કરતા જેલરે આજે સવારે આનંદથી ઉભરાતાં ઉભરાતાં મને કહ્યું કે અસહકાર હંધી ગયો; ગાંધીએ સવિનયબંન ચંપી લીધો છે. આ બાબતમાં હું તેની સાથે કાલી ચર્ચામાં ન હતર્યો. મેં ફરીયાદ કરી કે રાજકારો કેદીએ વિષે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જેટલે જ સમાધાન થયું છે તે બરાબર પાળવામાં નથી આવતું. નવા આવનારાઓને સખ્તમાં સખ્ત મળુરી

સોંપવામા આવે છે. બીજી સરતોને પણ માન આપવામાં આવતું નથી. જેલર દલીલ કરે છે કે સરતો પાળી રાકાય તેવી નથી. આ બધામાં અણુવિશ્વાસ જણાય છે. મને હમણાં જ ખબર મળે છે કે એક યુવકને પાણીનો પંપ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું તેને હમણાં દરિયાકાંઠામાં લઈ ગયા છે; તેને લોહીની કલશી થઈ છે. એ છાતીના દર્દીવાળો છે.

જેલર ખબર આપે છે કે આખા પ્રાન્તના રાજદારી કેદીઓને અઠ જામમાં એકઠા રાખવામા આવે એવો સંભવ છે. જેલના અમલદારોને માટિ આ ગોઠવણ બહુ અનુકૂળ પડતી છે. તેઓને માત્ર એટલું જ જોગ્યું છે કે તેમના સરેલા અને હેવાનીયતબદલા તંત્રમાં બધું છતું કરે એવો પ્રકાર બહારથી આવીને દાખલ ન થાય, સુધારા કરવાનો ખર્ચ પવન બહારથી અંદર દાખલ ન થાય. રાજદારી કેદીઓ સામે એ સિવાય તેમને બીજું કશું વેર નથી.

મારા પટોળીનું 'લા ઇલ્લા' અને મારી મૂંઝી પ્રાર્થના એ બેનો સંયોગ કેટલો સુંદર બને છે ! અને તેમ છતાં બે કોમોએ સામસામાં કેટલાં વેર બાંધ્યાં, કેટલાં ખૂન લીધાં, કેટલા જંગ કર્યા; અને હજી ને એ કોમ વચ્ચે કેટલી ગેરસમજાતી ચાલુ છે !

૧૧ : ૨ : ૨૨-ગુરુવાર

હવે છુટવાના દિવસ નજીક આવતા જાય છે તેમ તેમ એ મુઝાપણું મારે માટે કેટલું બધું અકારું ચલાવું છે તે મને ટેખાવા લાગ્યું છે. છુટીને હું આસપાસ નજર કરીશ ત્યાં શું જોઈશ ? બધું ઉજ્જવળ વેરાન. એક પણ પ્રેમી સાથી કયાંયે જવા મળશે નહિ એક મહિનો હજી બાકી રહ્યો છે તેટલામાં ને કાર્યક્રમમાં કે પરિસ્થિતિમાં કંઈ ફેરફાર નહિ થાય, તો બહાર બધું ખાવા પાવું, ઘરો તેમાં મારાથી શી રીતે રહેવાશે એની જ મને તો ચિન્તા થાય છે.

આને સાંભળના ■ વાગે ગાંધીજીના ઉપવાસની વાત સાંભળી. અસહકારની લડતમાં લારે જળરો હલ્લો ચડાવવાની તૈયારી ચાલી રહી ■ એમ લોકો જાણે છે, લડતના હેતુઓ તેમને માન્ય છે, અહિંસાનો ઉપદેશ અનેક વાર તેમના કાન ઉપર પડ્યો છે, એમ જાણે લોકો હિંસા કરશે જ એ ગાંધીજીએ ફરી એક વાર જણાવ્યું છે. એ હિંસામાં રહેલી કાયરતા અને પશુતાથી તેમનો આખો આત્મા ચડકો ડોકે છે.

ગાંધીજીએ હાં તો આ ખુનામરજીમાં મહાસત્યાના સ્વયંસેવકોનો હાથ નહોતો એટલી ખાતરી થાય તો સતોષ માનવો જોઈએ; અથવા તો લડતના હેતુઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનારો લોકગણ પણ લડત લડનારાઓના જેટલો જ અહિંસા પાળનારો હોય એવી જે અસંભવિત શરત છે તેને હમેશાંને માટે કાઠી નાંખવી જોઈએ. અસહકાર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ હિન્દુસ્તાનમાં ઓછેઠની છે, એટલે આ રાજતનો અર્થ તો આ જ થાય, કે જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં અસહકારની લડત ચાલતી હોય ત્યારે દેશમાં કોઈ ટેકાણે હિંસાના મંજીર શુન્દાઓ થવા ન જોઈએ. મહાસત્યાના સ્વયંસેવકોએ ખૂન કર્યા હોય કે કરવામાં ઉત્તેજન આપ્યું હોય અને ગાંધીજીએ લડત ચલાવી દીધી હોય અને પાંચ દિવસના ઉપવાસ આરંભ્યા હોય તો તે બરાબર છે, પણ તેમ ન હોય ને ગાંધીજીએ આડું પગલું લીધું હોય તો તેનો અર્થ તો એ જ થયો કે આ કાર્યક્રમ નૈતિક દૃષ્ટિએ અગત્ય છે એમ ગાંધીજી કબુલ કરે છે.

ગોરખપુરનાં ટાળાંએ કરેલો શુન્દો કેટલો મંજીર ■ તે હું પૂરેપૂરું સમજી શકું છું. મારા ગુરુને વિષે મને સંપૂર્ણ અજ્ઞા છે, મારું હૃદય તેમની સાથે પ્રેમથી સંકળાયેલું છે, પણ આવા બનાવ બની જાય તેમાં જનમસિદ્ધ હોવાની જે લડત આપણે લડી રહ્યા છીએ તે સા માટે બંધ રહેવી જોઈએ તે હું સમજી શકતો નથી. ગોરખપુરના બનાવોથી લડત ચંભાવવી પડે તો મલબારના અત્યાચારો

તેથી યે ચડત કારણ હતુ. ના ના, મને તો આ પમણુ બરાબર છે તેની ચુસ્તતા કે નંબીરતા દેખાતાં નથી. હું ચાલી જમતથી જુદો પડેલો છું અને મારી પાસે ખાસ વિચાર બાંધવાને દર્યાં આધનો નથી એ ખરૂ છે.

પણ જ્યાં જુદી સત્ય માન નથી દેખાતી સકની ત્યાં બગવાન માર્ગદર્શક બને છે. મને સાચ્યાં કરે છે કે પ્રભમાં હતુ પૂરતું બળ નથી આબુ કે ગાંધીજી વગર નલાવી શકે. માધીજીની ગિરફતારી આજકાલમાં જ થવાની હતી. તે પ્રસંગ અટકાવવા સારૂ ઇશ્વરને આવા બનાવની યોજના જ કથે છુટકો હતો. વળી મને એમ પણ ચુકે છે કે પ્રભ પાસે જે બલિદાન માગવામાં આવે છે તે આપવાની શક્તિ હતુ તેનામાં આવી નથી; એટલે હમણાં સંઘક સમાધાની કરાવી દેવી એ ઇશ્વરની યોજના હોય. સમાધાની થવાની હોય તો હમણાં તેનો વધારેમાં વધારે સંભવ છે.

એ બધું ઠીક, પણ ગાંધીજીની હાવની પ્રકૃતિ અને તેમનું વય જોતાં પાંચ દિવસનો ઉપવાસ તેમને બહુ આકરો પડે એમ લાગે છે.

૧૭: ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

ગેઈ રાતે તોખાઉ થોકરાવી. સાત વરસ પહેલાં આવી જ હાલત ધણી વાર અનુભવતો. આખી રાત ઈંદને લીધે આખ જ મગ નહિ. મનને રમાડવા સારૂ પાસે મીણબત્તી હતી તે સળગાવી અને મીણબત્તી ઉપર થોડું પાણી પીવા મઢિ તપાવતો બેઠો. આવા આકરા હમવાળાને મઢિ એકાન્ત કોટથી સારી નહિ. છતાં હમણાં હમણાં ધ્યાનનો મહાવરો ઠીક ઠીક પડ્યો છે (સન્તોષકારક થવાને તો હતુ બહુ વાર છે.) એટલે દુઃખ ભૂલી જવામાં સરળતા પડે છે.

એવી ખબર આવી છે કે હમીમ અજમલખાને અને મૌલાના આઝાદ સોબાનીએ તોફાનવાળો પ્રદેશ જોઈને ત્યાંથી ગાંધીજીને જણાવ્યું છે કે આ રમખાણોને લીધે સામુદાયિક સચિનયમજ અસાધ્ય થઈ પડ્યો છે; બારડોલીના હુમલાનો ચેપ આ બાગમાં

પણ પહોંચશે, માટે બારડોલીનો દુમલો રાડો દેવો. એવા સમાચાર પણ આવ્યા છે કે સ્વયંસેવકોની કેટલીક ટુકડીઓ ત્યાંની મહાસભાસમિતિએ વીખેરી નાંખી છે. આ સ્વયંસેવકોને વીખેરવામાં આવ્યા એ લે સરકારના દમનના ઉદયો ન થયું હોય તો તેમાંથી રહેજે અનુમાન કાઢી શકાય છે કે તોફાનમાં મહાસભાના સ્વયંસેવકો સંડોવાયેલા હોવા બેઠેયે. ગમે તેમ હો, પણ પ્રથમ દૃષ્ટિએ દેખાયું હતું તેના કરતાં હવે કારોબારી સમિતિએ લડત મોકુફ રાખી તેમાં વધારે ટહાપણુ દેખાતું જાય છે.

આમ છતાં, સતત પ્રચાર કરતા રહેવાથી લોકમનને અહિંસામય કરી શકાય એમ જે ગાંધીજી કહે છે તેના ઉપર મારી શ્રદ્ધા ચાંટી નથી. અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત એટલી બધી વખત ઉપદેશાયો છે કે તેનો પાર નથી. છતાં કંઈક કારણ મળે છે કે તરત લોક રોષમાં આવી જાય છે.

ગમે તેટલો વખત ઘોષીશું, ગમે તેટલાં બાબતો કરીશું, પણ ધાર્મિક ફળ, આજ છે તેના કરતાં જરા પણ વધારે મળે એમ મને નથી લાગતું. હવે તો લોકોને દાખલા જોવા મળે, તેઓ પોતે તવાઈને શીખે તો કંઈક દહાડો વળે. કોઈ દૂરને ઠેકાણે કંઈ તોફાન થાય, આપણી સાથે તેને કશો સંબંધ પણ ન હોય, તે છતાં લડત અટકાવી દેવાની નીતિ રાખીએ તો દાખલો બતાવવાની તક જ કદિ ન મળે. આજે જરૂર જ્ઞાનની નથી, તાલીમની છે. પ્રચારથી માત્ર જ્ઞાન આપી શકાય. તાલીમ તો બંને કસોટીએ ચડીએ, પાછા પડીએ, દાખલો રોઈએ તેનાથી જ આવે.

આપણા પ્રથમના કાર્યક્રમમાં આપણે વખરવિચારે માત્ર ઉપરવટનો વેગ એક અગત્યના ભાગ તરીકે દાખલ કર્યો હતો. તેને કારણે આપણે ઓછી મુસીબતો વેઠી નથી, ઓછા પાછા પડ્યા નથી. આજે હવે 'પીઉદટ'નું ક્લંક અને ગેરલાભ આપણે સહન કરવાં પડે છે. લોકચિત્ત ઉપર પીઉદટનું પરિણામ એવું બૂર આવે છે કે તેઓ પાસેથી પછી કંઈ જ કામ લઈ શકાતું નથી.

૧૮ : ૨ : ૨૨-શનિવાર

ઉપવાસ પછીના ગાંધીજીના કંઈ સમાચાર સાંભળવામાં આગ્યા નથી. કેદમાંથી છુટ્યા પછી બધું કેવું સૂનકાર લાગ્યો તેના ખ્યાલથી ડરી રહ્યો તો હતો જ, તેમાં હવે વળી નિષ્ફળતાને પરિણામે બધું વાતાવરણ કદાસીભર્યું થઈ રહ્યું હતો. શું કામ કરવું એની શ્રુત જ નહિ પડે એ દશાથી ક્રૂર ઓમગાઈ જાય છે. જે અધિકાર આપણી આસપાસ વ્યાપી વચ્ચે છે તેમાંથી કેવી રીતે હવે ઉગરવું, ક્યાંથી પ્રકાશ પામવો એ જ મને સમજતું નથી. આપણે અસહ-કારીઓએ જે જળરી કુરબાનીઓ કરી છે તેણે ફળ ‘સુધારા’ના એક બે વધુ તબક્કામાં જ સમાપ્ત થવાનું છે શું? એટલું જ તેણે હોત તો આ હજારો કુટુંબોએ સ્વરાજ્યની મોટી આશામાં ઘોર સંકટો સહ્યાં તેની કશી જરૂર નહોતી. જીવનમાં ધીરપ અને સન્તોષ રાખીને હળવે હળવે જૂની ઘોરલુસરની ચળવળ કરતા બેઠા હોત તોયે એટલું તો મેળવી શક્યા હોત. આત્મશુદ્ધિ થઈ છે, બક્ષત્વ શુદ્ધિ થઈ છે એમાં શક નથી, પણ આપણે આ આધિભૌતિક જીવ સંતો-આય એવું કંઈ જ આપણે નથી લાગ્યું; અને જે થોડુંપણ મળ્યું છે તેમાં રોના કરતાં ધડામણ પાર વિનાયું મોણું છે. ના ના, વડી સરકારનાં કે પ્રાન્તિક સરકારનાં તંત્રોમાં થોડાક ફેરફારો થાય એટલાથી સન્તોષ માનીને આ મહાન ધર્મયુદ્ધને રોકી દેવાનું મારાથી તો નથી બનવાનું. પ્રભુ બહુ જ નિર્જળ થઈ ગઈ છે, કંગાલ દશામાં આવી પડી છે. એક જ હુમલે જીત મેળવી લે એવી તેનામાં તાકાત નથી. આ ધર્મયુદ્ધનો અન્ત આવે તે પહેલાં તો આપણે અનેક લડાઈઓ કરવી પડવાની છે, અને દરેક લડાઈ પછી થાક ખાવા માટે થોડી-શાન્તિની પણ જરૂર છે.

મધરાતે થોડીક દવા લીધી ત્યારે દમ શાન્ત પડ્યો ને આંખ મળી વચ્ચે એક બે વાર તકલીફ પડી, પણ તોયે ઠીક આરામ મળ્યો.

આદ્રવાજા મિત્રો પાછા પોતાની બધી તકારો મને કહેવડાવે
 ર. સમાધાની વખતે આપેલાં વચન સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પાઠ્યાં નથી
 એ એમની ફીયાદ છે. સજ્જ દીપવાળાઓને રોજ ન્હાનાઘોવોની
 સનવડ હતુ મળી નથી, જુદા રંગોડાની ગોઠવણ પણ કરી આપવામાં
 આવી નથી એ તેમની મુખ્ય ફીયાદો છે તેઓ માત્ર કદી જ પોતે
 બનાવી લેવા માંગે છે. પણ જોવાળાઓ કહે ॥ કે બધી રસોઈ તમારી
 મળે કરી લો તો જુદું રસોડું મળે. બધી રસોઈ કરવી એ તો ભારે
 નામ કહેવાય. એ લોકોને જાણવાને તેમની હઠ છાડાવવી એ હેતુ
 હોવો જોઈએ રસોડામાં કે સીધાસામાનમાં કંઈ ફેરફાર થાય એ
 જેવવાળાઓને પસંદ નથી. શ્રી ચૌધરીનું એ વચન છે અને મને
 તો ખર લાગે છે. હવે આદ્રવાજાઓને મારે શી રીતે મદદ કરવી
 એ મને કંઈ સુઝવ નથી. જુદું રસોડું જોઈએ તે બધી જ રસોઈ
 પોતે કરી લે નહિ તો જુદી સજવડ ન જ મળે એમ જેવવાળાઓ
 કહે છે, તેમાં તેમના અંતરમાં ગમે તે હેતુ હશે, પણ બહારથી તો
 તે દ્રવીય સુકિતપુત હોય એવી લાગે છે.

ઈન્સ્પેક્ટર જનરલની પધરામણી થવાની વજી છે તેથી જોડને
 જાગૃદમથી ધોળવામાં આવે છે. ('ધોળવા'ના સબ્ધાર્થ જ લેવો.)
 અમારા બીરતી નારણુવામીને બિચારાને ઠીક લેણ મળે છે. બિચારા
 જીવની મૂળ દીપ તો પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે દંડની દીપ માત્ર
 બાકી રહી છે.

એ જ જીવાન કેદી અહીં છે તે કેદ-કેદીના સવાયની બહુ
 મુન્દર રાત્રીઆત કરે છે. તેને છુટવા આદેશ દિવસ રહ્યા છે. પહેલો
 વારનો જ તેનો જન્હો હતો તેણે કોઈકની પાસેથી કંઈ મહેનું કપડું
 જોડને તે બે રૂપીયામાં ખરીદ્યું હતો. પેલો ચાર નીકળ્યો ચાર તો
 પડાયો નહિ, પણ આ છોકરો પકડાયો ને તેને દીપ ચાગી. તેણે
 દયામતો 'ચહેરે પૂછ્યું: "અહીંથી જોડવા બધા ॥ તેમને તરત
 પકડીને 'પાછા' અદર લઈ આવે છે. આનું શું કરવું?" તેને

પોતાને તો તે કંઠે એટલી બધી મુશ્કેલી હતી નથી. “મારે તો બાપ છે, મા છે, અમારું કુટુંબ બહોળું છે. બાને જમીન ખેડીને ખાયે. મારે તો મોટા કુટુંબની જાય રહી, એટલે મારા ઉપર બીજા આરોપ કોઈ મુઝી સકનાર નથી. પણ કોઈ એકલકલ હોય, મરુતરી કરીને પેટ ભરી ખાતો હોય તેની શી દશા? એના બાંધમાં બહાર જવાનું ને પાછું અંદર આવ્યાં કરવાનું. પછી જુના જેની તરીકે કાળી દોષીનો શત્રુગાર માથે ખારણું કરવાનો. જેલી છંદનીમાં એ જેટલું સુખ મેળવી શકાય તેટલું મેળવડું એ જ એની એક આસા.”

ધણાખરા કેદીઓ તો મનમસ્ત જોવા એકી જ હોય છે અને કામ ટાળતા દૂર છે તેમને પાંસરા કરવા સાથે જેલની આત્યારની દેખરેખ કરતાં કેટલીયે વધારે ચોક્કસાઈભરી દેખરેખ રહેયે. પણ કેટલાક કેદીઓ ખરેખર એવા મહેનતુ હોય છે, કામ કરવામાં એવા દોશીયાર અને સાચુલા પણ હોય છે, બળાત્કારને લીધે દાડ નહિ, ખીટી નહિ-કોઈ જતના બચ્ચન કે પાપ વચરની એવી સંયમી છંદગી ગાળે છે, કે જ્યારે એ બધો ટસરેલો તેઓ તદ્દન વગર-અર્થનો જ કરે છે એમ જોઈએ છીએ ત્યારે મનમાં બહુ જ દુઃખ થાય છે. આ જ લોકો આવી શુદ્ધ અને આવી સંયમી છંદગીને પોતાને ઘર રસા રસા ગાળતા હોય તો તેઓ સહકુટુંબ સહપરિવાર કેવા સુખીયા અને આબાદ બની જાય! આ જ મહેનતુ કેદીઓમાંનો કોણક છુટીને બહાર જતો હશે કે પહેલો દિવસ તો આનંદઓચ્છવમાં ને દારમાં તર યવામાં જ ગાળતો હશે. પછી જેલનો બધો સંયમ પાછીમાં અને તે પોતે પાછો ‘એ રામ એના એ.’

આજે વજન લેવાયું. ૧૦૧ રવિ કાયમ છે.

૨૦ : ૨ : ૨૨-સોમવાર

આજ સવારમાં ઉઠતાંવેંત પહેલી વધાઈ એ કે જેલા-ધિરાજની સવારી આવતી કાલ પર મુલતવી રહી છે. આવતી કાલે

સવારના એક ક્ષેત્રને દેહાન્ત દંડ કરવાનો છે એટલે તે પણ બેવાય અને તે જ સવારે જોવાની પણ તપાસણી બેગાબેગી કરી લેવાય એટલા માટે આવી ગોઠવણ કરી છે. ફાંસી આપવાનું કામ સવારના ■ પહેલાં પતાવી દેવાનું હોય છે એટલે એ માટે તેને બેઠકું બંધાવ્યું. પાછું તપાસણી માટે ચે બેઠકું બંધવું પડે. એટલે અઠવાડિયામાં બે દિવસ પરાડીયાની મોડી ઉંઘ ખોલી એ કાણે કહ્યું ?

આપ્પાદુરાઈ નામના બટવરને આજની કાસે ફાંસીએ ચડાવવાનો છે. ફાંસીવાળા બે બેડીદારોની વાતો રોજ રાત્રે મને સંભળાતી. સીપાઈઓ દાંઠિ મારતા: “આપ્પાવુ આપ્પાવુ,” “નાગ’યા નાગ’યા.” તેઓ પોતપોતાની કોટડીમાં પડયા પડયા ધાંટા તાણીને વાતો કરતા જ હોય. મને ઉંઘ આવી જાય ત્યાં સુધી તેમના ગપાટા ચાલતા જ હોય દરેકાઓ આવા ફાંસીવાળાઓને વધારે છૂટ આપે છે, કારણકે જે લોકોને કાયદાની પોથીમાં લગેલી બારેમાં બારે સજા મળી હોય તેમને માટે તેના કરતાં આકરી ખીછ સજા તેમને સીધી જડી નથી. “નાગ’યા” એ ખૂબ થોડા મહિના પહેલાંની રાત્રીનું છે, કારણ કે એક રજાયામણુ પ્રસાતે એ બિચારાને ફાંસીને લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો હતો. હવે વાતો કરવામાં આવેવાની સીપાઈની છે. તે થોડા દિવસપર કહેતો હતો કે નાગ’યા સ્વર્ગમાં રહે છે અને લગ્નવાનની પાસે બેસીને ધરાઈને બોલત કહે છે.—જેઠમાં ખાતું એ એક ઉત્સવ જ છે. જે અમારી જેઠમાં આવશે તે આ બેરો. બે ત્રણ હજાર વીની ગયા એટલે નાગ’યાતું નામ સંભળાતું બધે યધ ગયું. આવડી કાલથી આપ્પાવુ પણ એમ જ હતો નહતો યધ જવાનો. હું ભૂલતો ન દોડતો આપ્પાવુ પોતાની પાછળ દસ બાળકોનો પરિવાર મુકનો જાય છે.

જેઠના અત્યાચારોમાં એક એ છે કે જેને ફાંસીએ ચડાવે છે તેને આવડળી ખબર આપી રાખતા નથી. આ હોય સુધારી લેવાની જરૂર છે. પોતાને ક્યારે દોરી જવાના છે એની બિચારાને કશી

ખજાર દોની નથી. હાઇકોર્ટને અપીલ કરી દોય છે, સ્થાનિક અને વડી સરકારોને અરજીઓ કરેલી દોય છે તેના જવાબ આવતા સુધી અઠવાડિયાં કે મહિનાઓ તેને આ દસામાં પડ્યા રહેવું પડે છે. ગોતને નજીક આવવું કેળીને શરૂશરૂમાં તેના મનમાં જે પવિત્રતા આવી ગઈ હોય એ આ દીકરી પાવાઈ જાય છે, અને પછી કોઈ ભત્રીજા ધાર્મિક વિધિ કર્યા વગર, પ્રાર્થના કે નામસ્મરણ કરવાની તક આપ્યા વગર એક સવારે અણચિન્ત્યો તેને ઉપાડવામાં આવે છે, હાથ બાંધીને લઈ જાય છે, ફાંસી પાસે લેતો રાખીને તેના પગ સાંકળથી બાંધે છે, માથા ઉપર ટોપી ઓઢાડી દે છે અને થોડી મિનિટમાં પાંદોળું 'પટ' કરવું નીચેથી સરકી જાય છે તેની છવનસીલા સમાપ્ત. ધણુંખરું તેનાં સમાજહાસ્યોને પણ ખજાર દોની નથી, એટલે પ્રેત લેવા સાગ્ર તેઓ પણ આવ્યા હોતા નથી. પ્રેતનો કોઈ માણીક નથી એવી નોંધ દાખલ કરીને ભહેર દિતને અર્થે એ રાખતો જે થઈ શકે તે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે—ધણે લાગે વૈદકીય કોલેજમાં લઈ જઈને તેની વાઢકાપ યાય છે. ધર્મની કંઈ વિધિ થાય છે કે નથી થતી તેની નોકરશાહીના આટનીયાને શી પડી છે ? હા, તે માટે સરકારનો ચાખ્ખો દુકમ આવેલો હોય તો તે નોકરશાહીની તાલીમ તરીકે તેનો અક્ષરશઃ અમલ કરે.

આપાદુરાઈ ખિસ્તી હતો. પણ તેમાં શું થઈ ગયું ? ખિસ્તી ધર્મ એ સરકારનો માનેલો ધર્મ છે ખરો, પણ નોકરશાહીના નોકરને તેનું શું મહત્ત્વ ? તેના રાખેલા મુજબના વહેવારમાં ખિસ્તી ધર્મ ફળદાયક ન કરી શકે. તેનો ધર્મ છે 'સરકારી દુકમ.' અને આ 'સરકારી દુકમો' વખતોવખત ઠાઠવામાં આવે છે તે એવી સાવચેતીથી ઠાઠવામાં આવે છે કે તેનો અમલ કરતાં ગોરા અમલદારોને બિલકુલ લેખમ કે તકલીફ ન પડે, અને ખીન્દ અમલદારો--જેઓ ૨૦૦ રૂપિયાથી ઉપર માસિક પગાર ખાનારા હોય--તેમને પણ ન આવે તેટલી જ તકલીફ પડે. વસ્તુસ્થિતિ જોઈએ

તો નોકરસાહીત્રમાં જવાબદારીનો મહાન સિદ્ધાન્ત એવો છે -
 છે કે કંઈ પણ ગેરબનાવ બને તેને માટે નીચામાં નીચા દરજ્જાના
 નોકરો હોય તેમને આવે બધી કુલ જવાબદારી; બાકીના અમલદારો
 બની શકે તેટલા નિરાળા ને નિર્દોષ. જેમ મોટા તેમ વધારે
 બેજવાબદાર-આ નોકરસાહીનો મૂળ મંત્ર.

આખાદુરાઈ દેહત્યાગ કરે તે પહેલાં ઇશ્વરનું સ્મરણ કરીને
 શાન્તિ મેળવે કે ન મેળવે એનો સ્હેજ પણ વિચાર કરવાનું જોશ-
 વાળાઓનું કામ નહિ. તેમની ફરજની બઠારની એ વાત છે. નક્કી
 કરેલે વખતે બરાબર ફાંસીના હુકમનો અમલ કરવો, તેમાં કંઈ
 માનમેળ થવા દેવું નહિ, એટલી તેમની ફરજ.

ગરીબ બિચારા નૈનામલાઈ કાણુનની અરજ સ્થાનિક સરકારે
 નામંજુર કરી છે. સરકારનું આ ખાલ કાણુ બલે કોના હાથમાં છે,
 પણ તે માણસ અત્યંત કાળજી વગરનો અને હિંમત વગરનો હોય
 એમ જણાય છે. મનુષ્યજીવન અમૂલ્ય છે, પણ નોકરસાહી તેની
 જુદી કિંમત આકે છે. આ માણસ ફક્ત ૨૦ વરસનો કાચો બાદમાં
 છે. તેની સામેનો પુરાવો એ કેવળ અનુમાનજન્ય જ છે. તેની
 ખાસેથી પહેલાં પકડાયાં તે મરનાર પહેરવી તે હોય પણ, છતાં આ
 માણસ ખરો ખૂની છે કે ફક્ત પહેલાં મોરવામાં ખરો ખૂનીનો
 મદદમાર માત્ર જ છે એ કોઈ જાણવું નથી. આ દુર્ભાગીની અગાડની
 આશયસંગત સારી હતી. આવા સંજોગોમાં એકાદમાં એકાદ આટલું તો
 કરવું જ જોઈતું હતું કે તેને ૨૦ વરસની લાંબી કેદ આપવી અને તે
 પૂરી કર્યા પછી ૪૦ વરસની ઉંમરે તેને સ્વતંત્ર છોડવી ગણવાની
 તક આપવી.

૨૧:૨: ૨૨-મંજળવાર

આજ સવારના બહુ વહેલો ભગી ગયા. કદાચ પેલાને ફાંસીએ
 ચડાવવાના છે તેના વિચારથી હૃંધ હતી તથે હતો. હું મારી પયાદી-

માં પ્રાર્થના કરતો બેઠો હતો. બાહુની કોટડીમાં મદમ્મદ ધાડે
પણ અત્યંત ચોક્કસતા હતા. સીધાઈ વારે વારે પૂછતો હતો “એ
લોકો આંખો કે નહિ; આંખો કે નહિ ?” આખરે થોડી મિનિટ રહીને
તેઓ આંખો. એ થોડી મિનિટ બહુ લાંબી લાગતી હતી. બિચારને
દાઘડી કરીને ઉપાડી જવામાં આવી. હું દેખી શકતો નહોતો, પણ
એ લોકોનાં પગલાં અને સંભળાતાં હવાં થોડી વાર પછી મુખ્ય દરોજા
દોડતી પેઠે ફરતો ફરતો મારી કોટડી પાસેથી પસાર થયો. હું સમજ
થયો કે આપેપાદુશાહની દોરી ઠાણડાની રૂએ તોડાઈ ચુકી. ઇશ્વરનું
અગિયું તે માણસે નજીવણીને દરી લીધું. તે દર્પુ છે તે ન્યાય
છે, સત્ય છે એ પાછી તેની માન્યતા. પણ આ એક છવ ગયો તેના
ઉપર આટલી બધી ફિલસુફી હું ક્યાં ડોળવા બેસું ? માણસો દર-
દરેક લાભો છળો નાશ કરે છે અને તેનો તેમને વિચાર સરખો
જાવતો નથી, ત્યાં આ એક લાખરો શી વિસાતમાં ? જનાવરોના
છવ પણ માણસના જેવા જ છે. દરેકના દરેકોની કલ્પ ચાકી
રહી છે, તે બધાના આર્થનાં પરમેશ્વરના દરબારમાં ચાલે છે કે
નાંદ માત્ર.

૨. એક. શ્રીનિવાસ આશંકર આજે જેલની મુલાકાતે આંખો
હતા મારી સાથે લાંબી વાર વાતચીત કરી, બીજા અસહકારી
ફેલીઓને પણ માથા અને પછી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે થોડી મિનિટ
વાત કરીને વેલારની સબ-કોર્ટમાં તેમનો કંઈ કેસ હતો તે માટે
ચાક્યા ત્યાં ગામીલને સહત અટકાવી લીધી તે તેમને પસંદ નથી,
પણ તેમને શું પસંદ છે તે કંઈ મને સમજતું નહિ. સામુદાયિક
સંવિનયભંગની તે વિશદ છે, વ્યક્તિગત બંધ કરીને લોકો નેલો
પૂર્ણ દે એ પણ તેમને પસંદ નથી; છતાં તેમને અંદરથી કંઈક એવું
લાગતું જણાય છે કે લોકોનો ઈર્ષકમ તો કંઈક લેલેલક દોલો
જેવો. તેમની આ લાગણીનું પ્રયત્ન કરતું કદાચ છે, પણ આવી
મિત્ર લાગણી તેમના મનમાં છે એમાં સંક નથી ચોક્કસ મતને

તર્કયુક્ત જાવામા વ્યક્ત કરવાનો તેમણે ધણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ મને કંઈ એ બધું ન સમજાયું હું મદદ કરી શક્યો તે કંઈક આર્થ લોકોએ જેલ જવું જોઈએ અને લડત નરી રાખવી જોઈએ, પણ અધાએ જેલ જવું ન જોઈએ જેલ કોણે જવું તેની બહુ ઝીણવટથી ને હદાપણુપૂર્વક ચુંટણી કરવી જોઈએ કે જોથી બહારનું પ્રચારકાર્ય થીમું પડે નહિ તેમણે ભારપૂર્વક જણાવ્યું કે હમણા મને વધારે વધારે આશા બધાવી જાય છે. તેમણે મને નેશનલ કક્ષણની વાત કરી મને લાગે છે કે આ કક્ષણ પાસે કંઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નથી ત્યાં સુધી નનો પક્ષ તો તે જોવા નહિ જ શકે, એટલે મક્ષણનો ઉદ્દેશ મહાસભાના કાર્યમાં કબજા નાખવાનો જ હોવો જોઈએ.

૨૨ ૨-૨૨-શુધવાર

આજે જેલ બહાર જઈશું તે પહેલાં અમે સાવ બગડી જવાના હોય એવી મને ધારણી લાગે છે જમારામાથી કેટલાકનું વજન બહુ જ ધડી ગયું છે તેમને હવેથી માણસ લીક અરધા આનાની છાશ રોજ મળનાર છે, પાછળથી ઘટાડીને પા આનાની મળશે છાશ એકનું પાણી જ હશે, પણ તેવીતેવીયે તે ધરના જીવનની ગદ્ય ને ધરનું વાતાવરણ બહુ ઝરશે.

આન્ધ્રવાસીઓને છેવટે જુદા રસોડાની સગવડ મળી છે શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ કહે છે કે સવારની લાજ રિવાયત બધું રાધવાની—અને તે બધા અસહકારી કેદીઓનું નહિ, પણ માત્ર આધવાળાઓનું જ રાધવાની—સગવડ કરી આપવાનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટે તેને વચન આપેલું મેં સૂચવ્યું છે કે રક્ત કોલમ્બુ જ જુદું કરી લેવું અને તેમાં તિરુવત્તમવાઇ લોકોને પણ ભોજવવા, પણ એ કહે છે કે ઉપર પ્રમાણેનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટનું વચન મળેલું હોવાથી મારી સૂચના પ્રમાણે તેઓ ન કરી શકે જોયે મને કશું છે કે એકલું કોલમ્બુ તે લોકો બને કરે, અને તેમાં તિરુવત્તમલાઈ લોકોને

એજને. આ બાબતમાં હું લગ્ન પડવા નથી માનતો. શ્રી હરમીનારાયણ આન્નવાસીઓની મરજીપુરુષ ને કરકું હોય તે બધે કરતા.

જય : ૨ : ૨૨-શુક્રવાર

ઉપર કહેશો જોયોને બાકો. હું સન્તોષકારક રીતે પતાવી શક્યો છું તિરુવલમ્બાર્થ થોડો મુર્ખ બધા જ અસહકારી કેદીઓને જુદાં રાંધી લેવાનો લાભ મળશે. આ રીતે રથિલું ફાલમ્બુ મેં ચાખી જોયું છે. સાધારણ કેદીઓને માટે તૈયાર થાય છે તેનો ને આ ફાલમ્બુનો સામાન તો બધા સરખો જ લેવામાં આવે છે, છતાં આમાં આટલી બધી મીઠાસ કેમ? આ બાબતની તપાસ કરવાનું અને રસોડામાં ચાલતી ઘાસી અને ફેવરનો અન્ત આણી કેદીઓનું આ મોઢામાં મોઢું સંકલ નિવારવાનું કાળને નહિ મુકે? અસહકારીઓ કેડખાનામાં આવ્યા છે તે જુદા અને ઘણા મોસ કારણે આવેલા છે. એટલે જેથી વહીવટની શક્તિ કરવાના આવા સવાલ તેઓ આગળ પડીને ન ઉપાડી શકે. તેઓ સહકારને રસ્તે ચાલનાર શબ્દકારી સોડાને સુધારણાનું કામ માત્ર ચીંધી જ શકે.

હિરોડ ઝોંક ધી નેરાન (પ્રભાકીય મહાપુરુષો) એ પુરતકમાળાનું મારગોલીયનનું મહામદ્યરિત પૂર કર્યું. કૃષ્ણ છેલ્લા અઢી આવેલા ત્યારે મારે માટે આ પુસ્તક મુલતા ગયેલા. લેખકે પયગમ્બરને સંતોષકારક ન્યાય આપ્યો નથી. પુસ્તકમાં પયગમ્બરને મહા હુદિયાળા અને મહત્વાકાંક્ષી તરીકે ચીતર્યા છે. શબ્દકારી મહાલોખના કેન્દ્ર ઉપર જ નહોતે પયગમ્બરનું આખું જીવન રચાયું હોય એ રીતે તેમના જીવનરહસ્યનો અર્થ બેસાડવામાં આવ્યો છે. ચરિત્રલેખક માને છે કે પયગમ્બર તેના પોતાના બેટલો જ નાસ્તિક હતા, એટલે પોતાની સમજ પ્રમાણે તેણે અર્થ કાઢ્યો છે કે પયગમ્બરનું આખું જીવન-તેમનું જીવનરહસ્ય એ પોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિને માટે થઈ મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હમ પ્રયત્ન કરે તેવા એક પ્રયત્ન માત્ર છે, અને તેખકની દૃષ્ટિએ પયગમ્બરનો સ્વાર્થ ખુદાનો સડેરો કુનીયાને

પહેંચાડવાનો નથી, પણ એક જાણના રાજ્યના માલિક બનવાનો છે. ચરિત્રકરનો સિદ્ધાન્ત એ છે કે મહમ્મદના પ્રયત્નનો બધો ધોધ ફુનીયામાં નામના અને સત્તા પ્રાપ્ત થઈ જાય તે દિશામાં જ વહેતો હતો. લેખકે રજૂ કરેલા આખા ચરિત્રના અણુએ અણુની અંદર વક્રોક્તિ જેવો કંઈક લાવ બરેલો છે. લેખકના પોતામાં ધાર્મિકતાનો અભાવ હોવાથી સાંસારિક ઉત્પત્તિ સિવાય બીજો કોઈ પણ ખ્યાલ મનુષ્યને મહાન કૃત્યો આદરવાને ઈચ્છી શકે એ વાત તેની બુદ્ધિને અગમ્ય છે. મહમ્મદની જીવનકથા જિનમુસલમાન ધાર્મિક માણસ કબજા એસે તોયે ગાથાં ખાય, તો પણ એક નાર્સિક નર તો તેના રહસ્યને કપાથી જ ઉઠેલી શકે ?

ઈસ્લામના બાહ્યકાળનું વર્ણન ચરિત્રકારે કરેલું છે તેમા તેનું મગજ એક હંધી જ કલ્પનાના રામથી પીડાઈ હોય એમ જણાય છે. તે માને છે કે ઈસ્લામના પહેલાના દિવસોમાં આરબ લોકોની પૂજાસેવાની અંદર અસ્લાહ એક હોવાનો વિચાર બિલકુલ હતો નહિ. ખરી તવારીખ જણનારાઓ તો જાણે છે કે અસ્લાહની કલ્પના આરબોમાં હતી જ, પણ આ લેખક અનુમાન દોડાવે છે કે એ કલ્પના ચઢીઓ અને ખ્રિસ્તીઓના સંસર્ગથી ઇસ્લામમાં ઉતરી આવી છે. હિન્દુઓ જેવા બહુદેવપૂજકોના પણ ખ્યાલમાં ઉતરી શકે એવી વાત છે કે એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મની કલ્પનાનો અનેક દેવદેવીઓની મૂર્તિપૂજ સાથે કેવો અવિરોધ છે; પણ આપણા ચરિત્રકારે ધારી લીધું છે કે આરબોના ધર્મમાં અર્થ-વગરના જોમો સિવાય બીજો કયો સાર હતો નહિ, અને એક-અક્ષાઈનું તત્ત્વજ્ઞાન મહમ્મદે દાખલ કર્યું તે ચઢીઓ તથા ખ્રિસ્તીઓની નકલ છે. પોતાનું માનેલું લોકોને મનાવવા વાસ્તે ફાવે તેવા ઈલાજ મહમ્મદ લેતા એવું તેમનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. લેખક વારંવાર નૈસર્ગિક સ્મિયની ભેડે પયગમ્બરની સરખામણી કરે છે, અને બારે સમજક સરખામણી મળી ગઈ હોય તેમ દર્શાવ્યું છે. સ્મિય મોરમોનિઝમ નામના પંથનો સરસ્થાપક હતો. મહમ્મદ તેના જેવો જ

પક્ષો અને દાવપેચનો જેવાહુ હતો-તેનાથી થે ચડી બચ એવો હતો એમ લેખક લુએ છે. મહમ્મદ પર જ્યારે લુલુમ ગુજરવા લાગ્યો ત્યારે તેણે નાસીને ખડોરાના એકાદ ખ્રિસ્તી રાજ્યમાં આશ્રય કેમ ન લીધો ? તેણે એ જ કારણ કે સવામતીને ખાતર કોઇની વાબેદારી કબુલ કરવાને તે તૈયાર નહોતો. તેનો હેતુ સદ્ગતવ સ્થાપવાનો હતો. ચોપડીમાં આવી આવી ફેટલીયે નીતિવિરુદ્ધની વાતો ભરેલી છે. મહમ્મદ પોતાના મતનો એટલો બધો પ્રચાર કેમ કરી શક્યો તેના આર્વાં આનુમાનોથી અર્થના અનર્થ કરેલા છે. મહમ્મદનો ગણતાવડો સ્વભાવ એ ચરિત્રકારની નજરે બડી પકાઈ અને ચતુરાઈને રૂપે દેખાય છે; મહમ્મદની સાન્ત વૃત્તિનો તે એવો અર્થ કરે છે કે એ તો લાગ આવવાની રાહ લુએ છે.

ચરિત્રમા મહીનાની ટીબજતનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં ચરિત્ર-કારની નારિતકવા અને તેનો વિરોધ બહુ જ પ્રુદ્ધ પડી જાય છે. લેખક નિસાસો નાખીને કહે છે કે મક્રામા એક પણ માણસ એવો ન નીકળ્યો કે જે તેનું ઠાસણ કાઢી નાખે અને તેની જવાબદારી માથે ઉઠાવે મહમ્મદનું ખૂર ઇચ્છનારા તો ધણા હતા, પણ આટલી દ્વિમત કોઈમાં ન હતી. મક્રામા તે વખતે કોઈ એવી અદામત પણ ન હતી કે જેની પાસે મહમ્મદને જોઈ કરી શકાય (જેમ ઈશુને કરવામાં આવ્યો હતો લેખકની હોશ તો એ પણ હશે કે તેને ઈશુની જેમ દૂરો ચડાવેા હોત તોયે ઠીક) મારાએના હાયથી બચવાનો જે પ્રયત્ન થયેલો તેના વર્ણનમાં પણ લેખક પોતે ફેટલો નિરાશ બન્યો છે તે ભાવ દેખાઈ આવે છે. મહમ્મદની જગ્યાએ તેને કામજો આદીને અપી સુધ રહ્યા હતા. મારાએ આવ્યા ને અપી પકડાયા તો તેમણે તેને બધાના તરીકે જ પડડી રાખવો જોઈતો હતો પણ લેખક હતાજ યદને કહે છે કે એ લોકો વારે વદાર બની ગયા જે હાયમા આવ્યો તેનેયે ઊડી દીધો. અપીની દ્વિમતની ને વહાદારીની સ્તુતિનો એક રાખ ન મળે! જ્યારે જ્યારે મહમ્મદનું ખૂન કરવાનું કાવતરું ફુટી જાય છે ત્યારે ત્યારે ચરિત્રકાર ફેટલો

હેરાન હેરાન થઈ જાય છે તેનો એક બીજો દાખલો અબરાહા ને અમીરની કથા જપ્તે મળે છે. મક્કામાંથી નાસીફ્ટીને એક ગુફાનો આશ્રય તેમણે લીધેલો, અને આમ તેઓ પાછળ પડનારાઓની નજર ચુકવી શક્યા હતા. તે પ્રસંગમાં રહેલી અદ્ભુતતા એવાને ચરિત્રલેખક તૈયાર નથી. તે પ્રસંગનું વર્ણન કરવાને તે તો 'કેદખાનામાંથી નાસી ગયેલા ગુન્હેગારો' એવી જ ભાષા રોધી કાઢે છે. મહમ્મદની ક્તેહ પર ફતેહ એતો જાય છે તેમ તેમ લેખકની નિરાશા પણ વધતી જાય છે, અને તે ચંદુદીએના ભોળપણ માટે વધારે ને વધારે ચીડાતો જાય છે. તે કહે છે, 'આ ચંદુદી લોકોમાં જે કંઈકે નિશ્ચિત યોજના હોત, કંઈકે હિંમત હોત, દઢતા હોત તો જે વખતે મહમ્મદ લોકોમાં અગ્રિય થઈ પડ્યો હતો, નિન્હાતો હતો તે વખતનો તેમણે લાભ લઈ લીધો હોત અને તેઓ તેનું કાસળ કાઢી શક્યા હોત'

રાષ્ટ્રોના મહાપુરુષોનાં જીવનો પ્રમટ કરવાની યોજના ધડનારા-ઓએ પોતાના ચરિત્રનાયક પ્રત્યે હેરાની હમરાતા આવા માણસને કેમ પ્રસંહ કર્યો હશે એ સમજવું નથી. આખી ચોપડીમાં જે એકતાર રહેલો છે તે એ છે કે મહમ્મદને એક રાજદ્વારી સાહસ ખેડનાર તરીકે ચીતરવો, તેને નીતિઅનીતિથી જોડેલા વેગનો ખતાવી શકાય તેટલો ખતાવવો, મનમાં પોતાનાં સાહસોના ધાટ ધડતો અને તે ધાટને ફાવે તેવા ઇલાજે વડે પાર પાડતો તેને ચીતરવો. અહાબજ, અહાહનું ધ્યાન, ધાર્મિક ઝંનૂન અને હંથા મુલુવાળું વ્યક્તિત્વ એમાંનું કંઈ આ જીવનચરિત્રમાં સ્થાન પામી શક્યું નથી. મહમ્મદને વખતો-વખત મળતી ફતેહનાં કારણ લેખક પોતાને રચતાં જ રોધી કાઢે છે. દગોફટકો, લાંચરશવત, સ્વાર્થ, ભેદનીતિ, પ્રપંચ આનાથી જ મહમ્મદને ફતેહ મળતી હોય એમ લેખકની આંખ દેખે છે. મહીનાનાં લોકોએ જે બારે પકાદારી ખતાવી તે લેખકને માટે એક મશ્કરીમાં ઉડાવવાની વાત છે. પયગમ્બરના વ્યક્તિત્વનો અને ચારિત્ર્યનો એ અમલકાર હતો એ લેખક જોઈ શકતો નથી. કુરાનની મુરાહોને માટે

‘મુખ્ય શરતો’ એવા શબ્દો આખી ચોપડીમાં વાપરવા એમાં ચરિત્રલેખકનો મોભો વધતો નથી. જ્યાં ‘શુદ્ધનો પયગમ્માર’ એવા શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે ત્યાં તેની સાથે તિરસ્કાર બોલેલો જોવામાં આવે છે. આમ છતાં પ્રસ્તાવનામાં લેખકે એનો સંકલ્પ ઊઠાવ્યો છે કે પયગમ્મારના સંજોગમાં એ લખીશ તે સંપૂર્ણ આદરપૂર્વક લખીશ.

ચોપડી આખી ઉપવાંચા પછી છેડે છેડે જતાં મફીનામાં ચકુરીઓની ઘયેલી કંઠક વિષે એ લખાણ છે તે વાંચતાં બળી રહેલા મનમાં કંઈક યાદક પડે છે; પણ આમાંયે લેખકની નાસ્તિકતા મૂંઝી રહેલી નથી. ઇસ્લામ સ્વીકારીને ચકુરી લોકો બચી શક્યા હતા, પણ તે તકનો લાભ બહુ જ ઘણા જણોએ લીધો એવું લેખકને અચરજ થાય છે. આટલા બધા લોકો મરધમ સ્વીકારવાના કદતાં મરજીને કેમ પસંદ કરતા હશે એ તે બિચારાની જુલિમાં ઉતરતું નથી.

આ જમાનાના નાસ્તિક લોકો મોટા ધર્મનો ને તેના પ્રવર્તકને ઇતિહાસ વપાવવા બેસે છે તેમાંયે તેમના પરિચિત વાંકોઈ જ તેઓ દેખે છે. આનો ખરો દાખલો જોવા હોય તો આ લેખકને છે. ઇસ્લામના આરંભકાળમાં ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ એ જ ઇસ્લામનું પ્રધાન કાર્યક્ષેત્ર હતું. પાછળથી મુસલમાનોની રાજદારી ઉત્પત્તિ થઈ તે એ ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના અનિવાર્ય પરિણામરૂપ જ હતી. પણ મહમ્મદના ચરિત્રકારના મગજમાં આ વાત ઉતરી શકતી નથી. માલુસ જેવા માણસ ધર્મ જેવી એક કંપનાને મઠિ એટલો બધો ઉત્સાહ કેમ રાખી શકે એ જ તેની સમજમાં આવતું નથી. માલુસ રાજ્યસત્તા સારૂ ઉત્સાહથી કામ કરે એ તેને યુક્તિયુક્ત લાગે છે. આથી તે મહમ્મદના છાવનો સાર એ કાઢે છે કે મહમ્મદને એક જાણી રાજ્યસત્તા જમાવવાનો લોભ હતો. તેની હીલચાલનું સ્વરૂપ તેણે જાણીને ધાર્મિક રાખ્યું હતું, કારણકે બીજી રીતે તેનું ધારણ તે મેળવી શકે તેમ નહોતું. તે તો એમ પણ કહેવા માગે છે કે

મહામ્મદનો આ દાખલો જોઈને જ બીજા ધણા કાવતરાખોરો ઉપર પણ અસ્થાયી થઈ હતી.

મહામ્મદે પોતાની સ્ત્રીઓને જોડેલા માથે તોડેલા ધરકામનો સરસામાન આણી આપવાની ના પાડી હતી અને તેથી ધરમાં કલદ થયો હતો, તે વાત કેવળ મનકના હેતુથી જ ચરિત્રલેખકે વર્ણવેલી છે. અનેક ભક્તિઓને છૂતવાથી પુષ્કળ ખંડણી અને ધન મહામ્મદની પાસે ઠગલા થઈ તેમ છતાં તેણે પોતે તો ગરીબાઈનું જ સેવન કર્યું, એ આ સાદી કહાણીનું રહસ્ય છે, પણ લેખકને તે શાનું દેખાય ?

હીટીહીટીમાં લેખકનો એક જ ભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે. સદૃશ્ય જોઈ જણાતા હોય તેને પોંખવા અને જે જે સારાં કામ હતાં તે બધાંમાં કંઈક ને કંઈક દુષ્ટ આચાર હતો એ જોણી કહાડવું. તેનો આ ભાવ સંહોદિત ભ્રમત હોવા છતાં મક્કા સર થયું તે વખતની પ્રયગમ્બરની ઉદારતા અને દિલદારતાની વિરુદ્ધ તો આ લેખક પણ કંઈ બોલી શક્યો નથી. મન્દિરના ખલનાને સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો નહોતો; શહેરીઓને કોઈ ભતની મનાઈ કરવામાં આવી નહોતી; એ ફતેહના મદમાં આવી જઈને પાછળના જુલમોનું વેર વાળવાનો વિચાર સરખો મહામ્મદને આવ્યો નહોતો; હીજરત કરી ગયેલા લોકોનાં ધરબાર મક્કાની પ્રજાએ વેચી માર્યા હતાં તેને પણ હાથ લગાડવામાં આવ્યો નહોતો; જેઓ મન્દિરના વંશ-પરંપરાથી પૂજારીઓ હતા તેમની પાસેથી મન્દિરની ચાવીઓ પણ કાબિજ કરવામાં આવી નહોતી; કોઈ મક્કાવાસીનો કોઈએ વગર-સત્તાએ ધાત કર્યો હશે તો તેને મહામ્મદે ઈનસાફ આપ્યો હતો.

ચરિત્રકારે મહામ્મદના ચરિત્ર ઉપર આટલો બધો અવળો રંગ ચડાવ્યો છે, છતાં મહામ્મદનું ચરિત્ર તો અગાધ સરોવર જેવું નિર્મળ જ રહેલું છે. ભૂતમાત્ર મટિ એમનો પ્રેમ હલકાય છે, અવિચાર કે ધોરીલાપણું તેમનામાં નથી, માણસ-ભતનો વિશાળ ખ્યાલ રાખીને સત્તમ નીતિના બંધનમાં રહીને તે

વર્તે છે, તેમના ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અને વફાદારી માટે તેઓ લોકોમાં પૂજ્ય છે. સત્તા અને શાન્ત્ય સાપડ્યા પછી પણ ‘તેમણે એક પણ દિવસનો આરામ લીધો નથી’ તેમના જેવા ઉદ્યમી રાહેનસાહ કોઈ બાળ્યે જ થયો હશે તેમણે સ્થાપેલો સઘ વિશાળ હતો અને દહાડે દહાડે વધતો જતો હતો, પણ એ સઘના બાલ્ય અને આતરિક સવાનો ઉપર તેઓ ભતિદેખરેણ રાખતા જ્યારે જુઓ ત્યારે તેમનું મુખ હસણ ને હસણ જ જે મહાન પદની જવાબદારી તેમની ઉપર આવી પડી હતી તેને જો બારે જણીરતા આવશ્યક હતી, છતાં તેમના આનંદી સ્વભાવને લીધે ધાખીયે વાર તેઓ જણીરતાને બાજુએ મુખી દેતા તેમના સંગાઠ્યાનાં મહત્ત્વ મોટું હતું, છતાં તેમણે રાજકાલવારમાં તે લોકોને બરી લીધા નહોતા ઇન્સાફના કામમાં તેમણે જે લોકોને વચ્ચે પડ્યા લીધા નહોતા પોતાની સાદી જોરડીમાં મ્હો ઉપર ધુણ્યો અને હાથમાં તાંતુ પાત્ર હોય એવી માત્રમાં તેઓ બાદશાહોના શિર પર મુગટો સ્થાપતા ? ઉધાપતા ઝીણામાં ઝીણા આચારની બાબત પણ પયમખાસના ધ્યાન બહાર રહેવા પામતી નહિ એનાપદિ, વારાસાજી, ન્યાયાધીશ મુસી જે બાધાના મમે જરતા, છતાં પયમખાસ ઉપદેશક અને શિક્ષકના કાર્યને ધ્યાન બહાર થવા દેતા નહિ તેઓ જે શિક્ષાઓ જરતા તેમાં કયા કેમ જી શારીરિક સજ્જ અને મારણીટની મનાઈ હતી સાતમી સદી જેટલા પ્રાચીન કાળમાં તે તેમણે મુન્હેગારને શરતા બાળવાની પ્રથા બધ જરી જ્યારે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓએ છેક ૧૫મી સદી સુધી એ પ્રથા ચલાવ્યે રાખી હતી તેમની ભૂતકાળમાં માત્ર મહાજુઓને જ નહિ, પણ જનાવરો અને જન્દુઓને પણ સ્થાન હતું શરતા પદીઓને નિરાપન કરીને વીધવાની તેમણે બધી કરી, ઊટના ઉપર માણસ બહુ નાસ વરતાવતો તે સામે પણ તેમણે અવાજ ઉઠાવ્યો એક વાર તેમના મોઢ શિબ્યોએ કીડીનું દર સળગાવી મુક્યુ હશે, તેમને તેમણે તે હોલવી નાજવાની ફરજ પાડેલી બહેમોને લીધે જે ફરવાબરેલા કૃત્યો મૂખ

લોકો કરતા તે તેમણે નાબૂદ કર્યો. ચોડાનાં પૂંછડાં કાપવાની તેમણે મનાઈ કરી.

સ્ત્રીવર્ગને માટે મહત્ત્વ દેવાનું હતું છે. ગુલામો અને કેદીઓની દશા તેમણે ધણી દયાપૂર્ણ નિયમો વડે સુધારી. દાખલા તરીકે માને અને બાળકને કે ભાંડુઓને વિશેષ પડાવવામાં આવતો તે તેમણે અટકાવી દીધું. ફટકા મારવાની મનાઈ હતી, અને ખૂનનો બદલો ગંભીર સજાથી લેવામાં આવતો. ગુલામો પોતાનું કૃત્યપૂર્ણ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત કરી શકે એવા તેમને રસ્તા કરી આપવામાં આવ્યા હતા. બિનવારસી મિલકતના માલિક ગુલામો ગણાવા લાગ્યા. મુસલમાનો પર ફરજ મુકવામાં આવી કે પોતાના ગુલામોને ખાવાપીવાનું ને પહેરવાઓઢવાનું પોતાના જેટલું જ આપવું તેમણે વારસા સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક ધારાધોરણ કરાવ્યાં હતાં. આજના કાયદેપંડિતો પણ એમાં રહેલી ન્યાયબુદ્ધિને કબજા કરે છે. ખૂબી એ છે કે આ બધું કામ તેમણે ચોડાં જ વર્ષોની મુદતમાં સાધી લીધું, અને આ દુનીયા છોડી જતાં પહેલાં પોતાના આખા કાર્યનો પાયો એટલો કુરાળતાપૂર્વક રચતા ગયા કે બીજાઓનાં કામોની પેઠે તેમનું કામ તેમની પાછળ વેરણુઠેરણુ ન થઈ ગયું, પણ ઉલટું દિનપ્રતિદિન પગલિને પામવું ગયું.

૨૫ : ૨ : ૨૨-શનિવાર

નેલોરના બાઈઓની બીજી દુગ્ધી આવી છે. હજી બીજાઓને ટ્રિચિનોપોલીની જેમમાંથી ગાદી આલુનાર છે એમ સાંભળ્યું છે.

આ અમારી કોટડીઓનો વિસાગ બધો અમારે માટે જ આવવો રાખેલો હતો. હવે તે સારીપેઠે ચલાયો છે. મારી કોટડીની દક્ષિણ બાજુની ■ કોટડીઓમાં મોપલા કેદીઓને લાવીને રાખ્યા છે. કેનેરોરના કેદખાનામાં રમખાણ કરેલું તેમાંના આ કેદીઓ છે. સગીયાવાળી બેડીઓ એ ખદેખર સંપૂર્ણ પશુતા છે—એમાં માણસાઈનો

છાંટા સરખા નથી. આ બધાય મોપલાઓને સળીયાવાળા બેઠાઓ નાંખેલી છે. થોડા દિવસ પછી બેઠાઓ કાઢી લીધા એ બહુ ઠંડું થયો.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને તેના બે મદદનીસ દાકતર આજ સવારે મારી કોટડીએ આવી ચડયા. મેજર સાહેબે સમાચાર આપ્યા કે “તમે મિ. આંધીને કાગળ લખેલો તેનાથી એ ખબરાઈ ગયા છે. તેમણે ‘થેમ ઈન્ડિયા’માં એક નોંધ લખી છે. તેમણે કોઈ બિમારો ખોલે કદી હશે તેની સાથે તમારી સરખામણી કરી છે ને લખે છે કે ફક્તાણને કાપાં મળે છે ને આમને જ નથી મળતાં. એકું એકું કંઈ નોંધમાં છે.” “એ” પૂછ્યું, “મને એ છાપું બતાવો?” “તો તે કહે ‘મારી પાસે નથી.’” તેની પાસે છાપું નથી તો તેણે આ વાત ક્યાંથી સાંભળી એ આશ્ચર્ય છે. જમે તેમ હોય, પણ તેણે મારી સાથે મારી તખીયત સંબંધી લાંબી વાર વાતચીત કરી, અને પછી બધી હાંકતની એક લાંબી ચાદી ઉતારીને લઈ ગયો. કોણ નાંખે શા મટિ ઉતારી ગયો હશે.

કાલની રાત બહુ ખરાબ અંધ. કમના ઉછાળા અને ઘાંઘા આજ દહાડે પણ ચાલુ છે; પણ આમાં એકવાળાઓ કંઈ કરી શકે એમ મને લાગતું નથી. મેં તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટને પણ સવારે એમ જ કહ્યું હતું.

મારી કોટડીની પાછળ ચેલો ફાંસીનો ઢેરી રહે છે તેનામાં ભારે પરિવર્તન થવા માંડ્યું છે. પરમ દહાડે મોડી રાત મુધી તે ભગવાનનાં બજન આતો હતો. આરો રામ દયાળુ છે, પાપીયાનાં પાપની એ કષ્ટણાળી માફી આપે છે, તેને જ સરણ જઈ, તે જ એક નોંધારાનો આધાર છે.” આવા ભાવવાળાં બજનમાં તે રાતની રાત ગુલતાન રહે છે. રામા રેડી કરીને તેનો પટોરણ છે તેને તે મોટા ક્ષત્રિયને જાણે તેવો ધરાતનનો ઉપદેશ કરે છે. “હિંમત રાખ, હિંમત રાખ, દોસ્ત! ક્યા પરવા હૈ? મોતને પડકાર કે આવી બે બચ્યા ઈ પણ. સામી છાતીએ ભેટ તેને. આમ બાયલાપણું કરીરા તો વારી જોડે વાત નહિ કરું. અમે તો મરોના સાથી.” આજે તે કહે છે કે “હું ખાવાનો નથી. આપવો હોય તો જાત આપો, નહિ તો

ફાંસીએ ચડાવી દો. મેં ક્યાં સરકારને દયા બીજવાને અપીલ કરી છે ? મને શું કામ કાલો જીવડો છે, અને આ જીવારતા રોટલા ખવડાવીને હેરાન કરો છો ? ” કોઈ ફાંસીનો કેદી દયા માટે અપીલ પણ કરતો ન હોય તેનો આ લોકો જાત જોવા નાનો મનોરમ પણ સા સાર નહિ પૂરતા હોય એ સમજાવું નથી. મેં જીવરને વાત કરી છે ને તેણે કશું કહ્યું છે. મને હમેશાં છે કે તે પોતાનું વચન પાળશે ને બિચારાને જે પાંચ સાત દિવસ તેના ભાગ્યમાં હતું જીવવાનું હોય તેટલા દિવસ તેને જાત આપશે.

મારા મિત્ર અધિહી આજે અહીં આગ્યા હતા. અમે બહુવાર વાતચીત કરી. ત્યાર પછી તે અસહકારી કેદીઓના મુખ્ય મથકે (પહેલા નંબરના બ્લોકમાં) ગયા અને સૌને મળ્યા. સૌ ભાઈઓ પોતપોતાની કોટડીમાંથી નીકળીને એકઠા થયા તે દેખાવ ભારે આંખ કારનારો હતો. તેમનાં મતકાતા મુખ અને શરણી મુદ્રા !

હવે મને ખબર પડી કે બારડોલીની સંધિથી સરકાર સંતોષ થાતી નથી. તેને તો કુલજપટ મદાસજાના કાર્યક્રમનું જ નામ કાઢી નાંખીયે તો જ સંતોષ વળે. એથી રહેજ પણ કમીથી ચલાવી સેવાને તે તૈયાર નથી. તે મેળવવાની તો તેમણે આશા જ મુકી દેવી. તેમનું પોતાનું આજે સમાધાની વગર કંઈ અટકી પડતું નથી. સરકાર આવું બોલે છે એમા એ જ જોઈ શકાય છે કે તે માનવ-સ્વભાવથી કેવળ અજ્ઞાન છે. સરકાર આવી હક પકડી બેઠી છે તે ઢોંગ પણ હોય, પણ જે તે સત્ય જ હોય તો તે આપણા લાભમાં જ છે. હવે તેને નિમિત્તરૂપ બનાવીને આપણને આપણા ક્યેય પર જલદીથી પહોંચાડી દેવાની યતના રચતો હોય એમ જણાય છે. બારડોલીકાર્યક્રમનો જે અર્થ સરકારે કરેલો છે તે ગાંધીજીએ લોકોને સમજાવ્યું છે તેનાથી થોડું સ્પષ્ટ છે. આપણા દુશ્મનો જ આપણા મતને ખરા સમજનારા ને આપણો ન્યાય તોળનારા હોય છે એ એક નવું સત્ય છે, અને આ દાખલામાં તે તદ્દન સાચું દે છે.

સેવામાં પહેલા દરોગાએ આવીને ખજાર આપ્યા કે રાશ્મી-
યારને, પાલકને અને મને પહેલા નંબરના બેઠાકમાં લઈ જવાના છે.
વતાવળા વતાવળા તેણે અમને હપાડયા ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવાડિક
તપાસણીએ આવે તે પહેલાં અમને ત્યાં પહોંચાડી દીધા. એટલે હવે
પહેલા નંબરના બેઠાકમાં ઉપડે આવી ગયા.

જેલીછવનની અગવડો અમારી એકાન્ત કોટીઓ કરતાં અહીં
પહેલા નંબરના બેઠાકમાં વધારે છે. એકાન્ત કોટીમાં લાગે વખત એકલા
જ રહેલા એટલે અહીં ટાળામાં રહેવાથી અમને મરદી મરદી લાગવી
હતી. મુવાના આટલા જ તેા માંડ એકએક કુલને અન્તરે છે. કેટલાક
તેથી જરાક વધારે હશે. દરેક કોટીમાં સોળ સોળ ફેદીઓને પૂરવામાં
આવે છે. ભજરે તેા એવાં મંદાં છે કે વાત જ ન પૂછે. એકાન્ત
ફેદમાં સગવડો પણ હતી, અને ફેદીક અગવડો પણ હતી. તે હવે
ભોગવી ધૂટયા. અહીં આખી કુ તે ભાતે બહારની કુનીયાને પન્થે
બાલતાં વાટમાં મુસાફરખાનામાં લતપોં હોઈ એકું લાગે છે.

મહાસમિતિએ ઠરાવ કર્યો છે તેમાં તેણે બારડોલી પહેલાંની
રીત ભરી કરી છે; એટલેકે સામુદાયિક સિંચાઈના સવિનયભંગના
અધા પ્રકાર તેણે બહાલ રાખ્યા છે. સામુદાયિક ભંગ તેા અલગ્યતં
પ્રભમાં વધારે યોજનાસંકિત આવે ત્યાં મુખી મુલતવી રાખ્યે જ
કુટકા. મહાસમિતિએ બારડોલીના નિર્ણયને સુધારી લઈ આવેા ઠરાવ
કર્યા એ મને બહુ ગમ્યું.

બધું પરિણામ તપાસીયે તેા તેનો અર્થ એ જ યથો કે બન્ને
પક્ષો—સરકાર અને મહાસભા એકબીજાને ટકર દેવાનો નિશ્ચય કરીને
તૈયાર થઈ ગયા છે. આવતા ત્રણ મહિના જાહે નીજ લડતના
જવાના છે.

૧ : ૩ : ૨૨-પ્રુધવાર

દિલ્હીમાં ડૉ. મુંજે આંધીજના પગલા સંબંધી નાપસંદગી બતાવનારી અને અસહકારની લડતના મૂળ સિદ્ધાન્તોને ઘોડા દેવાનું કહેનારી દરખાસ્ત મુકેલી તે બહુ મોટી બહુમતીથી લઈ ગઈ. આંધીવિરોધી પક્ષે એક ચોક્કસ કસબને રૂપે પોતાના મનની વાત ખુલ્લી કરવાની હિંમત કરી હોય તો આ પહેલી જ વાર છે. કાશીખાદી સમિતિએ તૈયાર કરેલા મસૂદા પ્રમાણેના કસબ કંઈ મહત્વના ફેરફારો વગર પસાર થઈ નયો. હવેનો પ્રશ્ન છે તે એ કે આપણી યોજનાના જે જે ભાગ છે—એક રચનાત્મક કાર્યથી બળવાન થવાનો અને બીજો જેલ વરવાનો—એને પ્રભ કેવોકે જવાબ આપી શકે છે. કસાથી યાકે નહિ એવા કાર્યકર્તાઓ હોવા જોઈએ. આ પિછોડટથી—દેખાતી હારથી—લોકોનો ઉત્સાહ મરી નહિ જાય તો જ જવાબની આશા રાખી શકારો. શાન્તિપૂર્વક પોતાનું બળ જમાવ્યે જવું અને પછી તક આવે તેને ઝીલી લેવી એમાં કોટ્સો લાલ છે એ પ્રભ સમજી પણ જાય. સરકાર પણ હવે હમનથી તેમજ મોટા પાયા ઉપર સામી ચળવળ ચલાવીને પોતાનો કિલ્લો મક્કમ કરશે જ.

નવા ઉતાવળમાં કાલની રાત ઢીક શાન્ત ગઈ. મારા મુસલમાન મિત્રો-અલીગઢવાળા મહમ્મદ હુસેન અને રાફીઝક રહમાનની સાથે ઈસ્લામ અને મહમ્મદ સંબંધી લાંબી વાર ચર્ચા ચાલી.

૨ : ૩ : ૨૨-પ્રુધવાર

પેલા વાતુડીયા સિપાઈને આજે ફાંસીએ ચડાવી દીધો. કોટ્સો વાતુડીયા હતો. મારી એકાન્ત કોટ્સીમાં તેની વાતોનો અવાજ એ તો મારા વાતાવરણનું એક મુખ્ય અંગ થઈ પડ્યો હતો. મરણને એટલાને સંપૂર્ણ રીતે પુણી એવો માણસ એવો હોય તો તે આ હતો. મારા અહીં આબ્યા પછી આ ત્રીજી ફાંસી છે. મદદનીરા ડાકતર વિશ્વનાથ આયરે આ કેદીએ દેવા ધૈર્યપૂર્વક મૃત્યુની બેઠ

કરી તેનું વર્ણન મને સંભળાવ્યું. તેઓ આજકાલ મારી સાથે જરા વધારે પ્રત્યી ને સહ્યતાથી વર્તતા થયા છે. ખહેલાં તેના વર્તનમાં જે તોણડાણ જેવું કંઈક હતું તેનો હવે તેણે ત્યાગ કરેલો છે. કહે છે કે એ લોકોએ મરનારને ગઈ સત્રે બીડી અને માસ આણી આપીને આખરનું ઉપકારકૃત્ય કર્યું હતું.

રાજદારી કેદીઓ સાથે કેવો વર્તાવ રાખવામાં આવે છે તેનો આ વિભાગમાં આવ્યા પછી ઠીક સાક્ષાત્કાર થયો જેથી અમલદારો ખહેલાં વર્તતા તે કરતાં હમણાં હમણાં બહુ સારી રીતે વર્તે છે. અનેક રીતે વર્તાવ સુધરેલો છે. સખ્ત મજુરી અને અસહ્યતા નીકળી ગયાં છે, મોટાં મોટાં અપમાનો બંધ થયાં છે; પણ બધારે અગ્રે જમીને ખૂરા ઉઠ્યા પણ હોતા નથી ને વડો દરોગો આવીને જ્યારે હુકમ ઉઠે છે કે 'સખ્ત ટીપવાળા હોય તે ઉભા થઈ જાઓ ને જલદી પાતથોતાને કામે વળગી જાઓ' તે વખતે મને ક્રોધ આવી જાય છે. તેના અવાજમાં કેાઈ ખાનદાન ગાણુસો સાથે તે વાત કરતો હોય એવો ભાવ જ હોતો નથી કામ અને તાક્ષીમ બંને હોવા જોઈએ એ હું સમજતો નથી એમ નથી; પણ જ્યારે આ લોકો જલજતા હોય છે કે આ કેદીઓ બધા ખાનદાન છે, તેઓ જલના નિયમ અને સક્રિય સ્વેચ્છાથી વહોરી લેનારા છે એમ તેઓ જાણે છે તોપણ તેવા કેદીઓની જોડે વાત કરતાં સહ્યતાભરી બાધા તેઓ કેમ ન વાપરે? [આ વડો દરોગાની રીતભાવ મારા અહીં આવ્યા પછી થોડા જ દિવસમાં સારી થઈ ગઈ છે.]

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મુસવમાનોને નમાજને અનુક્રમ કપડાં આપવાનું મારે મોટે કહેલું, પણ તેમ હજુ કર્યું નથી. અખુલ વાહાએ તે વિષે આજે મારી પાસે ઘણી જ કળકળ સાથે ફરીયાદ કરી છે. ધુંટણની નીચે ચારેક તસુ જેટલો ભાગ ટંકાય એવું કંઈક એ લોકો માગે છે. જલની તંજીઓ ધુંટણની ઉપર રહે છે. આ સખ્ત કેદવાળાઓનાં પાતાનાં કપડાં તેઓ જલમાં દાખલ થયા ત્યારનાં

નકામાં જાંધીને મુકી, છાંડયાં છે તેમાંથી એકાદ દુઝી કે તંગીયું એમને આપે તો નમાજ વખતે તેમનું કામ ચાલી નય. કેદીઓની માગણી આટલી જ છે, અને જો આટલી માગણી પણ પૂરી પાડવામાં ન આવે તો પણ જેલના અમલદારો કેદીઓના ધર્મપાલનમાં વિમુક્ત થતા નથી એમ ન જ કહી શકાય.*

સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને ઠહેકું કે સાદા કેદીઓની પેઠે સખ્ત કેદીઓને રાજ નહાવાની સગવડ તે કરી આપશે, પણ પાછળથી અકવાલીયામાં ત્રણ જ દિવસ આ સગવડ રહેવા દેવામાં આવી છે. પાણી એવો આપવાને પૂરતી સંખ્યામાં કેદીઓ મળવા મુસ્કેલ છે એવું જેલરે બહાનું બતાવ્યું, પણ આ કેદીઓએ જો કામ નતે કરી સેવાની તૈયારી બતાવી. આજે ફરીથી તેમણે આ વિષે પોતાની માગણી નોંધાવી છે, પણ કંઈ પરિણામ આપ્યું નથી.

જે 'હિન્દી સભ્ય'ના હાથમાં જેલી વહીવટ સુપ્રત યથેસા હોય તેની ઇચ્છા જો ખરેખર જ એવી હોય કે રાજદારી કેદીઓની સાથે સભ્યતાપૂર્વક જ વર્તણું એકલે તો ધારાધોરણો અને હુકમોનો આધાર રાખીને જો તે નહિ બની શકે. ખાનદાન માણસોને જેલમાં કેમ રાખવા તેની આવડત સામાન્ય જેલી અમલદારોને નથી હોતી. તેમની આખી જીંદગીનો અનુભવ અને તેમના વિચારો બધા ઉલટી જ દશાના હોવાથી તેઓ સાર વર્તન રાખી જ નથી શકતા. ચોરાએક ધારાએ કે હુકમો કાઢવાથી આ હાલત પવલાઈ નય તેમ નથી. જો 'હિન્દી સભ્ય'ને ખરેખર જ દિવમાં લાગણી હોય તો તેણે એક જ વસ્તુ કરવાની જરૂર છે : પ્રાંતના બધા રાજદારી કેદીઓને એક જેલની અંદર એકઠા કરવા અને તે જેલ પર પસંદ કરેલા ચુનંદા અમલદારોને જ રાખવા. હાલના જેલી અમલદારોને એક મોટી બીક એ હોય છે કે જો રાજદારી કેદીઓએ છુટકાટ આપીશું તો તેની બીજા સામાન્ય કેદીઓ ઉપર ગદુ ખરાબ

* પાછળથી આ માગણી પૂરી પાડવામાં આવી હતી.

અસર થશે અને જેવની વાલીમ જાગી પડશે બધી એના કુપરિન્ટેન્ડન્ટોને ને જેવરોને સુધારવા એ અસાધ્ય દરો, પણ જેવી વહીવટમાં સુખ્યતાના તત્ત્વને દાખવ કરી શકે એવા અમલદારોને વીણી વીણીને ફોઈ એક જેલમાં એકઠા કરવા એ તો સાવ સરળતાથી થઈ શકે હિન્દી સરકાર સર વીલીયમ વિન્સેન્ટના મુખથી દમામભરી રીતે મોઢામપણે કહ્યું છે કે 'બહુ' કેમોમાં સભ્યો કૂરતાબદેલી ગખવામાં બાવેલી છે ખરી.

રાજદારી કદીએને સભ્યતાપૂર્વક રાખવાનો સરનાર જે પ્રામાણિકતાથી પ્રયત્ન કરે તો આ બધામાં કંઈક અર્થ કંઠેવાય, પણ આપણે માટે તો એક જ માર્ગ છે: દુઃખસહનને વિશે શ્રદ્ધા. સારા સાશ સંસ્કારી માણસોએ જેવી છંદગીના સંકટો ને હાલમારીએ બાલનદની સાથે વેઠ્યા છે તેનાથી પ્રભુતા અણુ છે તેટલું બળ બીજા દશાથી આણું નથી ધન્ય છે તેવાઓને તેવા અનેક બાદબોના સહવાસનું મને આ જેવની અંદર સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. રાત્રનાં શસ્ત્રો મિથ્યા છે એમ ખતાવીને જો આપણે રાત્રને છતવા નીકળ્યા છીએ તો આપણે તેમના આક્રમમાં આક્રમો સત્તોને જ સીધી પહેલાં બેઠી આક્રમો બેઠી, કે જેથી તેનું સત્તોનું બધું બળ તરત જ ટકી જાય.

૩ : ૩ : ૨૨-શુક્રવાર

ગૌંઈ શત્રે પાછા તાવ આવ્યા.

'હિન્દુ' પત્ર વ્યક્તિગત સવિનયસંગની મુદ આપતા કરાવની વિરુદ્ધ છે એમ સાંભળ્યું છે. જ્યાં સુધી 'સામુદાયિક સવિનયસંગ'ની માન્યતા આવે નહિ ત્યાં સુધી તૈયારી જ કરતા રહો, એવી તેની દલીલ છે. નાની નાની અવકાશોમાં સરકાર તમને ચમત્તી નાંખશે, માટે તેવી તક તેને ન આપવી; અહીં દેશ એક મહાપુરુષ માટે તૈયાર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી નેતાઓએ પોતાનું બલિદાન ન આપવું. દલીલ દેખાય છે તો તર્કશુદ્ધ, પણ દુઃખસહનથી વિજય મેળવવાનો

જે મૂળ સિદ્ધાન્ત છે તેમાં અશ્રદ્ધા હોવાથી જ આ દલીલ જન્મી છે. પ્રભુનું બળ તેના આગેવાનોના દુઃખસહનથી દિનપ્રતિદિન દેટલું બધું વધતું જાય છે એનો આ દલીલમાં હિસાબ જ ગણવામાં આવેલો નથી. સામુદાયિક કાયદામંજૂના એક જ માર્ગે છૂત મળી શકે એ ખરું નથી. કોઈ પણ કપાયે સ્વતંત્રતા મેળવીયે, પણ પ્રભુનો આત્મા બલાદય થવો જોઈયે એ તેની મુખ્ય શરત છે; અને ચોડાનાં દુઃખસહનથી આ બાબત જોટલી ઝડપથી સિદ્ધ થાય છે તેટલી બીજા કોઈ કપાયથી થાય તેમ નથી વળી, સામુદાયિક સવિનયમંજૂ એ વિનયનો એકમાત્ર માર્ગ હોય તેપણુ તેજુ મહાન ધુલ્લ કપાડવાની તૈયારી તરીકે વ્યક્તિગત સવિનયમંજૂ કરનારાઓની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધ્યે જવી જોઈયે આ બધી વાતો પર મજબૂત શ્રદ્ધા ખિસારી લેવી હોય તેણે અનેક જોડોની મુશ્કાળાત લઈ આવવી. પ્રભુમાં બળ અને શુદ્ધિ કેટલા વધતા ચાલ્યા છે એના ત્યાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થશે ગમે તેટલી શાબ્દિક સમજાણી એ દર્શન ન કરાવી શકે.

૪ : ૩ : ૨૨-શનિવાર

તીવ હજી ઠંડો છોડતો નથી. રાત બહુ આકરમણી ગઈ.

આજે આ વિભાગની ત્રીજી કોટડીમાં રહેવા આવ્યો. અહીંના તિક્તવ્રતમવાઈ લોકોએ અહીં આવવાનો બહુ જ આમંત્ર કર્યો, બહુ સુંદર માણસો છે. બિચારા અજ્ઞામલાય પિસ્તૈને દમ કે કાય જેવું લાગે છે. આ સખ્ત કેદમાં તે આજે વખત ટકી શકે એમ લાગતું નથી.

આખી રાત બેઠાં ને બેઠાં કાઢી. પેરોડીયે ૩ થી ૪૫ મુધી જરા આંખ મજેલી. માકોનો બહુ ત્રાસ. માકડ ન હોય તો બીજા બધી રીતે આ કોટડી સગવડવાળી છે.

૫ : ૩ : ૨૨-રવિવાર

મીઠાઈઓ ખાસીને પાછો પહેલી કોટડીમાં ગયો. એક તરફથી તાવ ને બીજી તરફથી લગ્નચરો. એક ઉપર બીજો લગ્નચરો કરી શકું એમ નહોતું ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવા માટે ‘ચીનાગંજ’ ઑફિસને નામે યોગભાતા એકાન્ત કોટડીઓવાળા વિભાગમાં ભઈ છું. (આ ચીનાગંજ અને પેડાગંજ ઑફિસનાં નામ શા ઉપરથી પડ્યાં હશે તે સમજી શકતો નથી.) તે વખતે ત્યાંનું જ ભજન વાપરે છે. પહેલા નંબરના બ્લૉકના ભજનની વ્યવસ્થા ભેતાં આ ભજન તો બહુ જ સમવહાબરેલું. હું ત્યાં ૧૬૩ છું ત્યારે ઘેર જ ગયો હોઉં એવું લાગે છે. હું હાલ આ વિભાગમાં રહું છું તે ભણે ગ્રામ વસ્તીવાળું શહેર, અને પેલું સુન્દર, શાન્ત ગામડું.

અહીં દરેક જોરડીમાં એક જુલે તથા ત્રણ કુંડાં (દાંડણાંવાળાં) શીથ માટે સાંજના ૭થી સવારના ૭ સુધી રાખવામાં આવે છે. આ બાબતમાં અહીંની દશા નેં ઉંચીતાલની દશાનું વર્ણન કરેલું છે, તેવી જ છે. માકડ અને જ્વેઓ ચોતાનું ઘર સમજીને બેઠેલાં હોય છે. સંજે ૭ વાગે બહુ નિયમિતપણે અમને પૂરી દેવામાં આવે છે. જોરડીની સામે બબ્બેની દુકાનીઓમાં અમારે જેસવાનું હોય છે. પછી મુખ્ય દરોગો આવીને અમને મળી જાય છે ને દુકાન કરે છે, ‘હલા યાઓ, ભઓ’ એ દુકાન યાદ એટલે અમારે ઉઠીને કોટડીમાં પેસવાનું. પછી વાળું મારી દેવામાં આવે છે. સવારના પોણા છઠ્ઠે અમને ઉઠાડે છે, અને બરાબર છઠ્ઠે તાળાં ઉઘાડીને અમને બહાર કાઢે છે. ઉઠીને અમારે બધાએ-આખા બ્લૉકના વનસમ ૧૧૦ કેડીઓએ-ચમચારની દુકાનમાં ગાઠવાઈને બેસી જવાનું. અણુવાની અને મણુની મેળવી લેવાની ક્રિયાઓ પૂરી થઈ જાય અને પછી ખુમવ વમાડવામાં આવે ત્યાં સુધી અમારે મૂગા જેસી રહેવાનું. આઠ વાગે અમને પાછા પૂરી દે છે. ત્યાર પછી ન્હાવા અને જમવા માટે જાડવામાં આવે છે. એક વખત પાછા બજોરના બે વાગે જમનદ જવા સાર ઊડવામાં આવે છે.

૬ : ૩ : ૨૨-સોમવાર

૦/ મણા પગના નળા ઉપર પાછો એક ફોલ્લો નીકળ્યો છે; એટલે ઘોડા દિવસ આ પીડા ટળી હતી, પણ પાછી તે હાજર થઈ ગઈ છે.

અસહકારીઓનું રસોડું ઠીક ચાલે છે. વરદાચારી, રામરાવ, નામી અને વેંકટસુબ્બયા મળીને કામ ઠીક ચલાવે છે ખીલ્લો પણ વખતોવખત તેમની મદદમાં જાય છે. જલ્લે બાપદાદાનો જ ધધિ કેમ ન હોય, એ રીતે તેઓ આ કામમાં પાવરધા થઈ ગયા જણાય છે.

૭ : ૩ : ૨૨-મંગળવાર

૦/ ગઈ કાલે આ મહિનાની મારી હકની મુલાકાત પડી ગઈ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મારી તરફ કંઈ ખાસ રીસ રાખવા લાગ્યો હોય એવું જણાય છે. આ વખતની મુલાકાત તેની ઓફિસમાં જ થાય એવા હુકમ તેણે આપી રાખ્યા હતા. મારા ભાઈને અને ઉકરાઓને દરવાજેથી લઈ આજ્યા. શ્રી ૦ કૃષ્ણમાચાર્યશરને હાજર ન થવા દીધા. સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઓફિસમાં અમે સૌ ચઢાઈ પર બેઠા. જ્યેષ્ઠ પણ અમારી સાથે ચઢાઈ પર બેઠો. બહુ વાતો કરવાની તો કંઈ નહોતી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અમને પા કલાક જ આપ્યો હતો, એટલે અમે બરાબર પંદરમી મિનિટ વાત અટકાવી દીધી. આવી આવી બાબતોને હું ગણકારતો નથી. તેનાથી તો હલકો જલજીવનમાં રસ જામે છે. વધારાપડતી છુટછાટ જ આપણા જીવસાને કારી નાખે છે.

મુમક્ષુમાન કેદીઓને નમાજ માટે પોસાડેલો વાધો છે તેની અને સખ્ત કેદીઓને રોજ ન્હાવાની સગવડ જોડાયે તેની મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વાત કરી. તેણે વડા ફરોગને હુકમ કર્યો કે દરેક મુમક્ષુમાન કેદીને તેનાં પોતાનાં કપડાંમાથી એક એક હુંગી લેવા દેવી અને નમાજ વખતે વાપરવા દેવી. બધાને રોજ ન્હાવા લઈ જવાનો પણ તેણે હુકમ આપ્યો. પહેલાં ત્રણ દિવસે લઈ જતા તેને બદલે હવે રોજ સાંજે લઈ જવા. પાણી સી પોતપોતાની મેળે ખેંચી લે. એટલે

આ જે બાબતોનો સંતોષકારક નીકળ થઈ ગયો એમ માનવાને હવે હરકત નથી.

૮ : ૩ : ૨૨-શુધવાર

પાંડા દરેકના નન્દ્યુનિને ગરવાજળી ન સળ થઈ. મારા મિત્ર શ્રી ૦ રંગમ એટી બહુ વાતુડીયા હોવાનું આ પરિણામ છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે કંઈક સાધજ્યુ હશે ને જોડી ન છાપ તેના મગજમાં ભરાઈ ગઈ હશે તેથી આ બિચારાને સળ કરી છે. આ નિરપરાધી માણસને માથેથી મારે કવંક ઉતારડું ન જોઈયે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે પહોંચીને તેને તેની બૂલ સગલવવાનો ઇરાદો છે.

પગમા ફોલ્લો થયો હતો તે ધીમે ધીમે વકર્યો છે અને બહુ દરદર કરે છે. આજ સવારે તેને ફોલ્લો. એટલી બધી પીડા થઈકે તે હું ખૂબી ન શક્યો અને શરમ આવે છે, પણ ખરેખર, મારાથી ન અમાયુ. પીડાથી જોનો આવવા જેવું થઈ ગયું તે જોઈ મદદનીરા દાખરે કંઈક ઉમેળક દવા પાછને ફોલ્લા પર પાડો બાંધી દીધો.

૧૦ : ૩ ૨૨-શુક્રવાર

ગેય સોમવારે એક દુખ કરનારો કિસ્સો બન્યો હતું પગે પાંડા બધાવવા રવિવારે રાત્રે ઇસ્પીતાગમા ગયેલો ને પાંડા સોમવારે સવારે ગયો. સોમવારે સવારે નસ્તરના ઓરડામાં કેદી કમ્પાઉન્ડર દિવાન મારા પગને મિતો. હતો એવામાં વાતુડીયા સાધસાહેબ રંગમ એટી ત્યાં આવી પહોંચ્યા સામેની બારીએ ઉભા રહીને એટો તેા માંડી વાતો ચલાવવા તેણે કહ્યું કે વગીયતના કારણસર તેને છોડવાની સલામતી કરવાની સુપરિન્ટેન્ડન્ટે હા પાડી છે. આ બાબતમાં મારો સો મત છે તે મને વખરપછયે એ બહુી ચક્ર તેમ હવે; એટલે આવી વાત મારી સાથે કરતી એ જે રીતે બીનજરૂરી હતી: એકતો એકે એ કંઈ પણ ચરતો કરીને કે બહાનું બતાવીને છુટે એ હું ન જ પસંદ કરી શકું; બીજું એ કે તે જ દહાડે તેને ઇસ્પીતાગમાંથી ચાડે કેદીએના

વિભાગમાં લાવવાનો હતો, એટલે અહીં મારી સાથે વાત કરી લેવાની
 કરી જ ઉતાવળ હતી નહિ તે કહે, મારા છુટનાની આ વાતમાં
 તમે કેમ કંઈ સવાલ આપતા નથી ? મેં કહ્યું તબીયતને કારણે તમને
 છાડવાના હશે તો કંઈક તમારી પાસે એ લોકો લખાવી લેશે તેણે
 કહ્યું, હું એક કંઈ લખી કરી આપું નહિ તે જ દિવસે પાછળથી
 રંગમ ચેટ્ટીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે લાગી વાતચીતને પ્રસંગ મળ્યો લાગે
 છે. વાતવાતમાં તેણે પૂછ્યું કે તબીયતને કારણે તેને છાડવામાં આવે
 છે તો તેણે કંઈ લખી આપવું પડવાનું શું ? સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તેને
 પૂછ્યું કે આ લખી આપવાની વાત તમને કોણે કહી ? તેણે
 મારે નામ લીધું. રંગમ ચેટ્ટીને મારી સાથે વાત થયેલી તે
 જાણતા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રાતોપીજો થઈ ગયો. રંગમ ચેટ્ટીને મારી
 સાથે વાત થઈ તે જ દહાડે તે અમારા વિભાગમાં આવનાર હતો એ
 ખર, છતાં નિયમનો કડકાઈથી અર્થ કરીયે તો ઈસ્પીતાલમાં થયેલી
 વાતચીત જ્વના કાચદા વિકલ્પ હતી. જે વડો દરોગો મને ઈસ્પીતાલે
 લઈ ગયેલો તેને તેણે પૂછ્યું તે કહે, રવિવારે હું વડા દરોગા નન્દ-
 મુનિની પાસે હતો નન્દમુનિ પાસે ખુવાસો માગવામાં આવ્યો.
 તેણે પછો બચાવ કર્યો, પોતાની નિર્દોષતાના કારણે બતાવ્યા, પણ
 તેને 'કાળા નિશાન' ની સજા થઈ જ આ વાત મેં સાંભળી
 ત્યારે મને આપાત થયો આ માણસ તો રવિવારે મારી સાથે હતો,
 અને રવિવારે કહ્યો બન્યું નહોતું. અમારા વાતુડીયા બાઈબાંધ તો
 રોમવારે મળ્યા હતા અને બારીએ લલા લલા જ્વના ધારા વિકલ્પ
 મારી જોડે વાતો કરતા હતા, અને તે વખતે નન્દમુનિ મારી સાથે
 નહોતો. હું જુધવારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની પાસે ગયો અને ખરી વાત
 તેને કહી તેણે મારે કહેવું આજની લીધું અને નન્દમુનિને ખાત્રી
 સજા થઈ છે તે કહી કહ્યું. સજા કરવાનું પણ તેણે કહ્યું.
 દરોગો નન્દમુનિ આખી જ્વનામાં પછો જ દોશીયાર અને તેની વર્તણૂક
 પણ ખૂબ સારી છે. આવા બધા માણસને અજુકાટી સજા થવામાં
 હું જાણીનેઈને કારણભૂત થઈ તો મને અત્યંત ખેદ થાય.

વેંકટરાવ કરીને એક નીજવાન અસહકારી અમારી સાથે કેદમાં છે. પાણીના પંચ પાસે કોઈ દરોગાએ એક કેદીને ઘેરો માર્યો હતો તે તેણે જોયું ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટને તે વાત જાહેર કરી. અને બધાએ વેંકટરાવને સલાહ આપી કે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહેવાની કંઈ જરૂર નથી, કારણકે સામાન્ય કેદીઓના સંબંધમાં આવી ફરીયાદો ઉપર કોઈ લક્ષ આપતું નથી એ આપણે સહુ જાણીએ છીએ. એ માણસને માર પડ્યો હતો તેણે તો ઇનકાર કર્યો કે તેને કોઈએ માર્યો નથી. અને આમાં નવાઈજેવું કંઈ નથી. જેવનાં માણસોથી કેદીઓ એવા ડર છે કે તેમની સામે ફરીયાદ કરવાની કોઈની છાતી ચાલતી નથી. પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વેંકટરાવના કહેવાને કબુલ રાખ્યું તેની નોંધ લેતાં મને આનંદ થાય છે. તેણે એ દરોગાને સિદ્ધા પાડી દીધી.

૧૭મ ઘડી હવે રોજનો દરદી થઈ પડ્યો છે. તેને અપચા અને છાતીનું દર્દ સહોદિત રહ્યાં કરે છે. તે કેદખાનામાં જાતું રટી રાત્રે એમ લાગતું નથી. માનની સાથે છુટી શકતો હોય તો છુટી એ સારું છે.

૧૧ : ૩ : ૨૨-શનિવાર

આ જોતોમાં અત્યારે મોટામાં મોટો અસહકારી કેદી શ્રીમાન કે. વી. કૃષ્ણરાવ ગરે છે. તે અંબાલગુહમના કુમાર જમીનદાર છે. અહીંના કેદીઓમાં તેઓ રાજસાહેબને નામે ઓળખાય છે. સુંદર નીજવાન છે. ખાનદાન છે. સમજશક્તિ પણ સારી છે. રવમાથે સાદા અને લોકો તરફ લાગણીવાળા છે. દેશભક્તિ સાથે ધરાવે છે. તેમણે દેખાવ કર્યા વગર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ મારે છે. છતાં જુના વેબવશાળી ખાનદાનના, પણ વાતચીતમાં અને વર્તનમાં તે મધ્યમ વર્ગના એકાદ સમજન કરતાં ચડીયાતા છે એવો બાસ ખીલકુલ થવા દેતા નથી. તેમણે કેટલાંક નાટ્યો ને કાવ્યો લખીને અર્વાચીન સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપેલો છે. તેમની કૃતિઓ બહુ વખણાય છે. કેદથી આ સુંદર ખાનદાન યુવાનનો જુસ્સો જરાપણ ઝોળેલ પડ્યો નથી. તેમનામાં ફેરફાર કરો જાય નથી. તેમણે ખીટી છાત્ર દીધો છે

એટલો ફેરફાર ખરો. તેમના જીવનમાં ખીડીનું સેવન એ એક ના
ખાપ હતો.

શ્રી ૦ કે. શ્રીનિવાસ આયંગર મદ્રાસની પચૈયાપા વાળી
પાઠશાળામાં અને ત્યાર પછી નેવોરમાં ધણી વરસથી અધ્યાપક
હતા. સત્યામહની લડત ચાલુ થઈ ત્યારથી તેમણે પોતાની એ જગાનો
ત્યાગ કર્યો હતો. તેઓ દિલ્હીના કાર્યક્રમમાં રહેલા સિદ્ધાન્તો અને
હેતુઓને ઘરાખર સમજી ગયેલા છે. તેઓ અહીંના બધા ભાઈઓમાં
સંઘમ અને તાલીમના આદર્શ રૂપે રહેલા છે. દાખલ થયેલા ત્યારે
૨૦૮ રતલ હતા. તેના ઘટતા ઘટતા માર્ચની શરૂઆતમાં વજન
લેવાયું ત્યારે ૧૭૦ રતલ તબચા.

અક્ષાગઢવાળા શફીકક-હર-રદમાનની તો હું શી વાત કર ?
આવા સજ્જનનો પરિચય થયો એ હું ઇશ્વરની મોટી કૃપા સમજું
છું. આટલો ખાનદાનીમાં ઉછરેલો, આટલો વિવેકમર્યાદા વાળો,
આટલો ઇશ્વરના ઠરવાળો, આટલો મુંદર ઉદાર જીવ કોઈક ના યુગકો-
માં જીવામાં આવે છે. તે અને તેમના દોસ્ત મહમ્મદ હુસેન એ બે
આદર્શ હિન્દી મુસલમાનો છે. આપણી કૌશલ્ય અને શાળાઓના
જીવાનીયાઓ આબેને પોતાના આદર્શ માનીને ખુશીથી ચાલી શકે છે.

ધાડઝ એ પણ ખરા અસહકારીનો એક નમુનો છે. સારાસારનો વિવેક, મક્કમપણું, હિંમત, જોર, જાદા શુભોનો દત્કર્થ. આપણી લડત આવા આવા માણસો વધારે સંખ્યામાં માત્રે છે. હું ધારું છું કે આપણી રોનામાં આવા માણસો સારી સંખ્યામાં બસતી કરવાને હેતુ આપણે જાગ્યશાળી થયા નથી.

આંદોશમાં સાહેબ ચિત્તરના દરજી છે અને અબદુલ્લા બાદશાહ સાહેબ વેલોરના છે. એ બંને આ જ પ્રકારના માણસો છે. તિરુપુર-વાળા અબદુલ્લા વાદળની આંદર કંઈક દુમલાખોર જુરસો ખરો. તેને લીધે કેટલીક વાર તેમના નિર્ણયો પર અસર થાય છે, પણ એ વૃત્તિને તે ધીમે ધીમે છોડતા નય છે.

તિરુવત્તમલાઈએ આપણા મંડળમાં સુદર માણસોની એક ટાળી આપેલી છે. તેમનો પુરામિલન, હળીમળી જવાની આવડત અને બહાદુરી એ તામીલ નાહુને ભૂવલરૂપ છે.

ગોન્ટેબુએ તુર્કની બાબતમાં રાજનામું આપ્યાની ખબર સાંભળી સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય છે કે ગાંધીજીને પકડવાના હુકમ નીકળ્યા હોવા જોઈએ.

૧૨ : ૩ : ૧૨-રવિવાર

પહેલાંની ખબર લડતી ગપ જેવી હતી, પણ આજે બપોરે શાકસ ખબર મળી કે ગાંધીજીને પકડયા છે. આ સમાચાર સૌએ શાન્ત ચિત્તે સાંભળ્યા છે. અમે સૌએ ૩૧ કલાકનો ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાનો કરાવ કર્યો છે. સાંજે ખુલામાં હિન્દુમુસલમાનોએ સાથે જોડીને પ્રાર્થના કરી. અમારા વિભાગમાં રહેતા બીજા કેદીઓને પણ આપોઆપ મન થઈ ગયું ને તેઓ અમારી સાથે પ્રાર્થનામાં આવીને બેઠા.

૧૩ : ૩ : ૨૨-સોમવાર

આજે સવારે ને બપોરે, ને પાછા પાછળ કરતાં પહેલાં સાંજે, એમ ત્રણ વાર પ્રાર્થના માટે સૌ એઠા થયા.

ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ જેલની મુલાકાતે આવ્યો છે ને અમારી કોટી પાસેથી પણ નીકળ્યો હતો. તે ધારે છે કે બધા કેદીઓને છારા આપવી એ તો એક જાતનો મોજશોખ છે. યુરોપીયનને જેવી ંહીરપ્રી તેવી જ તે કહેવાય. છાડાંવાળી દાળ એ બહુ પોષક છે. મેં કહ્યું કે પોષણનાં તત્ત્વો તેમાં હશે એ ખરું, પણ તેની સાથે આંતરડાને ઊગવાનો શુભ પણ તેમાં છે, તેથી એકંદરે તેનું પરિણામ તબીયત પર બહુ ખરાબ થવાનો સંભવ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મારી વાત બજે ઉતરતી હાથે છે, પણ ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ તો હંતુ આખી દાળનો જ પક્ષપાતી છે. જેલના ઇરાકમાં આખી દાળ દાખલ કરવાની જવાબદારી એની જ છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે.

મૉન્ટગ્યુએ રાજનામું આપ્યું તેનું કારણ એવું કહેવામાં આવે છે કે હિન્દી સરકારે છુર્ખી પ્રશ્નના નિકાલ સારૂ કરેલી માગણીનો ખરીતો તેણે કૅબિનેટ (મંત્રીમંડળ)ને પૂછ્યા વગર જ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

હવે ગાંધીજીની ગિરફતારી પછી દેશે શું કરવું ? બધા મોટા મોટા નેતાઓ જેલવાસી છે. અત્યારે આપણને માર્ગ બતાવનાર કે ટેકા આપનાર એક બારત-સામ્ય-વિધાતા સિવાય બીજું કોઈ ન મળે.

આ અઠવાડિયાને અન્તે હવે હું છુટવાનો. હું નહોતો ધારતો કે એકેએક સાથી જેલમાં જશે. મહાત્માજી પણ જેલમાં ગયા. હવે હું બહાર જઈને શું કરી શકવાનો ? મારી દીપ લાગી હોત તો દેવું સાફ !

૧૫ : ૩ : ૨૨-જુલૈયા

વીરોક જીવાતીયાએ-વિદ્યાર્થીઓ જેવા લાગ્યા-ની એક ટાળીને જેલના કારખાનામાં લઈ જતા હતા તે જોયું. તેમની સાથે વાત તો યાય નહિ, કેમકે તે જેલના ધારા વિરુદ્ધ છે; એટલે તેઓએ છટપટી પ્રણામ કર્યા. તેના જવાબમાં પ્રણામ કરીને જ મેં સન્તોષ માન્યો.

અમારામાંના કેટલાક દલ્લ ખીટીનું વ્યસન ઊઠી નથી રાક્યા
 , એ અફેરોસની વાત છે. ખીટી પીનારાઓ એવા મોટા કે અગત્યના
 માણસો નથી એ ખરું, પણ તેઓ ગમે તે હોય તોપણ તેમના એ વ્યસનથી
 અગને સીને બેવડી સરમ લાગે છે. એક તો એમાં જેથી કાયદાનો
 ભંગ છે, અને ખીટી આરું વ્યસન કેદમાં આવવા જેટલી હિંમત
 અતાવનાર અસહકારીને ન હોતે તેવું છે. કાં તો આ લોકોએ પોતાની
 આદત ઊડવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન જ નથી કર્યો, અથવા તો ખીટીની
 આદત એવી બારે હોવી જોઈએ કે એક વાર તે પડી કે પછી ઊડવી
 મહામુશ્કેલ થઈ પડે. જેલમાં આ આદત બહુ મોટા પ્રમાણમાં
 નબ્બે પડે છે. અહીંના કેદીઓનો મોટો ભાગ ખીટી મટિ કેટલાં
 વર્ષમાં મારે છે. કેટલાક ખાવાનું ચારી લાવીને, કેટલાક બીખી લાવીને,
 તો કેટલાક પોતાના બાણામાથી બૂખ્યા રહીને કંઈક બચાવીને તે
 વચા ખીટી મેળવે છે. જાનરમા યોડી વાર બેસીયે ત્યાં પણ એ
 ખીટીની વાત કાને પડે જ. જેલના કાયદા ગમે તેટલા સખ્ત છે, છતાં
 અહીં જેલમાં ખીટીનો રીતસર વેપાર જ ચાલે છે એમ મેં સાંભળ્યું
 છે, અને મને તે ન માનવા જેવું પણ લાગ્યું નથી આવી લાલચો
 પોતાની ચારે તરફ વ્યાપી વળેલી હોવાથી કેટલાક નબળા મનના
 અસહકારી બાકીઓ તેમા ફમાય છે.

‘સ્વરાજ્ય’ પત્રમાં શ્રી ૦ રામસ્વામી નાઈકરે કોઈ વર્તમાનપત્રના
 ખબરપત્રીને આપેલી મુલાકાત આવી છે. તેમણે કહ્યું છે કે તેમને
 જેલમાં મળ્યા હતા અને બારડોલીના કરાવોથી હું ખુશી નથી થયો
 એમ તેમને લાગ્યું છે. આ વાત પ્રસિદ્ધ થવાથી સરકાર તરફથી તપાસ
 ચાલી, અને તેને પરિણામે અસહકારી કેદીઓની મુલાકાતોના નવા
 ધારાઓ ઘડવામા આવ્યા છે. મુલાકાત મટિ જનાર માણસો જલ્દી
 માજિસ્ટ્રેટને અગર તો પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને અરજ કરીને પરવાનગી
 મેળવવી જોઈએ. આનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અરજદારની ચાલચલગત
 અને વિચારો વિષે પછી એ લોકો બારીક તપાસ ચલાવે, આનખી

ચીડીમત્રીઓ ચાલે, જાનગી અમલદારોની આપજીદોના હુકમોએ બધું કામ ચાલે અને માગેલી મુલાકાત મળતાં લાખી દીલ યાય.

૧૬ : ૩ . ૨૨-ગુરુવાર

દિખાનાપોલીવાળા મહમ્મદ હુસેન અને વેલોરવાળા અબ્દુલ બાદશાહ એકાન્ત કોટડીઓમાં હતા ત્યાંથી તેમને અહીં લાવ્યા છે. મહમ્મદ હુસેનને મારી વિનંતિ માનીને અહીં લાવવામાં આવ્યા તેથી અને આનન્દ થયો છે. હજી પણ તેવા ને તેવાજ અંચળ છે. હું આશા રાખું છું કે કંઈ નવું તોફાન પાછા નહિ જમવે. અબ્દુલ બાદશાહનો મિત્રજ તેવા ને તેવા કાવકો છે. સુન્દર અસહકારી છે.

૧૭ : ૩ : ૨૨-ગુરુવાર

નૈનમલે કોનનને આજે ફાસીએ ચડાવ્યા. ૧૬-૨૦ વર્ષનો નીજવાન.

મુદત કાપતો કાપતો હવે બહારની કુનીયાને કાઢે હું આવી લાવ્યો છું, બેટલે આજે હું માસ જેવી છવનની નોંધ લઈ શકું અહીં જે વધુ માસ મેં ગાળ્યા છે તે મારી છંદગીનો અત્યન્ત મુખનો કાળ છે. છેલ્લા વીસ દિવસ યયા આ વિભાગમાં અસહકારી ભાઈઓની સાથે આવીને રહેલો છું તે તો કેવળ મુખાનુમતવનો જ કાળ છે. આ વીસે દિવસ એક દિવસની જેટ પસાર થઈ ગયા છે. ખાસ કરીને ચારે કોટડીઓને વચ્ચેનાં બારણાં ઉધાગી નાંખીને એક બોરડા જેવી કરી નાંખી ત્યારથી તો બહુ જ આનન્દ આવી. આ સ્થાન કોંગ્રેસ હોસ્ટેલ જેવું જ બની રહ્યું છે. જીવાનીના તે દિવસો યાદ આવે છે. જેવમાં છીંચે એકું તો લાગતું જ નથી. ફેબ્રુઆરીના પહેલા અઠવાડિયાથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટથી માંડીને નાનામાં નાના જેવી અમલદારના વર્તનમાં વિનય જોઈ શકાય છે, તેઓ અમારી દીક સંભાળ રાખે ■ અને વાળની સમરડો પૂરી પાડવાની ગોઠવણ કરે છે. હું છંદુ છું કે બધી જેલોના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ

મેનર એન્ડરસન જેવા દોષ તે આપણે અને સમજી છે ઉપરથી તેથી દુઃખ છે માટે નહિ, હજુ, વાત તેા એવી છે કે ન્યા તેના વર્તનમા ઉદારતાની અમી નેવામાં આવે છે તે ઉપરના દુઃખોને લીધે આપણા જેલના ખાસમાં પૂરતો અવગણ નહિ દોવાને લીધે જ છે જેલર અને વડા દરેખા વિષે કહેવા મને મગફરી થાય છે કે તે દોષના સ્વભાવમા તે વર્તનમા ખૂબ પડેલા થયા છે તેમના આદિપત્રમા પણ થયા દોષ એવો સભવ છે આ જેલના એકેએ અમલદાર વિષે મારો મનમા કેવળ કૃતજ્ઞતાની જ ખુદ્દિ છે કેટલા ને વિષે મારો મનમા સખ્ત વિચારો આવેના અને તે આ મોઢામા દબેલા છે, પણ હવે તે બધા ભૂસારને કેવળ મિત્રાચારીબધી વિચારો જ રહેલા છે આ મોઢામાંથી તેવા હલેજો મે જેટલા કરાવે જ કાઢી નથી નાખ્યા જ આ જેલમા માફે યતન કેડ મળુ, જ્યાં કેની પ્રજાવિભાધી માફે ચિત્ત પસાર થઇ રહ્યું તેવું આમેદુલ ચિત્ત રહ્યું થાય કેટલાક અમલદારો વિષે મે અનુદાર વિચારો કર્યા અને લખ્યા તે માટે હું દિલગીર છું તેઓએ ચોતરનો સ્વભાવ બદલ્યો અને અમારા સળમમા સારા થઇ ગયા ત્યાં મુખી મારે રાહ નેવી નેહલી હતી

આ વીસ દિવસમા આજ્ઞાના કેટલાક રત્નોના સમાગમનો લાભ મળ્યો છે મોટા મોટા બલિદાન કરનાર આ વીરોનો સાથે દિવસ-રાત રહેવા મળે, તેમનો ગાઢ પરિચય થાય-એવો બહારના જગલમા ચલાવો સભવ જ નહોતો-તે અહોખા વ જ છે

આજે બપોરે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વાત થઈ, છેલ્લી સલામ જેવી હું ભેટ છું કે રાજદારી કેદીઓને કેવી રીતે રાખવા તે બાબતમા તેને પૂરતી છુટ નથી તેને હદારતા અને સહાનુભૂતિ રાખવાને કહેવામા આવે છે, પણ તે જ સાથે એવી પણ સૂચના દોાય છે કે તેણે સામાન્ય કેદીઓ માટિના કાચદાંઓની મર્યાદામા બરાબર રહેવું એટલે કે હદારતા અને સહાનુભૂતિ એ કેવળ અર્થશૂન્ય રાખે જ નથી બધ છે.

૧૮: ૩: ૧૨-શનિવાર

જેલમાં રોતરંજીઓ બતાવે છે ત્યાં ગયો. મુકાદમ ખાતો હતો અને ચાર તથા છંદારાઓ તેના તાનમાં કામ કરી રહ્યા હતા. એ દેખાવ અદ્ભુત હતો.

હીરાસીંચ અને નિધનસીંચની રમ લીધી. હીરાસીંચના ભાઇને કાગળ લખી તેની ખબર આપવાનું કહ્યું.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટે શક્તિચક્રની તબીયતની સંભાળ રાખવાનું વચન આપેલું તે તેણે પાળ્યું છે એ જોઈ હું ખુશી થયો. તેને ઘડની ચપાટીઓ ઉપરાંત બે ઇંડાં અને ચોર દૂધ આપવાનું નક્કી થયું છે.

ચાર અસહકારીઓ જેલના છાપખાનામાં કામ કરવા ગયા છે. આ જુવાનીયાઓ પોતાનો જેલનો વખત કંઈક નવા હુનરશીલો શીખી લેવામાં ગાળે તે બહુ સારું. ટ્રિબીનાપોલીના મહમ્મદ હુસેન, જેમને હમજાં આ વિભાગમાં લાવવામાં આવેલા છે તેઓ રોતરંજીના કારખાનામાં જવા ઇચ્છે છે. યજ્ઞાખરા અસહકારીઓને જન પીંખવાનું કામ જ આપવામાં આવે છે, કેમકે તે હજી કામ છે. આ સિવાય તે લોકો કંઈ જ કરતા નથી મુબારાવ યજ્ઞાટ શીખી લેવાની ખૂબ મહેનત કરી રહ્યા છે.

૧૯: ૩: ૨૨-રવિવાર

૧૯૨૦-૨૧માં બરેલા આવકવેરામાંથી રા. ૨૧૧-૧૧-૦ મને પાછા મળશે એવી ખબર મદ્રાસના આવકવેરા કલેક્ટરે મને મોકલી છે.

આજે આ જેલવાસનો છેલ્લો દિવસ. દરેક જાણુ, રાજદારી કે સામાન્ય ફેદીઓ, ફેદી ફરોગાઓ ને મુકાદમો, જેલના ફરોગાઓ, જેલના અમલદારો, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બધા એટલા લગ્યા છે, સૌનો એટલો

બધો પ્રેમ છે કે તેમની રજા લેવી એ જાણે દુઃખજનક પ્રસંગ થઈ પડ્યો છે.

૨૦ : ૩ : ૧૨-સોમવાર

૧

સાંભળ્યું કે પાછલેટ દિગ્ગમે છે વરસની સાદી કેદની ટીપ મારી. હજારે આપણું નેતૃત્વ કરનાર મનુષ્ય આપણને આપ્યા, પણ સરકાર તેને આપણી પાસેથી હપાડી જવાનો પોતાનો હક બતાવે છે. ધામ્નિયું ના ધાયું થવાનું.

બધો પ્રેમ છે કે તેમની રત્ન લેવી એ જ્ઞાને દુઃખજનક પ્રસંગ થઈ પડ્યો છે.

૨૦ : ૩ : ૨૨-સોમવાર

સૌંદર્ય' કે પાછલેટ દંડુને હં વરસની સાદી કેદની દીપ મારી. ધૃત્વે આપણું નેત્રવ કરનાર મનુષ્ય આપણને આપ્યા, પણ સરકાર તેને આપણી પાસેથી ઉપાડી જવાનો પોતાનો હક બતાવે છે. ધણીટું જ ધૃત્યું થવાનું.

સૌ મિત્રોને પ્રણામ કરીને સવારના દસ વાગ્યાને શુભારે જેલ બહાર નીકળ્યો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ફરવાન બહાર થોડે સુધી મારી સાથે આન્યો. તેણે 'પ્રહ્લુ' કે બહારથી જેલ વધારે સુંદર નથી દેખાતી ? મેં કહ્યું, 'જાંદરની બાજુ ધારવામાં આવે છે તેટલી ખરાબ નથી.' હાથ મિલાવીને છૂટા પડતાં તેણે કહ્યું, 'ફરીથી પાછા ન આવતા.' શ્રી૦ સિંગારવેલુ ગ્રેફીયાર અને રામસ્વામી નાઈકર મદ્રાસથી મળવા આન્યા હતા. નેલોર શહેરમાં 'સ્વરામ્ય'ના અબરપત્રીએ મારા ઉપર મુલાકાત માટે તરાપ મારી. મેં કહ્યું, 'હજી તો જેલમાંથી રીપો આપ્યો આવું છું, એટલે મારે તો બધી પરિસ્થિતિ જોવી-જાણવી છે. હમણાં મેં હમણાં ખીલ્લોને કરી સૂચના મારાથી ન આપી સકાય.' સાજના નહેરે સલા રાખી હતી, પણ ઉપરના જ કારણે હું કંઈ બોલ્યો નહિ.